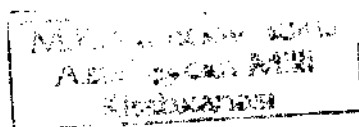


ALEKSANDR NİKOLAYEVIÇ RADİŞŞEV

PETERBURQDAN MOSKVAYA SƏYAHƏT



“AVRASİYA PRESS”
BAKİ-2006

*Bu kitab "A.Radişşev. Peterburqdan Moskvaya səyahət"
(Bakı, Azər nəşr. 1952) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərcümə edən və
ön sözün müəllifi:

Hüseyn Şərifov

891.73-dc22

AZE

A.N.Radişşev. Peterburqdan Moskvaya səyahət. Bakı, "Avrasiya press",
2006, 184 səh.

Rus burjua inqilabi fikrinin banilərindən olan A.Radişşev özündən sonra böyük bir epoxaya təsir etmişdir. Ziddiyyətli rus mənəvi-siyasi mühitinin doğurduğu ictimai və sosial bəlalar onun məşhur "Peterburqdan Moskvaya səyahət" əsərində öz geniş əksini tapmışdır. Rus tarixi keçmişini öyrənmək baxımından əsər bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

ISBN10 9952-421-35-2
ISBN13 978-9952-421-35-4

© "AVRASİYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Görkəmli inqilabçı, filosof və yazıçı Aleksandr Nikolayeviç Radişşev 1749-cu ildə avqustun 31-də Kuznetsk qəzasının (indiki Penza vilayətinin) Verxnyeye Ablyazovo kəndində varlı bir dvoryan ailəsində anadan olmuşdur.

Radişşev 14 yaşında iken, Peterburqda imtiyazlı bir tədris müəssisəsi olan paj korpusuna qəbul olunur. Bu məktəbdə dvoryan uşaqları sarayda xidmət üçün hazırlanırdılar. Radişşev bu korpusda cəmi dörd il qaldı.

Gənc dvoryanlar paj korpusunda "həqiqi xeyrxahlıq" və "pis əməllərə qarşı nifrət" ruhunda tərbiyə edilməli idilər. Göstəriş belə idi ki, pajlarla "təvazökar və mülayim" rəftar olunsun.

Aydın məsələdir ki, bu xoş tərbiyə ideyası da bütün saray həyatı kimi saxta və riyakar idi. Əslində korpusda kobud adət və qaydalar hökm sürməkdə idi. Buradakı tərbiyə üsulları ancaq dəyənək və şallaqla köləkləmə üsulu idi.

Belə bir mühitdə tərbiyə almağa moruz qalan Radişşevin nə kimi həyəcanlar keçirmiş olduğunu anlamaq heç də çətin deyildir. Belə bir vəziyyət, söz yox ki, gənc Radişşevin mənəvi inkişafına yardım edə bilməzdi.

Pajlar korpusunda oxuyaraq sarayda xidmət etməyin gənc Radişşev üçün başqa bir faydası oldu. O burada, bu qaranlıq və kədərli həyat şəraitində Çelişşev, Rubanovski və xüsusilə, Aleksey Kutuzovla yaxınlaşıb, dostluq etməyə başladı. Radişşevlə Kutuzov bir otaqda yaşayırdı; lakin onları bir-birinə yaxınlaşdırıb dostlaşdırən təkcə bu zahiri və təsadüfi şərait olmamışdır: onların ikisi də ədəbiyyatı sevirdi. Onlar gələcəkdə Leypsiqdə təhsillərini davam etdirib vətənə qayıtdıqdan sonra bu dostluğu Radişşev Kutuzova məktubunda belə xatırlayacaqdı: "Yadımdadırmı biz doğma yurdumuzu yenə də görməyə nə qədər tələsirdik, yadımdadırmı Rusiya ilə Kurlyandiyanı ayıran sərhədi görürkən biz nə qədər sevinmişdik. Vəcdə gəlməyə laqeyd qalaraq, burada inamsızlıq və ya bozən axmaqlıqdan başqa bir şey görməyən adam üçün mən kəğızı korlamaq istəmirəm; lakin həyəcanın nə olduğunu başa düşən bir adam bizdə belə bir hissin mövcud olduğunu və o zaman vətənimiz uğrunda canımızı da fəda etməyə hazır olduğumuzu inkar etsə mən deyərəm ki, belə bir adam insan qəlbinə tanıya bilməmişdir. Etiraf edirəm, əziz dostum, sən də bunu etiraf edərsən ki, vətənə qayıtdıqdan sonra əvvəlki atəşin hisslərdən az əsər qalmışdır".

1775-ci ildə 26 yaşlı Radişşev, öz universitet yoldaşının yaxın qohumu Anna Vasilyevna Rubanovskaya ilə evləndi. İki il sonra xidmət etməyə başladı; ticarət və sənaye işlərinə baxan kommers-t-kollegiyaya daxil oldu. Rusiyanın iqtisadiyyat məsələləri Radişşevi çox maraqlandırır. Kommers-t-kollegiyanın prezidenti qraf A.R. Vorontsov idi. Vorontsov liberal aristokratlardan idi; Potyomkin hökumətindən razı deyildi. O da öz dövrünün çox mədəni, təhsilli nümayəndəsi, elm və ədəbiyyatla yaxından maraqlanan bir adam idi. O, Radişşevin namuslu, işgüzar, son dərəcə mədəni və çox istedadlı bir adam olduğunu görüb onunla həmişəlik dost oldu.

Radişşev 1780-cı ildən Peterburq gömrükxanası müdirinin müavini təyin edilir; gömrükxananın müdiri isə işo gücü çatmayan qoca bir adam idi; çox keçmədən, Radişşev müdiriyyətin bütün işlərini idarə etməyə başlayır, nəhayət, 1790-cı ildə o, gömrükxana müdiri vəzifəsinə rəsmi surətdə təyin edilir.

Dövlət idarələrindəki qulluq işləri Radişşevi bir o qədər də maraqlandırmırdı. O öz vətəninə başqa bir yolla, daha çətin və daha təhlükəli, lakin daha şərəfli bir yolla xidmət etmək istəyirdi. O, azadlıq müğənnisi olmaq istəyirdi.

Həmin illər Radişşevdə neinki təkcə yazıçılıq marağı artır, o, cyni zamanda bir müfəkkir və inqilabçı kimi də inkişaf edirdi. O, şüurlu olaraq əməli ictimai fəaliyyətə can atır və görürdü ki, bunsuz onun başqa sahələrdəki fəaliyyəti istədiyi nəticəni verməyəcəkdir. O, ədəbiyyat nümayəndələri ilə tanış olur, qabaqcıl satirik jumallar olan "Truten" və "Jivopisets" jurnallarının nəşiri N.I. Novikov ilə yaxın əlaqəyə girir. O, Novikovun təşkil etdiyi "Kitabların çapına səy edən cəmiyyət" in işlərində tərcüməçi sifətilə fəal iştirak etməyə başlayır.

1773-cü ildə cəmiyyət Radişşevin tərcümə etdiyi "Yunan tarixi haqqında fikirlər" adlı əsəri çap edir; bu, tarixçi və publisist Mablının əsəri idi; Mabli özünün bir sıra əsərlərində əmlak bərabərliyi fikrini təbliğ edirdi.

Radişşev öz tərcüməsinə bir neçə qeyd əlavə etmişdi; bu qeydlərdən birisi xüsusilə mənalı və cürətlı bir qeyddir. Radişşev burada Mablının "despotizm" istilahını "mütəlaqiyyətçilik" deyə tərcümə edərək belə yazır: "Mütəlaqiyyətçilik insanın varlığı üçün ən mənfur bir şeydir. Biz öz üzərimizdə bir adama nəinki hədsiz hakimiyyət ixtiyarı verə bilmərik, hətta ümumun iradəsini ifadə edən qanun da özünün təhlükəsizliyini müdafiə etməkdən ötrü cinayətkarları cəzalandırmaqdan başqa heç bir hüquqa malik deyil. Əgər biz qanunların hakimiyyəti altında yaşayırsaq, bu onun üçün deyil ki, biz onlara kor-korana əməl etməliyik, onun üçündür ki, biz ondan xeyir görürük. Əgər biz öz hüquqlarımızın və təbii ixtiyarlarımızın bir hissəsini qanuna həsr edirik, bu onun üçündür ki, hakimiyyət bizim mənafeyimizi müdafiə etsin. Biz bu xüsusda cəmiyyətlə qeyri-rəsmi bir müqavilə bağlayırıq. Bu müqavilə pozularsa biz

də öz boynumuza düşən vəzifədən azad oluruq. Qanun hökmdara cinayətkarları cəzalandırmaq ixtiyarı verdiyi kimi, hökmdarın ədalətsizliyi də onun hakimi olan xalqa hökmdarı cəzalandırmaq üçün bir o qədər, hətta daha artıq ixtiyar verir”.

Bu qeydin əhəmiyyəti çox böyükdür. Radışev sonralar yazmış olduğu məşhur “Azadlıq” oodasında həmin fikri daha da inkişaf etdirmişdir.

Sonralar Radışev özünün “Peterburqdan Moskvaya səyahət” adlı əsərində II Yekaterinanın bütün riyakar, mənhus və zahiri görünüşü dəbdəbəli siyasətinin iç üzünü açıb göstərdi, mamləkət daxilində əhəlinin nələr çəkdiyini, çar məmurlarının azgınlığını, xalqın hüquqsuzluğunu, əhəli arasındakı miskinlik və səfilliyi tamamilə açıb ifşa etdi.

Radışev öz əziz dostu Aleksey Kutuzova həsr etdiyi “Səyahət”in müqədiməsində bu əsərin yaranması səbəblərini belə izah edir: “Mən ətrafıma nəzər saldım, boşəriyyətin çəkdiyi əzab və iztirab qəlbimi yaraladı. Mən öz daxili aləməmə fikir verdım və gördüm ki, insanın fəlakətinə səbəb insandır, həm də çox vaxt yalnız onandır ki, insan öz mühitindəki şeylərə açıq gözlə baxmır. Mən öz-özümə dedim: məgər təbiət öz övladına qarşı o qədər səxavətsiz olmuşdur ki, həqiqəti günahsız və məsum halda yolunu azmış övladından əbədi olaraq gizlətməmişdir? Məgər bu qorxunc analıq bizi fəlakət içərisində yaşamaq və səadətə bənəsib olmaq üçünmü dünyaya gətirmişdir?” Daha sonra deyir: “Hədsiz dərəcədə sevindim. Mən hiss etdim ki, hər bir kəs özü kimi insanların xoşbəxtliyi üçün çalışa bilər. Sənin oxuyacağın həmin əsəri yazmağa mənı sövq edən bu düşüncə idi”. Radışev yalnız oxucunun bədii hissələrinə təsir göstərmək, onda qəzəb və hiddət oyatmaqla kifayətlənmək istəmir. Radışev isbat edir ki, təhkimçilik üsulu xalq təsərrüfatı nöqtəyindən nəzərdən əlverişli deyil, belə bir üsul xalqın istehsal etdiyi maddi nemətlərin miqdarını azaldır. Radışev “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərini oçerklər şəklində yazmışdır. Əsər iyirmi beş fəsildən ibarətdir. Müəllif bu fəsillərin hər birinə müəyyən bir poçt stansiyasının adını vermişdir.

O, öz əsərini elə yazmağa çalışmışdır ki, onu hamı oxuyub başa düşsün, əsər hamı üçün aydın olsun. Müəllifin təəssüratı, onun düşüncə və fikirləri, həyat üzərindəki müşahidələri, insanları təsvir üsulu, bir sıra ciddi siyasi məsələlərin ümumiləşdirilməsi – bütün bunlar əsəri canlandırır, ondakı həyatı həqiqətləri oxucuya qabarıq bir şəkildə təqdim edir.

Hələ öz “Səyahət”inə yenice başlayan müəllif arabacının “qəmli mahnısını” dinləyirək deyir: “Rus xalq mahnılarına belə olanlar etiraf edirlər ki, bu mahnılarda nə isə ürok acısını andıran bir şey vardır. Demək olar ki, belə mahnıların hamısı həzin və yumşaq ahənglə oxunur. Xalqın musiqiyə belə meyli üzərində üsuli-idarəni qurmağı bacarmaq görəkdir”. Arabacının qəmli

və həzin nəğməsi sanki bütün “Səyahət” üçün musiqili bir giriş olub, lap əvvəldən əsərə müəyyən bir əhval-ruhiyyə verir.

Radışev “Səyahət”də xalqa qarşı məhəbbətini açıq göstərmişdir. Oxucunun gözləri qarşısında yüksək və nəcib keyfiyyətlərə, möhkəm iradəyə malik bir çox surətlər canlanır. Bu surətlər xalqın nümayəndələridir. Onlarda sağlam ruh, sağlam da mənəviyyət vardır. “Lübani” fəslində olduqca maraqlı və oxucunun hüsn-rəğbətini qazanan insan surəti verilmişdir.

“...Kibitkadan düşüb piyada getdim... Yoldan bir neçə addım kənarda yer şumlayan bir kəndli gördüm. Mən şənbə günü yola çıxmışdım. Bu gün isə bazar günüdür... Rəncbərə yaxınlaşaraq, – allah qüvvət versin, – dedim... Rəncbər, – sağ ol, ağa, – deyə cavab verdi.

– Məgər bütün həftədə işləməyə vaxtın çatışmır ki, bazar günlərini də işləyirsən, özü də belə isti bir gündə?

– Ay ağa, həftə altı gündür, biz isə həftədə altı gün biyara gedirik; hava yaxşı olanda da axşamlar meşədəki otu ağanın həyətinə daşıyıraq...

– ...Ailən böyükdürmü?

– Üç oğlum var, üç də qızım. İlkinin on yaşı hələ tamam olmamışdır.

– Əgər sənin boş olduğun təkə bazar günüdürsə, bəs sən ailənin çörəyini necə çatdırırsan?

– Təkcə bazar günü deyil, gecələr də bizim səroncamımızdadır. Tənbellik etməsək acından ölmərik...

– Sən öz ağa üçündəmi belə işləyirsən?

– Yox, ay ağa, bu cür işləmək günah olar. Onun tarlasında bir adam üçün əllisi işləyir, mənim yeddi baş ailəm üçünsə təkə mən işləyirəm... Ağaya işləyəndə uzanıb ölsən də “sağ ol” deməzlər...”

“Çudovo” fəslindəki Sisterbek əhvalatında da Radışev sadə adamlardakı fədakarlığı, insanpərvorlik hissələrini, cəsarət və qorxmazlığı, başəri duyğulara yad olub, mərhəmət və vicdan nə olduğunu bilməyən kobud və simasız dövlət məmurlarının vəhşiliklərinə qarşı qoyur.

Radışev poçt komasında öz köhnə dostu Ç... ilə (Çelişevlə) təsadüfən görüşür. Çelişev bir əhvalat danışır: gecə vaxtı on iki avarlı bir qayıqla Kronştattdan Sestroretskə gətməli olur. Birdən dənizdə fırtına qalxır. Sahildən bir verst yarım kənarda qayıq daşların arasına düşüb çıxa bilmir. Matrosların başçısı böyük bir çətinliklə özünü sahilo yetirir, xeyli vaxtdan sonra iki böyük balıqçı qayığı tapıb, təhlükədə olanları fəlakətdən xilas edir.

Matrosların başçısı nə üçün gecikdiyini qayıqdakilərə izah edir: mən, ən əvvəl, qaçaraq, yerli komanda rəisinin yanına gəlib, yardım istədim. Rəis yatmışdı, serjant isə onu oyatmağa cürət etməyərək mənı itələyib qapıdan bayıra saldı. Mən onu inandırma bilmədim ki, iyirmi nəfər adam ölüm təhlükəsi

altındadır. Belə vəhşi hərəkətdən hiddətlənən Ç... sahile çıxar-cıxmaz komanda reisinin yanına gederək ondan nə üçün belə namussuzluq və vəhşilik etdiyi haqqında izahat tələb edir.

Komanda reisi isə son dərəcə laqeyd və sakit bir halda bütün çəke-çəke cavab verir:

– Bu barədə mənə bir az bundan əvvəl dedilər, onda isə mən yatırdım – İnsanlar boğulur və səndən kömək istəyirkən belə bərk yatırırsansa, tapşırдың sənə başına çəkilir vurub oyadırdılar.

– Bu mənim vəzifəm deyil”.

Radişşevin “Səyahət”indəki dövlət memurlarının simalarını, onların pas bağlamış daxili ələmlərini ifşa edən təkcə bu hadisələr deyildir. Böyük vəzifə sahibləri də dövlətin xəzinəsi hesabına öz şəxsi ehtiyaclarını təmin edir: böyük bir idarə reisi çox sevdiyi istridiya yeməyə ehtiyac duyaraq, Peterburqa “vacib məlumat göndərmək” bəhanəsilə xüsusi bir kuryerin ezam edilməsi haqqında sərəncam verir, onun üçün vəsiqə yazılır, yol xərci verilir; hələ üstəlik də “ciddi tapşırığı” əla yerinə yetirdiyi üçün kuryerin rütbəsini artırır.

Radişşev daha böyük və daha ali mövqə tutan məmurların, hətta padşahların, kralların da həyasızlığını ifşa edir.

Müəllif dəbdəbə, cah-cəlal və zinet içərisində yaşayan şöhrətpərəst bir padşahı təsvir edir (Spasskaya Polest). Seyyah yuxu görür; görür ki, o, şahdır, onun ətrafına dövlət adamları toplanmışdır, onların nəzərləri şahı zillənmişdir, hamısı da ondan qorxurlar; onu tərifləyir, müdrik adlandırır və məmləkət qarşısındakı xidmətlərini misilsiz xidmətlər kimi qələmə verirlər. Padşah bu tərif və mədhlərdən xoşlanır. Ona yaltaqlıq edib özlərini sədaqətli göstərən, əslində isə şəxsi mənfəətlərini güdüb xalqın dərisini soyan rüşvətxor və riyakar dövlət başçılarına ənəm və hədiyyələr paylayır. Lakin şah sonralar görür ki, onun səxavət əli yalnız zəngin, yaltaq, cani və xain adamlar üçün açılbımsı, o, ənəm və hədiyyələri ancaq ləyaqəti olmayan adamlara paylayırmış.

Müəllif bu fəsildəki təsvirləri ilə II Yekaterinanın heqiqi simasını, çarça sarayının bütün mənfur daxili aləmini açıb göstərmişdir.

İnsanların əxlaqını pozub, onları doğru yoldan sapdıran saray həyatının no olduğunu yaxşı bilən Radişşev, II Yekaterina sarayının yaratdığı şəraitin zəhərli mühitindən gəncləri çəkəndirməyə çalışır. Radişşev öz əsərində gənclərin tərbiyəsinə dair bir sıra çox mühüm məsələlərdən bəhs edir. O, sadəliyi, möhkəmliyi, yüksək beşəri duyğuları, nəcib hissləri, cəmərdliyi tərənnüm edir (“Kresttsı” fəslində ata və oğulların vidalaşması səhnəsi).

Radişşevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət”inin başlanğıcındakı epigrafdə deyilir: “Əjdaha yoğunudur, davakardır, zorbadır, yüzağızlıdır və hürəyondir”.

Əjdaha mütləqiyyət və təhkimçilik üsuludur ki, xalqın qanını zəli kimi sorub yoğunlayır; davakar və zorbadır – çünki xalqın üçdə iki hissəsinə hakim kəsilmişdir; insanlarla istədiyi kimi rəftar edir, onları əsarət altına alır, hüquqdan məhrum edir, zorakılığa dayanmış üsul-idarəyə arxalanan dvoryanlara şərait yaradır ki, kəndliləri kölə vəziyyətinə salıb istədikləri kimi istismar etsinlər.

Radişşev öz əsərində xalqı bu bəlaya qarşı mübarizəyə çağırır və zülmkarlara xəbərdarlıq edir ki, sizdən intiqam alınacağı vaxt uzaq deyildir, xalqın səbir kasası artıq dolmuşdur. O, ədalətsizlik göstərən zülmkarlara müraciət edərək deyir: “...Heç bilirsinizmi ki, biz necə məhv olacağıq, biz nə qədər böyük təhlükə içərisindəyik... Öz sürətli yolunda maneəyə rast gələn sel, müqavimət artdıqca daha da güclənir. Bir dəfə səddi uçursa, artıq heç bir şey onun qabağında dayanı bilməyəcəkdir. Qandalda saxladığımız qardaşlarımızın da vəziyyəti belədir. Fərsət gözləyirlər... Qəddarlıq və vəhşilik etdiyimiz üçün nəsibimiz ölüm və dəhşət olacaqdır. Onları əsarətdən qurtarmaq işində biz nə qədər ləng və inadlı olmuşuqsa onların intiqamı da bir o qədər amansız və sürətli olacaqdır”.

“Vışni voloçok” fəslində müəllif, kəndliləri rəhmsiz surətdə istismar edən qəddar bir mülkədara müraciət edir:

“Vəhşi! Sən vətəndaş adını daşımağa layiq deyilsən. İldə bir neçə min pud artıq taxıl götürənlərlə, dərin sınımlar açmalı ölkəyə fərq qoyulmursa bu neçə min pud taxılın dövlətə nə faydası var?... Bu qanıqonun var-dövləti onun deyil! Bu var-dövlət talan edilmiş sərvətdir və onun sahibi qanunla ciddi surətdə cəzalandırılmalıdır... Bu ictimai cinayətkar... cəzalandırın. Onun əkinçilik alətlərini dağıdın; onun dərz tayalarını, taxıllarını yandırın, külünü tarlalarına sovurun, çünki onun zülmkarlığı bu tarlalarda baş vermişdir, siz onu ictimai bir oğru, canavar kimi nümayiş etdirin ki, onu görünlər nəinki nifrət etsinlər, həm də ondan uzaq qaçsınlar ki, onun bəd əməlləri başqalarına sirayət etməsin”.

Rus inqilabçı və demokrati Radişşev öz siyasi proqramı ilə çox uzaqlara nəzər salmış və geniş məsələləri əhatə etmişdir.

Radişşev öz əsərində padşahları da özündən bədgüman, lovğa və etibarsız adlandırır. II Yekaterina əsəri oxuyub məzmunu ilə tanış olarkən kitabın səhifələrinin kənarlarında bir sıra qəzəbli qeydlər yazmışdır: “81-ci səhifə töhmət, söyüş və cinayətkar izahatla doludur”, “o məsələlər ki, hazırda Fransanı dağıdır, burada da qaldırılmışdır”, “119-cu və sonrakı səhifələrdə müəllif öz niyyətlərini izah edir, yəni hazırkı üsul-idarənin nöqsanlarını və eyiblərini göstərir”, “137-ci səhifədən Fransa zəhəri tökülür”, “239-252-ci səhifələr... kəndliləri mülkədarlara qarşı, qoşunları reislərə qarşı üsyana çağırır”, “mülkədarları dilə tutur ki, kəndliləri azad etsinlər, buna kimsə qulaq asmaz”,

“yazıçı şahlara və hakimiyyətə sataşmaq üçün hor tərəfdə bir bəhanə axtarı”, “yazıçı padşahları sevmir və onları hörmətdən salmaq üçün böyük cürət göstərir”, “kəndlilər üsyanına bel bağlayır”.

Yekaterina bu üsyankar kitabın müəllifi haqqında öz katibinə demişdi: “O, Puqaçovdan da pis üsyandır”.

Derhal axtarış başlanır. Çox keçmədən müəllif tapılır. Yekaterina bu işin yoxlanmasını Stepan Şeşkovskiye tapşırırmışdı; o, gizli cəllad və casus idi; bilavasitə Yekaterinanın sərəncamında olan bu adamın adı hamını dehşətə gətirirdi. Radişşev başının üstünü alan təhlükədən xəbər tutar-tutmaz özündə saxladığı nüsxələrin hamısını yandıra bilmişdi. İyunun 30-da Radişşevi həbs etdilər.

1790-cı il iyulun ortalarında Radişşevin işi Peterburq cinayət işləri məhkəməsinə verildi. Mühakimənin özü boş bir rəsmiyyətçilikdən, Yekaterinanın gizli göstərişi ilə oynanılan məzhəkeçilikdən başqa bir şey deyildi.

İyulun 24-də məhkəmə Radişşevə edam cəzası hökmünü çıxardı. İyulun 26-da qərar təsdiq üçün senata verildi, senatorlar bu qərarı avqustun 8-də təsdiq etdilər. Avqustun 19-da, məhkəmənin bu qərarı haqqında senatın məlumatı dövlət şurasına verildi (Yekaterina belə istəyirdi), dövlət şurası da qərarı təsdiq etdi. Radişşev bir ay 11 gün edam cəzasını gözləməli oldu. Sentyabrın 4-də edamı Sibirə sürgünlə əvəz etmək haqqında Yekaterinanın fərmanı imzalandı. Radişşevə bu “mərhəmət” guya İsveç ilə əlverişli müqavilə bağlanması münasibətilə göstərilmişdi.

Radişşevin ayaqlarına qandal vurub yeddi min kilometr uzaqlıqda olan İlimsko apardılar. Onu sürgün edənlərin ümidi bu idi ki, Radişşev bu uzaq yolun əzablarına davam gətirə bilməyib öləcəkdir. A.R.Vorontsov özünün nüfuz və dövlət idarələrindəki geniş əlaqəsindən istifadə edərək Radişşevin vəziyyətini yüngülləşdirə bildi. Qraf Vorontsovun vəsaiti üzrə Novqoroda Radişşevin qandalları çıxarıldı. Vorontsov Tver qubernatoruna göndərirdiyi məktubda yazırdı ki, Radişşev “başına gələn fəlakətdən hələ xeyli əvvəl nəinki mənim tanışım idi, hətta mən onu sevirdim...”

Vorontsov bir də xahiş edirdi ki, Radişşevlə mülayim roftar olunsun və onu əmin etsinlər ki, Sibirdə də onu unutmayacaq və onun uşaqlarının qayğısına qalacaqlar. Vorontsov Nijni Novqorod, Perm və İrkutsk qubernatorlarına da bu cür məktublar göndərmişdi. Bu zamandan etibarən Vorontsovun Radişşev haqqında daimi dostluq qayğısı başlayır.

Radişşev on beş aydan artıq yol gedəndən sonra 1792-ci il yanvarın 3-də İlimsko gəlib çatdı.

İlimskdə cəmi beş yüz nəfər əhali yaşayırdı. Radişşevin dediyinə görə orada heç bir iş aparılmırdı: İlimskdə nə bir başmaqçı, nə derzi, nə də dülgər vardı.

Radişşev burada bir sıra başqa işlərlə məşğul olmasına baxmayaraq, yenə də öz ədəbi fəaliyyətini davam etdirirdi.

1796-cı ildə Yekaterinanın ölüm xəbəri İlimsko da gəlib çatdı.

Anasından sonra taxta çıxan I Pavel, Yekaterina dövründə edilən hər bir şeyin oksinə çıxır və anasının işlərini tərsinə çevirməkdən xoşlanırdı. Beləliklə, Radişşevin İlimskdən buraxılıb Rusiyanın Avropa hissəsinə köçməsinə icazə verildi. Lakin I Pavelin icazəsilə Radişşev heç bir tərəfə getmədən kəndə, polis nəzarəti altında yaşaya bilərdi.

Radişşev İlimskdən öz doğma kəndinə köçdü. O, burada da çalışır, düşünür və mütaliə edirdi.

1801-ci ildə yeni padşah I Aleksandr Radişşevi (yənə də Vorontsovun köməyi ilə) tamamilə azad etdi. I Aleksandr boş vədlər verərək xalqı aldatmışdı ki, dövlət işlərində bir sıra islahat aparacaqdır. Vorontsov Qanunlar tertibi komisiyonuna Radişşevi də cəlb etmişdi.

Radişşev bu komisiyonda da işə böyük ehtirasla girir. O, təkcə bir sıra “rəylər” yazmaqla kifayətlənməyib, qanunlar haqqında bir çox qeydlər yazmış və layihə tərtib etmişdi, Radişşev öz layihələrində Rusiyada islahat işləri aparmaq məsələsini əlbəttə “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərində olduğu kimi geniş miqyasda qoya bilməzdi. O, kəndlilərin azad edilməsi məsələsini də cürətlə irəli sürə bilmirdi. O, ancaq Aleksandrin vəd etdiyi konstitusiyaya islahatını nəzərdə tuturdu. Radişşevin bu cüzi və mülayim layihələrini də dözülməz hesab edərək, bunların heç birini qəbul etmədilər. Radişşevə qarşı yenə də şübhəli münasibət başlandı. Bir rəvayətə görə, Radişşev komisiyonda çalışarkən onun bu işdəki rəisi qraf Zavadovski Radişşevə müraciətlə demişdir: “Eh, Aleksandr Nikolayeviç! Sən yenə də əvvəlki kimi boş danışqlarla məşğulsan... Yoxsa Sibir sənə bir şey öyrətmedi?”

Qrafın sözlərində qorxunc işarə vardı.

Lakin Radişşevin üsyankar ruhu, azad qəlbi, sağlam düşüncəsi və yenilməz iradəsi buna dözə bilməzdi. Radişşev mübarizə üçün yaranmışdı. O, həyatın məziyyətini mübarizədə görürdü, bunun üçün də bütün varlığı ilə azad fikir, azad duyğu və azad həyat uğrunda mübarizəni davam etdirərək son nəfəsinə belə yüksək başəri idcəla sadıq qaldı. Radişşev çar üsul-idarəsinin törətdiyi vəziyyətə qarşı üsyan edərək, 1802-ci il sentyabrın 11-də zəhər içib özünü öldürdü.

...Çox-çox sonralar Puşkin dekabrın yazıçı Aleksandr Bestujevo yazdığı məktubda təəssüflə qeyd edirdi ki, o, rus ədəbiyyatı haqqındakı xülasəli məqaləsində Radişşevin adını çəkməmişdir: “Rus ədəbiyyatı haqqında yazılan məqalədə Radişşevi necə yaddan çıxarmaq olar?” Radişşevin surəti Puşkini bütün ömrü boyu düşündürmüş və həyəcanlandırmışdır.

Xalq həyatına dərinədən vəqif olan Puşkinin sənətkarlıqla təsvir etmiş olduğu Qoryuxin kəndinin kədərli və acınacaqlı mənzərəsi bir çox cəhətdən "Səyahət" in səhnələrini xatırladır.

O, öz şeirlərindən birində yenə də Radışsevi xatırlayır və

Radişşevin ardınca azadlığı göylərə
Qaldıraraq, şefqəti mədh etdiyimçün hər an,
Nəğmələrimə yeni səslər tapdığım üçün
Xalq məni istəyəcək, sevecək uzun zaman

– deməklə təsdiq edir.

Hüseyn Şərifov

PETERBURQDAN MOSKVAYA SƏYAHƏT



*"Əjdaha yoğundur, davakardır, nəhəngdir,
yüzağızlıdır və hürəyəndir."*
"Tilemaxida", II cild, XVIII kitab, 514-cü ayot

A. M. K.

LÜTFKAR DOSTUMA

Ağlım və qəlbim hər nə yaratmaq istəsə də qoy sənə ithaf edilmiş olsun, ey mənim dərdlərimin şeriki. Fikirlərimiz bir çox cəhətdən müxtəlif olsa da, qəlbimiz birdir, buna görə də sən mənim dostumsan.

Mən ətrafıma nəzər saldım, bəşəriyyətin çəkdiyi əzab və iztirab qəlbimi yaraladı. Mən öz daxili aləmə fikir verdim və gördüm ki, insanın fəlakətinə səbəb insandır, həm də çox vaxt, yalnız onandır ki, insan öz mühitindəki şeylərə açıq gözlə baxmır. Mən öz-özümə dedim: məgər təbiət öz övladına qarşı o qədər səxavətsiz olmuşdur ki, həqiqəti günahsız və məsul halda yolunu azmış övladından əbədi olaraq gizlətməmişdir? Məgər bu qorxunc analıq bizi fəlakət içərisində yaşamaq və səadətdən bəhs etməyə imkan verməmişdir? Bu düşüncədən varlığım sarsıdı və qəlbim bunu özündən kənar etdi. Mən insan üçün təsəlli verəni onun özündə tapdım. "Təbiəti hiss edən gözümə pərdəni götürsəydilər, mən xoşbəxt olardım". Təbiətin bu səsi varlığımıza xeyli təsir etdi. Həssaslıq və rəhmətlik məni düşür etdiyi məyusluqdan xilas oldum. Yanılmağıma müqavimət göstərmək üçün özümə böyük qüvvət olduğunu hiss etdim. Hədsiz dərəcədə sevindim. Mən hiss etdim ki, hər bir kəs özü kimi insanların xoşbəxtliyi üçün çalışa bilər. Sənin oxuyacağın həmin əsəri yazmağa məni sövq edən bu düşüncə idi. Lakin mən öz-özümə deyirdim: mənim bu niyyətimi təsvir edəcək, gözəl məqsəd xatirinə fikirlərimin müvəffəqiyyətsiz təsvirini pisləməyəcək, öz qardaş və yoldaşlarının fəlakətinə mənim kimi ürəyi yanan, bu təşəbbüsümə məni ruhlandıracaq bir adam tapmış olsaydım, – öhdəmə götürmüş olduğum bu zəhmətimin böyük nəticələri olmazdı? Nə üçün, nə üçün mən uzaqlarda bir adam axtarım? Əziz dostum! Sən mənim qəlbimə yaxınsan. Qoy sənin adın mənim bu təşəbbüsümün yolunu işıqlandırsın.

Dostlarımla axşam yeməyi yedikdən sonra, mən kibitkada¹ uzandım. Arabacı öz adəti üzrə var gücü ilə atları sürdü, bir neçə dəqiqə keçməmiş mən artıq şəhərin kənarında idim. Həyatımızın bütün dəqiqələrində bizə lazım olanlarla az müddət üçün də ayrılmaq çətin-dir. Ayrılmaq çətin-dir: lakin gülümsemədən ayrılma bilən adam xoşbəxt-dir; sevgi və ya dostluq hissləri ona təsəlli verir. Sən, əlvida deyirən ağlayırsan: lakin qayıdacağını xatırlasan, bu təsəvvür zamanı sənin göz yaşların günəş şüaları altındakı şəh quruyan kimi quruyar. Bir təsəlli verənə ümid bağlayaraq hönkürən xoşbəxt-dir; bəzən gələcək ümidi ilə yaşayan xoşbəxt-dir; xəyalla yaşayan xoşbəxt-dir. Onun varlığı daha artıq mənə kəsb edir, şadlığı artır, kədərdən tutqunlaşan siması açılır, xəyal güzgüsündə sevinc əlamətləri canlanır.

Mən kibitkada uzanmışam. Poçt arabası zıqrovunun səsi qulaqlarımı dəng elədi, nəhayət, mərhəmətli Morfeyin² gəlməsinə səbəb oldu. Ayrılıq kədəri, öldürücü bir hal kimi məni izləyirdi; bu ağır və tənha vəziyyətdə mən düşüncələrə daldım. Mən özümü günəşin istisindən yanıb, bütün tərəvət və yaşıllığını itirmiş geniş bir vadidə gördüm; burada serinləmək üçün bir bulaq yox idi, istinin şiddətini azaldacaq ağac kölgəsi də yox idi. Təkam, təbiətin qoynunda mən tər-kidünya kimi tənha qalmışam! Diksinib ayıldım.

– Ay bədbəxt, hardasan? – deyə fəryad etdim. – Bəs səni cəzb edən şeylər necə oldu? Sənin həyatını xoş keçirən şeylər necə oldu? Məgər ləzzətini gördüyün şadlıq yuxu və xəyal imiş? – Xoşbəxtliyimdən kibitka yoldakı çuxura toxunub məni yuxudan oyatdı. Kibitkam dayandı. Başımı qaldırdım, gördüm ki, boş bir yerdə üçmərtəbəli bir ev vardır.

– Bu nədir? – deyə arabacıdan soruşdum.

– Poçta həyətidir.

– Bəs biz haradayıq?

– Sofiyada, – deyərək, arabacı atları açmağa başladı.

Hər tərəf sükut içərisindədir. Dərin düşüncəyə dalmış olduğum üçün kibitkaman atlarının çoxdan açıldığına fikir verməmişdim. Məni gətirən arabacı məni düşüncələrimdən ayırdı. – Ağa can, araq pulu! – Belə bir rüsum, qanunsuz olsa da bunu hamı məmnuniyyətlə verir ki, buyuruq üzrə getməsin. 20 qəpik mənə çox fayda verdi. Poçta arabası ilə səfərə çıxanlar yaxşı bilirlər ki, yol kağızı elə bir mühafizə sənədidir ki, bunsuz, bəlkə generalın pul kisəsindən başqa, heç bir pul kisəsi davam gətirə bilməz. Bəzən adam qorunmaq üçün xalça gəzdirdi ki, mən də kisəmi cibimdən çıxararaq onunla gəzirdim.

Poçt komissarını axtarıb, onu xorultu ilə yatmış gördüm; astaca onu çiyindən tərptədim.

– Bu zəhlətökən kimdir? Gecə vaxtı şəhərdən çıxmaq nə qayda-dır? At yoxdur; hələ çox tezdir; zəhmət çəkib çayxanaya get, ya çay iç, ya da yat. – Bu sözləri deyib, cənab komissar divara tərəf çevrilərək daha erk xoruldamağa başladı. Nə etməli? Mən yenə də komissarı çiyindən silkələdim. – Bu nə hərəkətdir, mən dedim ki, at yoxdur, – deyərək, yorğanı başına çəkib, cənab komissar üzünü məndən döndərdi. Mən belə fikir etdim. Əgər atların hamısı yoldadırsa, mən komissarın yuxusuna mane olmağa haqlı deyiləm. Yox, əgər atlar tövlədədirsə... Mən cənab komissarın doğru deyib-demədiyini öyrənmək istədim. Həyətdə çıxıb tövləni axtarıb tapdım və orada iyirmiyə qədər at olduğunu gördüm; sözün düzünü desək, ariqlıqdan atların sümükləri görünürdüsə də, məni o biri stansiya aparıb çıxara bilərdilər. Mən tövlədən yenə də komissarın yanına qayıtdım; onu daha erk silkələdim. Mənə elə gəlirdi ki, komissarın yalanını tutduğum üçün onu silkələməyə ixtiyarım vardı. Komissar tələsik yerindən qalxdı və gözünü ovuşturmamış soruşdu: – Gələn kimdir? Hə... lakin özünə gələrək məni gördü və dedi: – Qoçaq, görünür sən keçmiş arabacılarla bu cür rəftar etməyə alışmışsan. Onları ağacla döydürdülər; ancaq indi əvvəlki vaxtlar deyildir. – Cənab komissar qəzəblə yatağına girdi. Mən onu da, yalanı tutulan keçmiş arabacılar kimi kətləkləmək istəyirdim; lakin mənim səxavətim – məni şəhərdən gətirən arabacıya araq pulu verməyim, Sofiya arabacılarını, mənim üçün daha tez at qoşmağa vadar etdi və mən komissarın küreyini qızıdırmaq fikrinə düşdüyüm zaman həyətdə zıqrov səsi eşidildi. Mən yaxşı vətəndaş olaraq qaldım. Beləliklə,

¹ Kibitka – üstüörtülü araba

² Morfey – qədim yunanlarda yuxu allahı

iyirmi dənə mis qəpik dinc bir adamı istintaqdan, uşaqlarını qeyzini yeyə bilməmək timsalından xilas etdi, mən də anladım ki, düşüncə səbirsizliyin quludur.

Atlar məni çaparaq aparır; mənim arabacı, adəti üzrə, qəmli mahnı oxumağa başladı. Rus xalq mahnısı səsinə bələd olanlar, etiraf edərlər ki, bu mahnılarda nə isə ürək acısını andıran bir şey vardır. Demək olar ki, belə mahnıların hamısı həzin və yumşaq sədalı olur. Xalqın musiqiyə belə meyli üzərində üsul-idarəni qurmağı bacarmaq gərəkdir. Bu mahnılarda xalqımızın ürək çırpıntılarını tapa bilərsən. Rusa bir nəzər yetir; onun fikirli olduğunu görərsən. Qəm-qüssəsini dağıtmaq istədikdə və ya, özü dediyi kimi, kef çəkmək fikrinə düşdükdə meyxanaya gedəcəkdir. O, kef çəkərkən coşur, igidlik göstərir, deyir. Bir şey onun üreyince olmasa, dərhal mübahisəyə və ya savaşa atılır. Başını aşağı dikib meyxanaya gedən və oradan şapalaq yeyərək pörtüb çıxmış burlak¹ Rusiya tarixində bu vaxta qədər də müəmmalı qalan bir çox işləri həll edə bilər.

Arabacı mahnı oxuyur. Gecə yarısından üç saat keçmişdi. Bundan qabaq zıncırovun səsi məni yatırdığı kimi, indi də onun mahnısı mənə yuxu gətirirdi. Ah, ey təbiət, insanın doğulduğu ilk gündən etibarən sən onu kədərlə əhatə etmiş, onu bütün ömrü boyu qorxu, qəm və qüssənin sərt dağları ilə sürükləyərək, şadlıq üçün ona yuxu bəxş etmiş. Yatdın, hər şey qurtardı.

Səadətdən binəşib olan adam üçün ayılmaq dözülməz bir haldır. Ah, ölüm onun üçün nə qədər xoşdur. Ölüm qəm-qüssəyə son qoyurmu? Ey rəhim allah, öz fəlakətli həyatını mərdliklə başa vurana mərhəmət nəzəri ilə baxmayacaqsanmı? Sən bütün nemət və səadət mənbəyisən; bu qurban sənə verilir. Bir bədən lərzəyə düşdükdə onu bərkidib möhkəmləndirən ancaq sənsən. Bu, öz övladını səsləyən atanın səsidir. Mənə sən həyat vermişsən, sənə də onu qaytarıram, yer üzündə artıq onun faydası qalmamışdır.

¹ Burlak – gəmi yedəkçisi

TOSNA

Peterburqdan yola düşərkən mən təsəvvür edirdim ki, yol ən yaxşı yoldur. Bu yol ilə padşahdan sonra gedənlərin hamısı yolu yaxşı hesab edirdi. Həqiqətdə də yol yaxşı idi, ancaq bu yaxşılıq uzun sürmədi. Yola tökülmüş torpaq quraqlıq vaxtı onu hamar saxlayırdı, yayın ortasında isə yağışdan elə palçıq əmələ gəlmişdi ki, yoldan keçmək mümkün deyildi... Yolun pisliyindən narahat olduğuma görə mən kibitkadan çıxıb istirahət etmək üçün poçt otağına girdim. İçəri girdikdə otaqda bir nəfər müsafir gördüm; o, qabaq tərəfdəki bucağa qoyulmuş uzun kəndli stolunun dalında oturub kağızları gözədən keçirir və poçt komissarından xahiş edirdi ki, ona tezliklə at verilməyi əmr etsin. – O kimdir? – deyə soruşdum. Məlum oldu ki, bu adam köhnə adətli çar məmurudur, qarşısında gözədən keçirdiyi bir çox cırıq-cındır kağızkuğuzla Peterburqa gedir. Mən dərhal onunla söhbətə başladım; aramızda belə bir söhbət keçdi:

– Mərhəmətli cənab! Sizin bu bəndəyi həqir, rütbə sənədləri arxivində qeydçi işləyirdi, vəzifəmdən öz şəxsi mənfəətim üçün istifadə edə bilmişəm. Mən əlimdən gəlirdi qədər çalışaraq, Rusiyadakı bir sıra nəsilərə aid aydın dəlillərlə təsdiq edilmiş şəcərə toplamışam. Mən onların neçə yüz illər ərzində knyaz və ya nəcib nəslə mənsub olduqlarını isbat edəçəyəm. Mən əsl-nəsəbi Monomaxdan və ya Ryurikin özündən başlayan çox adamın knyazlıq etibarını bərpa edəçəyəm. – Mərhəmətli cənab! – Deyə o öz kağızlarını göstərərək, sözüno davam etdi. – Bütün Velikorus dvoryanları gərəkdir mənim əməyimi satın alıb, bu kağızlara hər hansı bir malın qiymətindən də artıq pul verəydi. Lakin ağa, cənab və ya zat-ali, rütbənizi bilmirəm, müsaidənizlə sizə deməliyəm ki, onlara nə lazım olduğunu özləri də bilmirlər. Sizə məlumdur ki, rəhmətli mömin çar Fyodor Alekseyeviç rütbəyə görə yer tutmağı ləğv etməklə nə qədər dvoryanı narazı saldı. Bu, olduqca sərt qanun, bir çox namuslu knyaz və çar nəslini Novqorod dvoryanları səviyyəsinə endirdi. Lakin yenə də mömin imperator Böyük Pyotr öz rütbə cədvəli ilə onları tamamilə nəzərdən saldı. Hamı üçün hərbi və mülki xidmət yolu ilə dvoryanlıq ləqəbini və qədim dvoryanlıq qazanmaq üçün yol açdı, onları necə deyirlər, ayaq altında tapdaladı. Hazırda padşahlıq edən mərhəmətli anamız dvoryanlıq haqqında fərman-hümayunla ovvəlki fərmanları təsdiq etmişdir; bu qanun bizim bütün

möhürəm adamlarımızı az qala təşvişə salmışdı, zira qədim nəsillər dvoryanlıq dəftərlərində hamıdan aşağıda yazılmışlar. Lakin belə bir şeyə vardır ki, tezliklə əlavə bir fərman verilecekdir; bu fərmanla 200 və 300 illik müddət üçün öz dvoryanlıq əsl-nəsəbini isbat edə bilənlərə markiz və ya başqa bir ad-san verilecək və onlar başqa nəsillərə nisbətən bəzi üstünlüklərə malik olacaqlar. Bu səbəbə görə də, mərhəmətli cənab, mənim bu əməyim bütün qədim necib cəmiyyəti son dərəcə xoşhal edəcəkdir; lakin hər kəsin öz düşməni var.

Moskvada mən cavan ağalara məxsus bir məclisə düşdüm, öz əməyimin nəticəsini onlara təklif etdim ki, bəlkə onların mərhəməti ilə heç olmazsa bu işə sərf etdiyim kağız və mürəkkəbin xərcini çıxarım, lakin xoşhalıq əvəzinə istehzaya məruz qaldım və qüssəmdən bu paytaxt şəhəri tərk edib Piterə yollanmaq qərarına gəldim ki, orada, məlum olduğu üzrə, mədəniyyət daha artıqdır. – Bunu deyərək o mənə iki qat təzim etdi və özünü düzəldərək böyük bir ehtiramla qarşımda dayandı. Mən onun fikrini anladım, kisəmdən pul çıxardım və onu verərək məsləhət gördüm ki, Peterburqa gəldikdə o, öz kağız-kuğazını şey sarımaq üçün çərçilərə satsın; zira uydurma markizlik bir çoxlarının başını gicəlləndirə bilər, bu da Rusiyada artıq yox edilmiş bir belanı – qədim nəsil ilə lovğalanmağın yenidən əmələ gəlməsinə səbəb olar.

LÜBANI

Mənim qışdamı, yoxsa yaydamı səfər etdiyimin mənə sizin üçün əhəmiyyəti yoxdur. Ola bilər ki, qışda da səfər etmişəm, yayda da. Çox zaman elə olur ki, səyyahlar xizəklə yola düşüb, araba ilə qayıdırlar. – Yayda. – Balaca tirlər döşənmiş yol qabırğalarını əzməmişdi; mən kibitkadan düşüb piyada yol getdim. Kibitkada uzanan zaman mən dünyanın intehası olmasında haqqında düşünürdüm. Ruhən yerdən ayrılırkən, mənə elə gəlirdi ki, kibitkanın silkələnməsinə dözmək mənim üçün daha asan idi. Lakin mənəvi məşqlər diqqətimizi cismimizdən həmişə yayındırmır; mən də qabırğalarını salamat saxlamaq üçün piyada yola düşdüm. Yoldan bir neçə addım kənarda yer şumlayan bir kəndli gördüm. Hava isti idi. Mən saata baxdım. Birə qırx dəqiqə işləmişdi. Mən şənbə günü evdən çıxmışam. Bu gün bazar günüdür. Yer şumlayan kəndli, ondan tövcü almayan mülkədarın kəndlisi idi.

Kəndli böyük bir diqqətlə yer sürürdü. Tarla yaqın ki, ağanınkı deyildi. Xışı böyük məhərrətlə çevirirdi. Mən rəncbəre yaxınlaşaraq:

– Allah qüvvət versin, – dedim, o, dayanmadı, başlamış olduğu şırımı qurtarmaq üzrə idi. Mən, – allah qüvvət versin, – deyərək təkrar etdim.

Rəncbər xış dəmirinin torpağını silkələyərək, onu yeni bir şırıma keçirə-keçirə:

– Sağ ol, ağa, – deyərək cavab verdi.

– Bazar günü yer şumlamağından görünür ki, sən raskolniksən¹.

– Yox ağa, üzümə düz xaç çəkərəm – deyərək, o, mənə üç barmaq göstərdi. – Allah kərimdir. O, qüvvəti və ailəsi olan adama acından ölməyi haram etmişdir.

– Məgər bütün həftədə işləməyə vaxtın çatışmır ki, bazar günlərini də işləyirsən, özü də günün belə istisində,

– Ay ağa, həftə altı gündür, biz isə həftədə altı gün biyara gedirik; hava yaxşı olanda da axşam çağları meşədəki otu ağanın heyətinə daşıyıyıq; arvadlar, qızlar isə bazar günlərində göbələk və meyvə yığmaq üçün meşəyə gedirlər. Allah eləsin ki, – üzünə xaç çəkir, – bu gün axşam yağış yağsın. Ağa can, sən də kəndlilərin varsa, onlar da allaha yalvarıb yağış istəyirlər.

– Yox, əzizim, mənim kəndlim yoxdur və heç kəs də bunun üçün mənə bəddua etmir. Ailən böyükdürmü?

– Üç oğlum var, üç də qızım. İlkinin on yaşı hələ tamam olmamışdır.

– Əgər sən boş olduğun təkə bazar günüdürsə, bəs sən ailənin çörəyini necə çatdırırsan?

– Təkə bazar günləri deyil, gecələr də bizim sərəncamımızdadır. Əgər tənbellik etməsən acından ölməzsən. Görürsənmi, atın biri dincəlir; bu yorulan kimi, o birisini qoşacağam, işim də faydalı olacaq.

– Sən öz ağa üçündəmi belə işləyirsən?

– Yox, ay ağa, bu cür işləmək günah olar. Onun tarlasında bir adam üçün əllisi işləyir, mənim yeddi baş ailəm üçün isə təkə mən işləyirəm. Sən özün, allaha şükür, hesabdən başı çıxan adamsan. Ağa üçün işləyəndə uzanıb ölsən də “sağ ol” deməzlər. Ağa nəfər vergisini də

¹ Raskol – XVII əsrin ortalarında Rusiyada dini hərəkat. Raskolnik, bu dini hərəkatın tərəfdarına deyilir.

vermir; nə qoyundan, nə kotandan, nə toyuq, nə də yağdan keçir. Hələ bu çox yaxşıdır ki, ağa kəndliden bəhrə alır, özünün də sərkarı yoxdur. Doğrudur, bəzən mərhəmətli ağalar da adambaşına azı üç manat alırlar; yenə də biyardan bu yaxşıdır. İndi hələ bir xəbər də var ki, kəndləri, adına nə deyirlər heç bilmirəm, hə, icarəyə verirlər. Biz isə buna əlli-ayaqlı satılmaq deyirik. Lüt icarədar kəndlilərin dərisini soyur; ən yaxşı vaxtımızı da əlimizdən alır. Qışda nə çarvadarlığa buraxır, nə də şəhərə gedib işləməyə; elə gerek onun özü üçün işləyəsən, nə var, nə var o, senin üçün nəfər vergisi verir. Öz kəndlilərini başqasına işləməyə vermək lap şeytan işidir. Pis sərkardan şikayət etmək olar, icarədardan kimə şikayət edəcəksən?

– Yox, əzizim, sən səhv edirsən, adamları incitmək qanunla qadağandır.

– İncitməkmi? Doğrudur; lakin cənab, sən istəməzdin ki, mənim yerimə olasan.

Rəncbər bu sözləri deyib ikinci atı qoşdu və yeni şırımını şumlamağa başlayaraq xudahafizləşdi.

Bu əkinçinin söhbəti məndə bir çox fikir oyatdı. Kəndlilərin bərabər vəziyyətdə olmaması təsəvvürümdə ilk dəfə olaraq canlandı. Mən dövlət kəndlilərlə mülkədar kəndlilərini müqayisə etdim. Bunların ikisi də kənddə yaşayır; lakin bunların bir qismi məlum miqdarda vergi verir, o biri qismi isə ağasının kefi istəyən qədər verməlidir. Bəziləri məhkəmə qarşısında bərabər hüquqa malikdirlər; bəziləri isə, cinayət işlərindən başqa qanunda ölü hökmündədirlər. – Cəmiyyətin üzvü, onu müdafiə edən hökumətə ancaq, cəmiyyət qaydalarını pozduğu, xəbislilik etdiyi zaman yada düşür! Bu fikir bütün qanıma coşdurdu.

– Sən ey daşürəkli mülkədar, özünü gözle, senin hər bir kəndlilərin alnında sənə qarşı qəzəb görürəm.

Bu düşüncələr içində qəflətən öz nökrəmə diqqət verdim; nökrə kibitkada, mənim qarşımda oturub o tərəf-bu tərəfə yırğalanırdı. Birdən bədənim qızıxdı, qanıma çuşa gəldi, mən qızarıb pörtdüm. Daxilən elə utandım ki, az qala ağlayacağdım.

Mən öz-özümə, sən öz tarlasında öz kəndlisini taqətdən salan mütekkəbir ağaya qarşı qəzəblənirsən, – dedim. – Bəs senin özün də belə və bəlkə bundan da pis iş görmürsənmi? Sənin biçarə Petruşkanın günahı nədir ki, sən fəlakətlərimizin təsəllisi, təbiətin böyük neməti

olan yuxunu da bu bədbəxtə haram edirsən? O, maaş alır, toxdur, əyni-başı sazdır, mən onu heç bir zaman şallaq və ya dəyənəklə kətəkləmirəm. (Amma nə mülayim adamsan!) Özün də elə güman edirsən ki, verdiyin bir tikə çörək və bir parça mahud, özün kimi bir varlıqla fırfıra ilə rəftar edən kimi rəftar etməyə sənə haqq verir, elə birçə onunla lovgalanırsan ki, onu çox da tez-tez kətəkləmirsən? Qüdrətin ilk fərmanlarında hər kəsin qəlbində nə yazıldığını bilirsənmi? Mən kimi vursam, o da məni vura bilər. Petruşka sərxoş olub səni vaxtında geyindirə bilmədiyi gün yadındadırmı? Ona vurduğun şilləni yadına sal. Eh, kaş o zaman sərxoş da olsa, ağı başına gəlib o da sənə belə cavab verəydi:

– Bəs onun ixtiyarını kim sənə vermişdir,

– Qanun.

– Qanun? Bu müqəddəs adı hələ ləkələyirsən də?

– Zavallı!.. – Gözlərimdən yaş axdı; poçt yabıları bu düşüncələr içərisində məni gətirib o biri stansiyaya çatdırdı.

ÇUDOVO

Mən poçt otağına girər-girməz küçədə poçt zıncırovlarının səsinə eşitdim; bir neçə dəqiqədən sonra dostum Ç... otağa daxil oldu. Mən yola çıxarkən o, Peterburqda idi və bu tezliklə səfərə çıxmaq fikrində deyildi. Mənim dostum kimi sərt xasiyyətli bir adamı Peterburqdan getməyə nə isə xüsusi bir hadisə vadar etmiş olmalıdır, o mənə belə bir əhvalat danışdı:

– Sən yola çıxmağa hazır ikən mən Peterhofa getdim. Burada mən bayram günlərini bacardığım qədər şən, gurultulu və kefi ilə keçirdim. Lakin səyahətimin faydalı olması üçün Kronştadta və Sisterbekə də getmək qərarına gəldim, çünki mənə deyirdilər ki, son zamanlar oralarda çox böyük dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Mən iki gün Kronştadtda böyük məmnuniyyətlə qaldım, bir çox acnəbi gəmilərə, Kronştadt qalasının daş hasarına və sürətlə uçan tikililərə doyunca tamaşa etdim. Kronştadtın yeni planı ilə maraqlanaraq tikilməsi nəzərdə tutulan binaların gözəlliyini məmnuniyyətlə seyr etdim; xülasə, orada olduğumun ikinci gününü xoş və şən keçirdim. Sakit və işıqlı bir gecə idi, sanki havaya saçılmış ətir insanda duyulması, təsvir edilməsindən daha xoş

olan incə hissələr oyadırdı. Mən təbiətin bu gözəl nemətindən faydalanmaq arzusu ilə ömrümdə heç olmazsa bir dəfə də günəşin tülü kimi gözəl mənzərəyə tamaşa etmək istədim; dənizin sakit üfusunda belə mənzərəni mən hələ indiye qədər seyr etməmişdim. Mən 12 avarlı bir dəniz qayığı tutub S...-yə yollandım.

Təqribən dörd verstlik məsafəni biz sağ-salamat getdik. Avarların səsi özünün yeknəşək ahəngi ilə məni mürgüledti; yuxulu gözlerim avarların ucundan tökülən damcılardan ani parıltısını belə çox çətinliklə seçirdi. Şairənə xəyal məni artıq Pafos və Amafontun gözəl çəmənlərinə çəkib aparmışdı. Qəflətdən uzaqdan qalxan küləyin kəskin vıyılması yuxumu qaçırdı, yuxulu gözlerim qəliz buludlara sataşdı, onların bütün ağırlığı ilə bil ki, başımıza tökülmək üçün üzərimizə hərəkət edir və qorxulu bir mənzərə yaradırdı. Suyun güzgü kimi hamar səthi dalğalanmağa başlamışdı, dalğaların səsi sakitliyi pozmaqda idi. Bu mənzərə də məni sevindirirdi; təbiətin özəmətli hallarına tamaşa edirdim; lovğalıq olmasın, başqalarını dəhşətə gətirən şey, məni öyləndirirdi. Bəzən, Vernet kimi, "Ah, nə qəşəngdir" – deyirdim. Lakin külək getdikcə şiddətlənir, sahilə yaxınlaşmaq arzusunu artırır. Qəliz qara buludlar havanı qaraltmışdı. Dalğaların qüvvətli hücumu sükanın istiqamətini pozur, şiddətli külək bizi gah su tepələrinə qaldırır, gah da ləpələrin qayalı çuxurlarına endirərək avar çəkənlərin irəliyə doğru hərəkətlərinə mane olurdu. İxtiyarsız olaraq küləyin istiqamətilə hərəkət edib, nəməlum tərəfə getməli olduq. Belə bir vəziyyətdə sahilədən də qorxmağa başladıq; sağ-salamat gedərkən bizə təsəlli verə biləcək şey indi bizdə məyusluq törədirdi. Bu saatda ilə gəlirdi ki, təbiət bizə paxıllıq edir, biz də ona qarşı qəzəblənirdik ki, təbiət öz dəhşətli özəmətini azaltmayıb, ildırım işığında parıldayaraq şaqqıltı və gurultudan qulağımızı batırırdı. Lakin insanı son nəfəsinədək tərk etməyən ümid bizə qüvvət verirdi, biz də, mümkün qədər, bir-birimizə ürək-dirək verirdik.

Dalğalar bizi istədiyi tərəfə apardığı bir halda qayığımız qəflətdən dayandı. Biz hamımız birlikdə əlləşib çalışdıqsa da, qayığı dayandığı yerdən tərpədə bilmədik. Biz öz qayığımızı sayadan çıxarmağa çalışdığımız zaman küləyin demək olar ki, tamamilə dayandığını heç hiss etməmişdik. Göyün mavi rəngi, onu bürümüş qara buludlardan yavaş-yavaş təmizlənirdi. Lakin səfəqin sökülməsi bizi sevindirmək əvəzinə, fəlakətli vəziyyətimizi acıb göstərdi. Biz aydın gördük ki, qayı-

ğımız sayada deyil, iki böyük qayanın arasında qalmışdır və heç bir qüvvə onu oradan çəkib sağ-salamat çıxara bilməzdi.

Bizim vəziyyətimizi təsəvvüre getirə bilməmişəm, dostum; mən nə demiş olsam da, hissələrimi lazımı qədər ifadə edə bilməyəcəyəm. Əgər mən qəlbimin bütün tellərindəki hissələri lazımı qədər təsvir edə bilseydim də sənə mənim qəlbimi çulğayan həyəcanlara bənzər dəruni hissələr oymaq üçün bu da kifayət etməzdi. Qayığımız körfezi dövrələyən və S...-yə qədər uzanan daşlar arasında qalmışdı.

Biz sahilədən bir verst yarım uzaqda idik. Gəminizə hər tərəfdən su dolmağa başlamışdı; biz tamamilə batmaq təhlükəsi qarşısında idik. Son dəqiqələrdə dünyadan əl çəkdiyimiz və qarşıda əbədiyyət açıldığı bir zamanda insanlar arasında süni surətdə yaradılmış dərəcə fikirləri silinib aradan qalxır. Belə bir zamanda insan sadəcə bir insan olur: biz də axırımızın çatdığını görüb, kimin nəci olduğunu unutmuşduq və xilas olmaq xəyalilə hər kəs gəminin suyunu bacardığı qədər boşaldırdı. Lakin bunun nə faydası ola bilərdi. Biz hamımız köməkləşərək nə qədər su boşaldırıdığsa, gözüümüzü açıb-yumunca gəmiyə yenə ondan çox su dolurdu. Nə uzaqdan, nə də yaxından keçən bir gəminin gözüməzə dəyməməsi qəlbimizi didib parçalayırdı. Nəzərimizə dəyib, sevincimizə səbəb olan gəmi olmuş olsaydı da bizim günümüze düşmək istəməyib bizdən uzaqlaşsaydı qəm-qüsmimizi daha da artırardı.

Nəhayət, dənizin təhlükəli hadisələrinə başqalarından daha artıq alışmış, Adalar dənizində keçən Türk müharibəsində baş vermiş müxtəlif dəniz vuruşmalarında ölümə, bəlkə də, ixtiyarsız olaraq soyuqqanlıqla baxmış qayıqçımız bizi xilas etməklə özü də xilas olmaq, ya da bu necib niyyətlə məhv olmaq qərarına gəlmişdi, çünki biz bir yerdə dayansa q qəhv olmalı idik. Qayıqçımız qayıqdan çıxdı, daşdan-daşa atlanaraq, sahilə tərəf getməyə başladı; biz isə ona ürək-dən dua edirdik. Əvvəlcə o çox ürəkli gedir, daşdan-daşa atlanaraq su dayaz olan yerlərdən addımlayıb, dərin yerlərdən üzüb keçirdi. Biz gözüümüzü ondan çəkmirdik. Nəhayət gördük ki, o, getdikcə yorulur, zira o, daşlardan daha yavaş atılır, tez-tez dayanır və daşların üstündə oturub dincəlirdi. Bizə ilə gəlirdi ki, o, bəzən düşünməyə başlayır və öz yoluna davam etməkdə tərəddüd edir. Bu vəziyyət onun yoldaşlarından birini vadar etdi ki, özünü sahilə çatdırmağa can atan yoldaşının köməyinə getsin və birinci qayıqçı bu işdə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayarsa, özü sahilə çıxmağa çalışsın. Biz gözlerimizi gah birinə,

məsafədə olan qarovulxanaya tərəf yüyürdüm. Mən bilirdim ki, qarovulxanada yaşayan soldatların qayığı vardır; onlar bu qayıqlarla körfəzə çıxıb iri daşlar toplayır, küçələrə döşəmək üçün satırdılar; ümidim boşa çıxmadı. Həmin iki kiçik qayığı tapdım, indi mən hədsiz dərəcədə sevinirəm ki, sizin hamınız xilas oldunuz. Siz boğulsaydınız, mən də sizin dalınızca özümü suya atacaqdım. Pavel bu sözləri dedikcə göz yaşları axıdırdı. Bu halda biz sahilə çatdıq. Qayıqdan çıxaraq mən diz üstə çöküb əllərimi göyə qaldırdım.

– Sən ey qadir ata, – deyə səsləndim. – Biz sənin mərhəmətinlə salamat qaldıq; sən bizi imtahana çəkdin, sən bilən yaxşıdır. Bu, dostum, mən hiss etdiklərimin zəif bir təsviridir. Son saatın dəhşəti mənim qəlbimi parçalayırdı, məhv olacağım dəqiqələr gözümün önündə dururdu. Mənim axırım necə olacaqdır? Bilirəm! Dəhşətli bir qaranlıq. İndi hiss edirəm; son saat çatdı; mən öldüm; hərəkət, həyat, duyğu, fikir, – hər bir şey bir anda yox olur. Təsəvvür et ki, dostum, ölüm sənin başının üstünü almışdır; bu zaman öz damarlarında sızıltı duymazsanmı, həyatının vaxtsız üzöldüyünü hiss etməzsənmi? Ah, dostum! Deyəsən mən mətləbdən uzaq düşdüm.

Duamı qurtardım, ürəyim qəzəblə doldu. Mən öz-özümə deyirdim:

– Bizim əsrimizdə, Avropada, paytaxtın qulağının dibində, böyük padşahımızın gözü önündə belə bir vəhşilik edilməsi mümkün olan şeydirmi! – Mən benqaləli subabın zindanına salınmış ingilisləri¹ xatırladım.

¹ İngilislər, rüşvətxorluğa görə edam cəzasına məhkum edilmiş və Kəlkətəyə onların yanına gəlmiş benqaləli bir memuru öz himayəsi altına alırlar. Haqlı olaraq qəzəblənən subab qoşun toplayaraq şəhərə hücum edib şəhəri alır. İngilis hərbi əsirlərini dar bir zindana saldırır, onların hamısı bu zindanda yarım günün ərzində qətlir. *Ancaq iyirmi üç adam salamat qalır. Bu biqərələr, gözətçiyə çoxlu pul vəd edirlər ki, onların vəziyyətini hökmdara bildirsin. Onların nələ və fəryadları onların dərindən şərək olan xalqa çatırdı, lakin heç kəs bunu hökmdara bildirmək istəmirdi. Ölməkdə olan ingilislərə cavab verirdilər ki, o (hökmdar) yatıbdır; Benqalədə bir nəfər də adam düşünmək istəmirdi ki, yüz əlli nəfər bədbəxtin həyatını xilas etmək üçün zülmkarın yuxusuna bir anlığa haram qatsın.*

Axi zülmkar nə deməkdir. Yaxud, daha doğrusu, zülmə və əsarətə alışmış xalq nə deməkdir? Onu (xalqı) iki qat olmağa məcbur edən ixtisarkılıq və ya qorxudur? Qorxudursa, o zaman zülmkar insan, ya gecə vaxtı və ya gündüz saatlarında ibadət edib yalvarmış allahlardan da dəhşətlidir. Əgər ixtisarkılıqdırsa, o zaman insanın bədbəxtliklərinə bais olanlara qarşı hörmət göstərməyə insanı təşviq etmək mümkündür; belə möcüzə ancaq mövhumatdan doğa bilər. Nəyə çox təəccüb edəsən, yuxuda olan nüvvabın vəhşiliyinəmi, yoxsa onu oymatmağa cürət etməyən rezziliyinəmi? – Renal. Hindlər tarixi. II cild.

Mən dərindən ah çəkdim. Çox keçmədən biz S...-ə çatdıq. Mən güman edirdim ki, reis yuxudan ayıldıqdan sonra, serjantını cəzalandırır və suda fəlakətə uğramışlara heç olmazsa təskinlik verir. Bu ümidlə mən birbaşa onun evinə getdim. Lakin ona tabe olan adamın hərəkəti məni elə acıqlandırmışdı ki, mən öz sözlərimi saxlaya bilmədim. Onu görəndə dedim: “Möhürəm cənab! Sizə məlumdurmu ki, bir neçə saat bundan əvvəl iyirmi nəfər adam suda məhv olmaq təhlükəsi qarşısında idi və sizdən kömək tələb edirdilər?” O, bütün çəke-çəke hədsiz bir soyuqqanlıqla mənə cavab verdi: “Bu xüsusda mənə bir az bundan qabaq dedilər, o zaman isə mən yatırdım”. Bu sözü eşitkən, qəzəbindən bütün bədənim titrədi: “İnsanlar boğulur və səndən kömək istədiyi halda sən belə bərk yatırırsansa, tapşırırdın sənə başına çəkiclə vurub oyadaydılar”. Tap görüm, dostum, o mənə nə cavab verdi? Mən elə düşündüm ki, eşitdiklərim məni sərsəm edəcəkdir. O mənə dedi: “Bu mənim vəzifəm deyildir”.

Səbirim tükəndi: “Rəzil insan, bəs adamları öldürmək sənə vəzifəndirmi; hələ rütbə nişanları taxırsan, başqalarına da rəislik edirsən!..” Sözümlə qurtara bilmədim, onun sifətinə tükürüb çıxdım. Acığımdan saçlarımı yolurdum.

Özüm üçün deyil, bütün bəşəriyyət naminə bu vəhşi reisdən qisas almaqdan ötrü yüz cür üsul fikrimdən keçdi. Lakin aqlımı başıma topladım, bir çox misalları yadıma salaraq yəqin etdim ki, mənim qisasım faydasız olacaq, özümü isə ya qudurmuş, yaxud yaman bir adam adlandıracaqlar; sakit oldum.

Bu zaman mənim adamlarım keşişin evinə getdilər; keşiş bizi böyük şadlıqla qarşıladı, isti yer verdi, yedirdi, biz də dincəldik. Biz keşişin mehmannəvazlığından və qonaqpərvərliyindən istifadə edərək, bir gün onun evində qaldıq. Ertesi gün böyük bir qayıq sağ-salamat Oranienbauma gəlib çıxdı.

Mən Peterburqda bu əhvalatı hamıya danışmışdım. Hamı mənim düşdüyüm təhlükəyə kədərlənir, hamı da reisin daşqəlbiliyini pisləyirdi, lakin heç kəs bu əhvalatı ona xatırlatmaq istəmirdi. Biz suda boğulsaydıq, o, bizim qatilimiz olacaqdı. Birisi mənə: “Sizi xilas etmək onun vəzifəsinə aid edilməmişdi” dedi. İndi mən şəhərlə əbədi olaraq vidalaşıram. Belə pələnglər yuvasına mən daha bir də ayaq basmamam. Onların yeganə şadlığı bir-birini didişdirməkdir. Acizə canı çıxanadək əzab vermək, hakimiyyət başında duranlara isə yaltaqlıq edib, qulluq

göstərmək onlar üçün səadətdir. Hələ sən də istəyirdin ki, mən şəhərə köçüm.

Müsahibim səndəlindən qalxaraq:

– Yox, dostum, – dedi, – mən elə yerə gedəcəyəm ki, insanlar oraya getmir, orada insanın nə olduğunu bilmirlər, orada insan adında bir şey yoxdur. Bağışla, – deyərək kibitkaya minib sürətlə uzaqlaşdı.

SPASSKAYA POLEST

Mən dostumun arxasınca atları ilə sürətlə çapırdım ki, o hələ poçta düşərgəsində ikən özümü ona yetirdim. Onu Peterburqa qayıtmaq üçün dilə tutmağa çalışırken ona isbat etmək istəyirdim ki, qırma dənəsi dənizə düşərkən suyun səthini bulandıra bilmədiyi kimi, cəmiyyətdəki xırda və xüsusi münasibətlər də ona təsir edə bilməz. Lakin o, mənə qəti olaraq dedi:

– Əgər mən, kiçik bir qırma kimi, dənizin dibinə cummuş olsaydım, yəqin ki, Fin körfəzində təlatüm olmayacaqdı, ancaq mən suitilərilə yaşamağa gedəcəydim. – O, mənimlə qəzəblə görüşdü, öz kibitkasına minib tələsik getdi.

Atlar qoşulmuşdu; mən ayağımı qaldırıb kibitkaya minmək istəyirdən birdən yağış yağmağa başladı. – Nə böyük işdir? – deyə düşündüm; üstümü həsir ilə örtərəm, yağış məni islatmaz.

Elə bu fikir başımda oyanar-oyanmaz sanki məni gölməçəyə saldılar. Göy məndən icazə almadan buludları yardı, yağış şiddətlə yağmağa başladı. Hava ilə bacarmaq olmaz; “Asta gedən çox gedər” məsələsinə əməl edərək, kibitkadan çıxıb qaçaraq birinci komaya soxuldu. Ev sahibi yatmağa hazırlaşır, koma da qaranlıq idi. Lakin mən qaranlığa baxmayaraq üst-başımı qurutmağa icazə istədim. Yaş paltarlarımı çıxartdım, qurularını başımın altına qoyub taxtın üstündə tezəcə yuxuladım. Lakin yatağım quş tükündən olmadığına görə uzun müddət nazlanmağa imkan vermədi. Yuxudan ayıldım və pıçıldı eşitdim. Bir-biri ilə söhbət edən iki səs eşidilirdi. Qadın səsi:

– Hə, kişi, de danış görüm, – deyirdi.

– Qulaq as, arvad. Biri var idi, biri yox idi...

– Doğrudan da əsl nağıla oxşayır; heç nağıla da inanmaq olar? – deyərək arvad yuxulu-yuxulu əsnəyərək, yavaşca soruşdu. – Polkan,

Bova və ya quldur Soloveyin həqiqətdə olduğuna mən heç inanarammı?

– Sənin ki, boynuna döyən yoxdur, istəyirsən inan, istəyirsən inanma. Lakin burası doğrudur ki, qədim zamanlarda qüvvətli adamlara hörmət edirmişlər, pəhləvanlar öz güclərindən pis iş üçün istifadə edərdilər. Məsələn, Polkan belə idi. Quldur Solovey haqqında, ana-cığım, Rusiyanın qədim əsərlərini təfsir edənlərin kitablarını oxu. Onlar deyirlər ki, ona gözəl natiq olduğuna görə Solovey (Bülbül) deyirmişlər. Sözümlü kəsmə axı. Deməli, biri var imiş, biri yox imiş, harada isə bir padşah canişini yaşayırmış. Cavanlığında yad ölkələri gəzib dolaşarmış, o, istridiyə yeməyə alışıbmış və onu çox sevmiş. Nə qədər ki, pulu az idi, o öz istahasının qabağını alır, gündə ancaq on dənəsini, özü də Peterburqa getdikdə yeyirdi. Elə ki, rütbəsi artdı, süfrəsində istridiyələrin sayı da artmağa başladı. Canişin olandan, pulu çoxaldıqdan və sərenamına çoxlu dövlət pulları keçdikdən sonra istridiyələrə yekəqarın arvadlar kimi girişdi. Yatanda yuxuda da istridiyə yediyini görürdü. İstridiyə yemək vaxtı gələndə heç kəsə rahatlıq vermirdi. Bütün qulluqçularına azab verirdi. Nə olursa-olsun istridiyə yeməli idi. İdarəyə əmr verir ki, təcili bir çapar hazırlasınlar ki, Peterburqa mühüm məlumat göndərəcəkdir. Hamı bilirdi ki, çapar istridiyə dalınca göndərilir, lakin haraya getso, harada fırlanıb dolaşsa da yol xərci veriləcəkdir. Dövlətin pulunu xərc etmək üçün çox dəlinə-deşik tapılar.

Yol vəsiqəsi və yol pulu ilə təmin edilmiş, əyninə gödəkcə və dar süvari çaxçuru geymiş qasid hazır bir halda əlahəzrətin hüzurunda hazır oldu.

Döşü ordenlərlə bəzənmiş şəxs dedi:

– Tələs, əzizim, cəld ol, al bu zərfi, Bolşoy Morskoydakına yetir.

– Kimə buyurdunuz?

– Ünvanı oxu.

– Ali... hə...

– Düz oxumursan.

– Zat-möhtərəm cənab...

– Yalan deyirsən... S.-Peterburqda Bolşoy Morskoyda hörmətli dükançı cənab Korzinkinə çatacaq.

– Tanıyıram, əlahəzrət!

– Di get, əzizim, alan kimi, tez qayıt, azacıq da olsa ləngimə; mən sənə bir neçə dəfə sağ ol deyirəm.

Məbada bir yerdə məəttəl olasan; hamısını, hər üçünü də Piterə – Korzinkinin həyətinə qədər qovarsan.

– Xoş gəlibsiniz. Əlahəzrət əcəb məzəli adammış, murdar bir şey üçün min verstlik məsafədən adam göndərir. Amma ağa əliaçıq adamdır. Ona qulluq etməyə hazıram. Bu da istridiyə, bazardan bu saat gətirmişəm. Deyərsən ki, çəlləyi yüz əllidən aşağı olmaz, bundan ucuz olmayacaq, özümüz baha almışıq. Bir də ki, ağa ilə biz özümüz hesablaşarıq. – Çəlləyi kibitkaya asırdılar; çapar dişləri çevirib yenə də atları çapırdı; ancaq meyxanaya girib iki fincan araq içə bildi.

– Din-din... – Şəhər darvazası yaxınlığında poçt zıncırovlarının səsi eşidilən kimi, qarovul zabiti canişinin yanına yüyüdü (qayda-qanun buna deyərəm, hər iş vaxtında görülür) və ona raport verdi ki, uzaqda kibitka görünür və zıncırovlarının səsi eşidilir. Sözüünü qurtarmamış çapar qapıdan içəriyə girdi:

– Gətirdim, əlahəzrət.

– Lap yerinə düşdü, – qarşısındakılara müraciətlə. – Doğrudan da, ləyaqətli adamdır, düz-doğru adamdır, özü də sərxoşluq etməz. Neçə ildir ki, ildə iki dəfə Peterburqa gedir; hələ neçə dəfə Moskvaya getdiyi yadında deyildir. Katib, bir təqdimname yaz. Dəfələrlə səfərə göndərildiyi zaman çəkdiyi zəhmətlərə, verilən tapşırıqları doğru və düzgün yerinə yetirdiyinə görə rütbəsini artırılmağa layiq görürəm.

Xəzinədarın məxaric dəftərində isə belə yazılır, əlahəzrətin təklifinə görə ən mühüm raportlarla S.-Peterburqa göndərilmiş kuryer N.N.-ə üç at hesabı ilə hər iki başa gedib qayıtmaq müddətinin xərcləri üçün fəvqəladə məbləğdən pul verilmişdir... Xəzinənin dəftəri təftiş üçün göndərilisə də, ondan istridiyə iyi gəlmirdi.

Cənab generalın təqdimatı üzrə və sairə, və sairə əmr etdilər: “Serjant N.N.-ə praporşik rütbəsi verilsin”.

– Görürsənmi, arvad, – deyə kişi dedi. – Rütbəni belə alırlar, mənim can-başla işləməyimdən nə fayda, bundan sonra bir barmaqda can yandıraram. Fərmani-hümayuna¹ görə sədaqətlə qulluq edənlər təltif olunmalıdırlar. Çar mərhəmət edir, itə baxan isə etmir. Bizim xəzinədar bunun kimidir; indi ikinci dəfədir ki, onun təqdim etməsilə məni cinayət məhkəməsinə verirlər. Mən onunla əlbir olsaydım, tamam bolluq içərisində yaşayırdım.

– Eh... yaxşı, yaxşı, Klementiç, boş-boş danışma. Heç bilirsənmi ki, onun səndən niyə xoşu gəlir? Ona görə ki, sən hamıdan pul dəyişdirmək haqqı alırsan, amma onunla bölüşdürmərsən.

– Yavaş danış, Kuzminiçna, yavaş danış; birdən qulaq asan olar. – Səslərin ikisi də kəsildi, mən yenə də yuxuya getdim.

Şəhər açılarda öyrəndim ki, mənimlə bir daxmada yatanlar və şəfəq sökülmədən qabaq Novqoroda yola düşmüş adam, xəzinədə pul sayan və onun arvadı imiş.

Mənim arabama at qoşanadək üçatlı bir kibitka gəldi. Ondan böyük bir yapıncıya bürünmüş bir adam çıxdı; bu adamın başında kənarları aşağı salınmış, gözələrinə qədər geyilmiş papaq olduğu üçün, onun üzünü görmək olmurdu. O, yol vəsiqəsini göstərmədən at tələb edirdi; bir çox arabacı onu dövrəyə alıb qiymət danışdırlar; arabacıların at qoşmaq alverinin sonunu gözləmədən, onların birinə səbirsizliklə dedi:

– Tez ol, qoş, hər verstə dörd qepik verərəm.

Arabacı at üçün yüyüdü. Başqaları da danışığın qurtardığını görüb dağılışıb getdilər.

Mən ondan çoxu beş sajen aralı idim. O mənə yanaşaraq papağını götürmədən dedi:

– Mərhəmətli cənab, bu bədbəxt insana bacardığınız qədər kömək edin. – Onun bu sözləri məni xeyli təəccübləndirdi. Mən onun araba haqqı xüsusunda danışmaq istəməyib başqalarından ikiqat artıq pul təklif etdiyi halda, maddi yardım xahiş etməsinə təəccübləndiyimi ona deməyə bilmədim. O mənə:

– Görürəm ki, sizin ömrünüzdə həyatınızı pozacaq bir hadisə olmamışdır, – dedi. – Belə qəti bir cavab mənim çox xoşuma gəldi, yubanmadan pul kisəmi çıxardım...

– Eyib tutmayın, – dedim, – indi sizə bundan artıq qulluq edə bilməyəcəyəm, gedib öz yerimə çatdıqdan sonra, bəlkə də bundan da artıq qulluğunuzda olaram. – Mənim belə deməkdən niyyətim onu daha açıq danışmağa vadar etmək idi; mən səhv etməmişdim.

O mənə dedi:

– Görürəm ki, siz hələ həssaslığınızı itirməmişsiniz, kübar cəmiyyətdəki rəftar qaydaları və şəxsi fayda güdmək meyilləri sizin qəlbinizin yolunu bağlamışdır. İcazə verin mən sizin arabənizə minim, qulluğunuza isə buyurun mənim arabama minsin.

¹ Fərmani-hümayun – padşahın fərmanı

Atlarımız qoşulmuşdu, mən onun xahişinə əməl etdim, biz yola düşdük.

– Ah, hörmətli cənab, mənim bədbəxt bir insan olduğumu təsəvvür edə bilmirəm. Cəmi bir həftə bundan əvvəl mən şən bir adam idim, kefi kök yaşayırdım, heç bir şeydən korluğum yox idi, məni sevirdilər, bəlkə də mənə elə gəlirdi ki, məni sevirler, zira mənim evim həmişə hörmət və fəxri nişanlar qazanmış olan adamlarla dolu olurdu; mənim süfrəm hər zaman gözəl bir ziyafət süfrəsi kimi bəzəkli idi. Bütün bunlar mənim şöhrətimi artırırırsa, qəlbim də həqiqi zövqdən nəşələnirdi. Uzun zaman davam edən səmərəsiz çalışmaqdan, tədbirdən və müvəffəqiyyətsizlikdən sonra, nəhayət mən üreyim istəyən qadınla evləndim... Qarşılıqlı məhəbbətimiz həm hissələrimizi, həm ruhumuzu nəşələndirərək hər şeyi bizə parlaq və gözəl göstərirdi. Kədərli günümüz olmurdu. Arvadım hamilə idi, doğmaq vaxtı yaxınlaşırdı. Bütün bu zövqlər taleyimizin təqdiri ilə bir an içərisində məhv olub getməli imiş.

– Mən evimdə qonaqlıq düzəltdim, özlərini mənə dost göstərən bir çox adam toplaşaraq mənim hesabıma ac qarınlarını doyuzdururdular. Məni qəlbində istəməyənlərdən birisi, öz yanında oturmuş adamla alçaqdan olsa da, arvadım və bir çox başqaları eşidəcək dərəcədə ucadan söhbət etməyə başladı.

– Məgər bilmirsinizmi ki, bizim ev sahibimizin işi cinayət palatasında artıq həll edilmişdir?

Yol yoldaşım üzünü mənə tutaraq dedi:

– Qulluqçu olmayan və mənim təsvir etdiyim vəziyyətdə olan bir adamın cinayət məhkəməsinə cəlb olunması sizə təəccüblü görünə bilər. Mən uzun zaman, hətta işim aşağı dərəcəli məhkəmələrdən keçib ali məhkəməyə çatıncaya qədər də bu cür düşünürdüm. Əhvalat belədir: mən tacir silkinə yazıldım; kapitalımı dövrüyyəyə buraxaraq xüsusi icarədarlığa başladım. Mənim yelbeyinliyim ona səbəb oldu ki, mən, şəxsən cinayət etdiyi üçün icarədarlıqdan kənar edilmiş bir yalançı adama inandım və guya onun dəftərlərindən göründüyü kimi, onun çox kəsiri varmış. O gizləndi, mənim yaxam ələ keçdi, kəsir də məndən alınmalı oldu. Mən bacardığım qədər yoxlayıb tapdım ki, mənim heç bir kəsirim olmamışdır, olsa da çox az olmuşdur. Buna görə də xahiş etdim ki, mənimlə yenidən haqq-hesab çəksinlər, çünki

ona mən zəmin idim. Lakin ərizəmə əhəmiyyət vermək əvəzinə, bütün kəsiri məndən tələb etdilər. Bu birinci ədalətsizlik. Bu ədalətsizliyə başqasını da əlavə etdilər. Mən icarəyə zəmin olduğum zaman mənim malikanəm yox idi, lakin adət üzrə malikanəmin üstünə qadağa qoyulmaq üçün mülki palataya məktub göndərildi. Malikanədə mövcud olmayan bir şeyin satılmasını qadağan etmək qərribə işdir! Bu əhvalatdan sonra mən ev və bir neçə başqa şey aldım. Eyni zamanda təsadüf elə getirdi ki, tacirlik mənəbindən dvoryanlıq mənəbinə keçdim, rütbə də aldım. Öz faydama çalışaraq, elverişli şəraitlə evimi satmaq üçün firsət tapdım; qəbaləni də haman qadağan qoymuş palatanın özündə yazdırdım. Bu işi mənə cinayət hesab etdilər, çünki mənim ağ günümü bəziləri özləri üçün qara gün hesab edirdilər. Xəzinə işlərinə nəzarət edən məmur məndən çuğulluq etdi ki, guya mən dövlətə olan borcumu verməkdən boyun qaçıaraq, evi satmış və evi alırken daşdığı adı gizlədərək, əslində olduğum mənəbi deyil, axırıncı mənəbimi göstərməklə məhkəməni aldatmışam. Mən əbəs yerə deyirdim ki, malikanədə olmayan bir şeyə qadağan qoymaq olmaz, əbəs yerə deyirdim ki, heç olmazsa əvvəlcə, qalmış malikanəni satıb, beləliklə də kəsiri ödəmək, sonra da başqa tədbirlər görmək lazım idi, mən öz adımlı, gizlətməmişəm, çünki evi dvoryan mənəbində olarkən almışam. Bu dəlillərin hamısı rədd edildi, evin satılması ləğv edildi, məni yalan iş tutmaqdan ötrü rütbəmdən məhrum etmək hökmünü verdilər, – deyə rəvayətçi sözünə davam etdi. – İndi tələb edirlər ki, bu evin sahibini iş qurtaranadək həbsə alsınlar. – Əhvalatın bu son hissəsini danışarkən rəvayətçi səsinə ucaltı. – Arvadım bunu eşidər-eşitməz məni qucaqlayaraq qışqırdı: “Yox, əzizim, sən hara, mən də ora”. Bundan artıq bir söz deyə bilmədi. O, taqətdən düşüb bihüş halda qucağına yığıldı. Mən onu səndəldən qaldırıb yataq otağına apardım; naharın necə başa çatdığını bilmirəm.

Bir müddətdən sonra arvadım özünə gəldi, sancı hiss etdi, bu sancı ehtiraslı sevgimizin nəticəsini, uşağın doğulacağını xəbər verən əlamət idi. Lakin bu sancılar nə qədər şiddətli olsa da, mənim həbsə alınacağıma qayğısı onu o qədər təşvişə salmışdı ki, o daima: “Mən də səninlə gedəcəyəm” sözlərini təkrar edirdi. Bu bədbəxt hadisə uşağın vaxtından bir ay əvvəl doğulmasına səbəb oldu, köməyə çağırılmış mamaçanın və həkimin tətbiq etdikləri üsullar bir nəticə vermədi, arvadımın

bir gün sonra doğacağının qarşısını ala bilmədilər. Uşağın doğulması onun qəlbini neinki sakit edə bilmədi, onun həyəcanı daha da şiddətləndi, bərk qızdırmaya tutuldu.

Daha mətləbi niyə uzadım? Arvadım, doğandan üç gün sonra öldü. İnanırsınız, onun əzablarını gördükdə bir an belə ondan ayrılmırdım. Öz işimi və məhkum olmaq dərdimi tamamilə unuttum. Sevgili arvadımın vəfatından bir gün əvvəl anadan yarımçıq olmuş əziz uşağım da qızdırmaya tutulub öldü. Onun anasının xəstəliyi məni o qədər məşğul etmişdi ki, bu itki mənim üçün çox da ağır deyildi.

Bu əhvalatı danışan həmsöhbətim iki əlləri ilə saçlarından yapışaraq: – Sevgilimin məndən əbədi olaraq ayrıldığını görünce nə vəziyyətə düşdüyümü özün təsəvvür et, təsəvvür et gör mən nə hala düşdüm, – deyirdi. Əbədi olaraq! – deyə o, vəhşi kimi bağırırdı. Axı mən nə üçün qaçıram? Qoy məni zindana salsınlar, məndə artıq heç bir duyğu yoxdur, qoy mənə əzab versinlər; qoy məni öldürsünlər. Ah, barbarlar, yırtıcı pələnglər, zəhərli ilanlar, didib parçalayın mənim qəlbimi, yeridin zəhərinizi mənim ürəyimə.

Bu həyəcanlarım üçün məni bağışlayın, mənə elə gəlir ki, tezliklə dəli olacağam. Sevgilimin məndən ayrıldığı dəqiqəni təsəvvür etdikcə, hər şeyi unuduram, gözlerimə qaranlıq çökür. Hekayəmi bitirirəm. Sevgilimin cənəzəsi başında dərin qəm-qüssə içərisində olduğum zaman səmimi dostlarımdan birisi qaçaraq yanıma gəldi və dedi:

– Səni həbs etməyə gəlmişlər, əsgərlər həyətdədir. Qaç buradan, kibitka dal qapıda hazırdır. Moskvaya ya da haraya istəyirsən get, bir müddət oralarda yaşa, görək nə olar, bəlkə o zamana qədər vəziyyətini yüngülləşdirmək mümkün oldu.

– Mən onun sözlərinə qulaq asmırdım, lakin o məni başa salmağa çalışaraq, öz adamlarının köməyi ilə məni qaldırdı, çıxarıb kibitkaya mindirdi; lakin pul lazım olacağını xatırlayaraq mənə bir pul kisəsi verdi. Kisədə ancaq əlli manat var idi. Özü isə mənim kabinetmə getdi ki, oradan pul tapıb gətirsin; lakin yataq otağında zabıt dayandığını görərək, yanıma ancaq adam göndərə bildi ki, mən çıxıb getdim. Birinci stansiya qədər məni necə gətirdikləri yadımda deyildir. Dostumun nökeri əhvalatı mənə danışaraq mənimlə xudahafizləşdi, indi də ki, mən heç bilmirəm haraya gedirəm.

Yol yoldaşımın bu hekayəsi mənə olduqca təsir etdi. “Hazırda belə mərhəmətli bir üsul-idarəmizdə bu dərəcədə amansızlığa yol vermək

mümkündürmü?” deyə mən düşünürdüm. Xəzinəni doldurmaq üçün (dövlət tələblərini ödəmək üçün əmlakı hər cür qanunsuzluqla müsadirə etməyi həqiqətdə də belə adlandırmaq olar) insanların əmlakını, şərəfini, həyatını əlindən alan sərsem hakimlərin mövcud olması mümkündürmü? Mən, bu əhvalatı ali hakimiyyət idarələrinin nəzər diqqətinə çatdırmağın necə mümkün olacağını düşünürdüm. Mən haqlı olaraq düşünürdüm ki, mülkiyyət üsul-idarəsində başqalarının haqqında ancaq ali hakimiyyət idarələri qərəzsiz ola bilər. Lakin mən özüm onun müdafiəsini öhdəmə götürə bilərəmmi? Mən ali hökumət idarəsinə şikayət yazaram. Bütün əhvalatı ətraflı yazar və hakimlərin ədalətsiz, məhkumun isə günahsız olduğunu açıb göstərəm. Lakin məndən şikayət qəbul etməzlər. Soruşarlar ki, sən bu işə nə ixtiyarın var? Vəkalətnamə tələb edirlər. Nə ixtiyarım var? – Əzab çəkən bəşəriyyət. Öz əmlakı, namusu əlindən getmiş, həyatının yarısını itirmiş günahsız bir insan yaxasını biabırçı zindandan qurtarmaq üçün didərgin düşür. Bunun üçün də vəkalətnamə lazımdır? Kimdən? Mənim həmvətənimin çəkdiyi əzablar kifayət deyilmi? – Heç vəkalətnaməyə ehtiyac yoxdur. O insandır: budur mənim ixtiyarım, budur mənim vəkalətnaməm. Sən, ey bəşər surətində olan allah! Nə üçün sən öz qanununu barbarlar üçün yazdın? Onlar sənə adınla ibadət edirlər, kin üçün qanlı qurbanlar verirlər. Nə üçün sən onlara qarşı mərhəmətli olmuşsan? Gələcəkdə cəzalar vəd etməkdənsə hazırkı cəzaları şiddətləndirəydin, xəbislik baş verdikcə vicdan əzabı artaydı, törətdikləri bütün bəlaları öz əzabları ilə yüngülləşdirənə qədər gecə-gündüz onlara rahatlıq verməyəydin. Bu düşüncələr məni o qədər yordu ki, mən bərk yuxuya gedib uzun zaman ayılmadım.

Bu düşüncədən damarlarımdakı coşmuş qan, yuxulu başıma vurdu; beynimin zərif tellərini həyəcanlandıraraq orda təsəvvür oyatdı. Yuxuda hədsiz-hesabsız mənzərələr görürdüm, lakin onlar havadakı yüngül buxar kimi yox olurdu. Nəhayət, adətən olduğu kimi, daxili qan damarlarımdan qalxan buxarın hərəkətə gətirdiyi beyin telləri başqalarından daha uzun müddət titrədi və məni belə bir xəyalat götürdü.

Gördüm ki, mən hökmdar, şah, xan, kral, bəy, nəvvab, sultan və ya bunlardan hansınsa oxşar mənşəblərdən birindəyəm, özüm də hökmdarlıq taxtında əyləşmişəm.

Mənim taxtım xalis qızıldan idi. Əlvan qiymətli, daş-qaşlarla ələ məhərrətlə bəzənmişdi ki, hər tərəfə şəfəq saçırı. Paltarlarımdan zər-zivəri

müqayisə edilə bilməyəcək dərəcədə gözəl idi. Başında şərəf tacı vardı. Ətrafına qüdrətini göstərən şeylər düzülmüşdü. Burada, gümüşə tutulmuş və üzərində quru və dəniz vuruşmaları, şəhərlərin fəth edilməsi və bu kimi şeylər təsvir olunan sütundan bir qılınc asılmışdı; mənim adım, bütün bu qəhrəmanlıqlar üzərində qanad çalan şöhrət dühasının rəmzi kimi hər yerdə başda yazılmışdı. Xalis qızıldan tökülmüş və sanki təbii sünbüllərdən bol-bol bağlanmış dərzlər içərisində hökmdarlıq əsası görünməkdə idi. Möhkəm qoldan asılmış bir tərəzi gözə çarpmaqda idi. Tərəzinin bir gözündə, üzərində Mərhəmət qanunu sözləri yazılmış bir kitab, ikinci gözündə isə Vicdan qanunu sözləri yazılmış digər kitab var idi. Monarx hakimiyyətinin bütöv bir daşdan işlənmiş dövlət nişanı ağ məmərədən yonulmuş körpələrin sinəsində dayanmışdı. Mənim hər şeydən uca olan tacım qüvvətli bir nəhəngin çiynilərində idi, onun kənarları isə həqiqət üzərində dayanmışdı. Taxtın oturacağı ətrafına ağ poladdan tökülmüş böyük bir ilan sarılmışdı; quyruğunun ucunu ağzında tutan bu ilan əbədiyyəti təsvir edirdi.

Mənim qüdrət və əzəmətimi göstərən yalnız bu cansız şeylər və təsvirlər deyildi. Taxtımın ətrafında, qorxaq itaətkarlıqla baxışlarını güdən dövlət adamları dayanmışdı. Taxtımdan bir az aralı saysız-hesabsız camaat toplanmışdı; adamların müxtəlif paltarları, simaları, duruşları, görünüşləri və boy-buxunları onların müxtəlif tayfalarından olduqlarını göstərirdi. Onların qorxu içərisində dərin sükuta dalmaları məni inandırır ki, onların hamısı mənə tabedir. Ətrafda, bir az uca yerdə, qəşəng və zینətli paltar geymiş çoxlu qadın var idi. Onların gözlərindən mənə məmnun nəzərlərlə baxdıqları görünürdü; əgər mən bir arzu ifadə etmiş olsaydım, onlar mənim arzumu dərhal yerinə yetirərdilər.

Bu yığıncaq dərin bir sükut içərisində idi; elə bil hamı, guya nə isə cəmiyyətin rahatlıq və xoşbəxtliyi asılı olan mühüm bir hadisənin baş verəcəyini gözləyirdi. Ürək sıxıntısı bütün varlığıma hakim kəsilmişdi. Özümə diqqət verdim, bu usandırıcı hadisələrdən qəlbimdə dərin bir kədər hiss etdim, təbiətin hökmünə tabe olub, ağzımı qulağıma qədər açıb bərk əsnədim. Qəlbimdəki hissləri hamı başa düşdü. Birdən-birə baş verən şaşqınlığın qara pərdəsi şən simaları kədərləndirdi, incə dodaqlardan təbəssüm silindi, sevinci göstərən al yanaqlar solğunlaşdı. Tutqun nəzərlər və pozğun baxışlar gözənilməyən dəhşət və fəlakətlərin baş verəcəyini hiss etdirməkdə idi. Ürək dələn qəm-qüسس xəbərçisi olan ah-vay səsləri eşidilməkdə idi; qorxudan bildirilməyən inilti və

ah-zar səsləri ucalmağa başlayırdı. Hamının qəlbinə bir ümitsizlik çökmüş, ürəkləri ölümdən də ağır bir kədər çulğamışdı. Belə kədərli mənzərəni seyr etməkdən qəlbim acıdı, yanaqlarımın əzələləri duyulmadan qulağıma tərəf çəkildi, dodaqlarımı hərəkətə gətirdi, sifətim öyildi, üzümde təbəssümə oxşar bir şey göründü, bundan sonra bərk əsqırdım. Qalın buludların qanad gərdiyi qaranlıq fəzanı yarıb keçən günəş şüasının təbii istisindən buxarı kəsifləşdirdiyi rütubət məhv oldu, qismən yüngülləşərək, sürətlə sonsuz fəzaya qalxdığı və qismən başqa cisimlərlə qarışaraq ağırlaşdığı üçün sürətlə yerə düşdüyü zaman, işıq saçan kürənin şəfəqlərindən məhrum olan hər yerdəki zülmət birdən-birə tamamilə yox oldu; öz qaranlıq pərdəsini dərhal qaldıraraq anı bir hərəkətin qanadları üzərində yüksəlib, özündən heç bir əsər buraxmadığı kimi, mən gülümşəyirkən də qəm-kədər burada olanların simasından dağıldı; hamının qəlbində dərhal bir fərəh, bir şadlıq əmələ gəldi və heç yerdə narazılıq əlaməti qalmadı. Hamı ucadan:

– Yaşasın böyük hökmdarımız, həmişəlik var olsun, – deyə səsləndi. Ağacın yarpaqlarını titrədən və meşəlikdə zövq verən günorta nəsimi kimi, burada yığılanların hamısının arasında sevinc pıçıltıları eşidilirdi. Bəzən ahəstə deyirdilər:

– O, xarici və daxili düşmənləri itaətə gətirdi, vətənimizin sərhədlərini genişləndirdi, minlərlə müxtəlif xalqları öz itaəti altına aldı.

Bir başqası:

– O, dövləti zənginləşdirmiş, daxili və xarici ticarəti genişləndirmişdir, o, elmi və incəsənəti sevir, əkinçilik və sənətkarlığa rəvac verir, – deyirdi.

Qadınlar məlahətli səslə belə deyirdilər:

– O, xalqa xeyir verən minlərlə vətəndaşı hələ südəmər vaxtlarında ölümün pəncəsindən xilas etmişdir.

Başqa birisi də iftixarla:

– O, dövlətin mədaxilini artırdı, xalqı ağır vergilərdən azad etdi, həyatını yaxşılaşdırdı, – deyirdi.

Gənclər böyük sevincle əllərini göyə qaldıraraq:

– O, mərhəmətlidir, ədalətlidir, onun qanunu hamıya bir nəzərlə baxır, o özü qanuna hamıdan artıq riayət edir. O, müdrik qanunvericidir, ədalətli hakim, qeyrətli icraçısıdır, o, şahlar şahıdır, o hamıya azadlıq verir, – deyirdilər.

Bu nitqlər qulaqlarımda cingildəyir, qəlbimdə səslənirdi. Bu təhsinlər təsəvvürümdə bir həqiqət kimi canlanırdı, çünki onlar zahirən çox sədaqətli görünürdü. Bu təhsinləri layiqli təhsin kimi qəbul edərək, ürəyim mühitdəki adi şeylərdən daha ucalıqlara yüksəlir və yer üzündəki hər şeyi əhatə edərək ilahi bir idrak dərəcəsinə çatırdı. Lakin mən əmrlər verirkən misilsiz dərəcədə sevinir və özümdən razı qalırdım. Mən ən böyük sərkərdəyə əmr etdim ki, böyük bir qoşun götürüb, bizdən bir üfüq uzaqda olan torpaqları fəth etsin.

O mənim əmrimin cavabında dedi:

– Hökmdar, o torpaqların xalqlarına təkcə sənin adının şöhrəti qalib gələcəkdir. Sənin silahın ələmi titrədənəcək, mən də güclü şahlardan alınan bac-xəracla qayıdacağam.

Gəmiçilərimin başçısına dedim:

– Gərək mənim gəmilərim bütün dənizləri aşır-keçsin yad xalqlar onları görsün, gərək mənim bayrağım Şimalda, Şərqdə, Cənubda və Qərbdə məşhur olsun.

– Baş üstə, hökmdar, – deyərək, gəmi yelkənlərini qabardan külək kimi uçub, əmrini yerinə yetirməyə getdi.

Mən özümü hüquqşünasa tutaraq:

– Mənim vilayətimin ən uzaq yerlərinə xəbər verilsin ki, bu gün mənim anadan olan gündür, qoy bu gün tarix səhifələrində bayram günü kimi şöhrətlənsin, əfv-ümumi elan edilsin, zindanların qapıları açılsın, cinayətkarlar azad edilsin, həqiqi yoldan azmışlar öz evlərinə qayıtsınlar.

– Sənin mərhəmətin, hökmdar, kərim allahın təmsalıdır! Bu saat yürürüb balasının həsrətini çəkən atalara, ərinin həsrətini çəkən arvadlara şad xəbər yetirəcəyəm.

– Sənət ilahələrinin məskəni üçün ən gözəl binalar tikilsin, bu binaları təbiətin ayrı-ayrı mənzərələrini təsvir edən şəkillərlə bəzəsinlər; onlar, hazırlanmış bu binalarda mələklər kimi yaşasınlar, – deyə mən birinci memara əmr etdim.

– Sən, ey müdrik hökmdar, – deyə o mənə cavab verdi. – Bir zamanlar təbiətin qüvvələri sənə əmrinə tabe olaraq, öz qüvvələrini toplayıb səhralarda və keçilməz qalın meşələrdə qədim binalardan daha gözəl və daha təmtəraqlı böyük şəhərlər salırdılar. Sən əmrlərini böyük itaətkarlıqla yerinə yetirənlər üçün bu bir o qədər ağır iş deyildir. Sən buyuran kimi, kobud, cansız inşaat şeyləri sənə əmrinin itaətindədir.

Mən ona dedim:

– Qoy səxavətin əli açılsın, artıq olan nə varsa yoxsullara paylansın, lazım olmayan qızıl, daş-qaş öz mənbəyinə qaytarılsın.

– Ey allahın bizə bəxş etdiyi böyük, səxavətli hökmdar, ey öz övladlarının məhriban atası, ey yoxsulları varlandıran, sənə bildiyin yaxşıdır.

Mən hər dəfə söz deyəndə qarşımda duranların hamısının sevinc səsləri ucalır, mənim sözlərimi nəinki alqışlayırdılar, bəlkə sözüm ağzımdan çıxıb qurtarmamış alqış qopur, əl vurulurdu. Cəmaatin içərisində yeganə bir qadın, arxasını sütunə söykəyərək kədərli ah çəkir, simasından nifrət və qəzəb yağırdı. Bu qadının siması sərt, paltarları sadə idi. Başqaları başı açıq dayanmış olduqları halda, bu qadının başında şlyapa vardı.

– Bu qadın kimdir? – deyə mən yanımda dayanmış bir nəfərdən soruşdum.

– Bu naməlum bir qərib qadındır; qeybdən xəbər verəndir, özünü də göz həkiminə adlandırır. Lakin özü ən təhlükəli səhrabazdır, ətrafa zəhər saçır, kədər və fəlakətə sevinir; həmişə qəşqabaqlıdır, hamıya nifrət edir və hamını söyür. Sizin müqəddəs vücudunuzu da təhqir edir.

– Bəs necə olmuş ki, mənim vilayətimdə belə bir xəbis qadın özünə məskən tapmışdır? Lakin onun işinə sabah baxırıq. Bu günkü gün ancaq mərhəmət və şənlik günüdür. Ağır dövlət işlərini idarə edən əməkdaşlarım, gələn öz əmək və igidliyinizə layiq mükafatınızı alın.

Bu zaman mən yerimdən qalxaraq qarşıdakılara müxtəlif mükafatlar verdim; burada hazır olmayanlar da unudulmadılar, lakin mənim sözlərimi xoşhallılıqla qarşılayanlar məndən daha artıq mərhəmət görürdülər.

Sonra mən sözümə belə davam etdim:

– Gedək, ey mənim dövlətimin sütunları, hakimiyyətimin dayaq-ları, gedək, zəhmətimizin ləzzətini görək. Zəhmət çəkən öz əməyinin bəhrəsinin dadını görməyə layiqdir. Kef çəkmək padşaha layiqdir, padşah hamıya kefi çəkməyə imkan verir. Sən hazırladığın ziyafət məclisinin yolunu bizə göstər, – deyə mən ziyafəti təşkil edəndə dedim. – Biz də sənə dalaşmağa gəlirik.

– Dayan, – deyə qərib qadın yerindən səsləndi. – Dayan və mənə yaxın gəl. Mən sənə və sənə kimilərin yanına göndərilmiş həkiməm. Sənə titəli gözlərini açmağam.

Mənim ətrafımdakıların hamısı mane olaraq mənə zorla saxlamaq istəyirdilərsə də, gözə görünməz bir qüvvə mənə onun yanına getməyə məcbur etdi.

Qərib qadın:

– Sənin hər iki gözündə titə var, – dedi, – halbuki sən hər şey haqqında çox qəti mühakimə yeridirdin. – Sonra hər iki əlini mənim göz-lərimə sürtdü, gözlerimdən buynuz qışasına oxşar qalın bir pərdə götürdü. – Görürsənmi ki, sən kor idin, – dedi, – tamam kor idin. Mən Həqiqətəm. Allah-taala sənin hakimiyyətin altında olan xalqın ah-zarını eşidib, məni göydən yerə göndərmişdir ki, sənin tutulmuş göz-lərini açım. Mən bu tapşırığı yerinə yetirdim. Bu gündən sonra sənə hər bir şey olduğu kimi görünəcəkdir. Sən insanların qəlbinə nüfuz edəcəksən. Artıq bundan sonra, qəlblərin əyri-üyrü yollarında giz-lənmiş ilan səndən yayına bilməyəcəkdir. Beləliklə, səndən uzaqla-şırkən səni deyil, vətəni seven, sənin məğlubiyyətin insan köləliyinin qisasını ala biləcək məğlubiyyət olarsa, hər zaman sənin məğlubiyyə-tinə sevinəcək sadıq təbəələrini tanıya bilərsən. Lakin onlar camaatın asayişini vaxtı gəlib çatmayınca əbəş yerə pozmazlar. Onlarla dostluq et. Qarşında dayanan və özlərinin xəbis qəlblərini zər-ziverli paltarlar altında gizlətməmiş bu təkəbbürlü qaragüruhu isə qov. Sənin əsl düşmən-lərin, sənin gözələrinə pərdə çəkən və məni sənin sarayına buraxmayan onlardır. Padşahların şahlıq etdiyi bütün dövrə də mən onların yanına bir-cə dəfə gəlirəm ki, mənim həqiqi simamı görüb məni tanısinlar; lakin mən adi insanların yurdlarını əsla tərk etməirəm.

Mənim məskənim çar sarayları deyildir. Sarayın ətrafını bürümüş və gecə-gündüz onu dörd gözle qoruyan gözetçilər mənim saraya daxil olmağıma mane olurlar. Bu sıx izdihamı yarıb keçsəm də, sənin ətra-fındakılar mənim üstümə şallaq qaldıraraq məni sənin mənzilindən qovmaq istəyirlər; mən səni hələ tərk etməmiş ayıq ol, yoxsa ətrafa öldürücü zəhər saçan nəvazişli sözlər gözündəki pərdəni bir daha can-landırır, işıq keçməyən qabıq gözələrini tutar. Onda gözələrin daha bərk tutular və bir addımlıq məsafəni də seçməz. Hər şey sənin gözü-nə yaxşı və şən görünər. Qulaqların ah-zarı eşitməz, lakin hər saat eşidi-lən məlahətli nəğmələr səni daha çox oxşayar. Sənin qəlbən ancaq yaltaqlığa mail olar. Sən ancaq hamar şeyləri sezmə biləcəksən. Gözəl təsiredici kələ-kötürlük sənin dərk edici hisslərini heç vaxt didib-dağıtmaz. Özünün belə bir vəziyyətindən qorx. Başının üstünü qara buludlar alar, cəzaverici ildırım şaqqıltısından məhv olmağa məruz qalarsan. Lakin mən sənə bildirirəm ki, sənin vilayətində yaşayaca-ğam. Məni görmək istəsən, yaltaqlıq tələsinə düşdükdə ürəyin mənim nəzərlərimi axtarsa onda məni səsləyərsən; mənim mətin səsim harada eşidilsə, məni orada taparsan. Mənim səsimdən heç qorxma.

Xalqın içərisindən sənin gördüyün işləri pisləyən bir kişi çıxarsa, bil ki, o sənin səmimi dostundur. Mükafat almaq ümidindən, qul kimi qor-xaqlıq göstərmək fikrindən uzaq olan bu şəxs mətin səslə mənim harada olduğumu sənə göstərer. Onu, – qarışıqlıq törədəndir, – deyə cəzalandırmaqdan saqın. Onu yanına çağır, hörmət et, ona bir qərrib kimi mehmannəvazlıq göstər. Zira, özbaşınalıq edən şahı pisləyən hər bir kəs yer üzündə qərribdir, onun qarşısında hər bir şey titrəyir. Mən-dən sənə vəsiyyət, ona hörmət et, mehmannəvazlıq göstər ki, qayı-dandan sonra yaltaqlıq göstərmədən səninlə çox-çox danışa bilsin. Lakin belə möhkəm ürəkli adam az tapılar; bəlkə də yüz ildə biri mey-dana çıxar. Hakimiyyət nəşəsi sənin sayıqlığını batil etməmək üçün bu üzüyü sənə bağışlayıram. Əgər bir haqsızlıq göstərməyə cürət etsən, bu üzük səni xəbərdar edər. Onu bil ki, sən cəmiyyətdə ən böyük qatıl, ən böyük quldur, ən böyük xain, ümumi asayişə pozan ən böyük günah-kar, öz qəzəbini zəiflərin üzərinə yağdıran qəddar düşmən ola bilərsən. Ana, döyüş meydanında öldürülmüş oğlu üçün, arvad əri üçün göz yaşları tökərsə, bunun günahı sənin boynunda olacaqdır; zira əsir düşmək təhlükəsi müharibə adlanan qırğına heç bir zaman bəraət qazandıra bilməz. Zəmilər boşalarsa, əkinçinin balaları sısqı və zəif ana döşündən süd əmməkdən məhrum olsalar, bunun müqəssiri sən ola-caqsan. Lakin indi bir özünə də, qarşıdakılara da bax, ömrələrinin yerinə yetirilməsinə göz yetir, bunlara diqqətlə baxırkən qəlbən dəhşətə gəlməyə, səndən uzaqlaşsın, sənin sarayını birdəfəlik unudaram.

Bu sözləri deyən qərrib qadının siması şən görünürdü, onun üzü gülürdü. Mən ona tamaşa etdikcə ürəyim sevinirdi. Mən artıq ürəyimdə şöhrətpərəstlik əlamətləri və təkəbbür nişanələri hiss etmir-dim. O, sakitcə dayanmışdı; şöhrətpərəstlik hissləri və mənəb-pərəstlik ehtiraslarından əlamət belə yox idi. Mənim zəngin paltar-larım sanki qana batmış, göz yaşlarından ıslanmışdı. Barmaqlarımda insan beyninin tikələri görünürdü; ayaqlarım çirkəbə batmışdı. Ətraf-dakılar bundan da mənhus idi. Onların bütün daxili varlığı qaralmışdı, acgözlük odu onların içərisini yandırır qaraltmışdı. Onlar mənə də, bir-birlərinə də əyri-əyri baxırdılar, bu baxışlarda yirticilik, həsəd, məkr və edavət gözə çarpırdı. Başqa ölkələri fəth etmək üçün göndər-diyim sərkərdə cah-cəlal və eys-ışrət içərisində idi. Qoşunlar arasında möhkəm intizam yox idi; əsgərlərimə heyvandan pis baxırdılar. Nə onların səhhətinin qeydinə qalan var idi, nə də yeməklərinin; onların həyatına heç bir qiymət verən yox idi, onlar öz maaşlarından məhrum

edilmişdi; bu maaş hesabına onlar üçün lüzumsuz bəzək şeyləri alınır-
dı. Yeni gətirilən əsgərlərin yarısından çoxu rəislərin qayğısızlığı və
ya yersiz və mənasız tələbkərligi nəticəsində ölürdü. Bütün qoşunları
saxlamaq üçün ayrılmış vəsait eys-ışrət məclisləri düzəldənlərin əlin-
də idi. Hərbi rütbələr igidlik üçün deyil, mənfur yaltaqlıq üçün ver-
lirdi. Mən qarşımda, deyilənlərə görə ən böyük sərkərdəni görürdüm;
bu sərkərdəyə mən böyük iltifatlar göstərmiş, onu yüksək dərəcədə
mükafatlandırmışdım; lakin indi açıq görürdüm ki, onun bütün ləyaqəti
öz rəisinin şəhvet və ehtirasını təmin etmək bacarığından ibarət idi; o
bir dəfə də olsun mərdlik göstərməmişdi, o, düşməni uzaqdan da olsa
görməmişdi. Bu cür əsgərlərdən də mən özüm üçün yeni şöhrət göz-
ləyirdim. Gözlərim qarşısında canlanan minlərlə fəlakətlərdən üz dön-
dirməli oldum.

Uzaq dənizləri aşmış keçməli olan gəmilərim limanın körpüsü yanın-
da hərəkət edirdi. Mənim əmrlərimi yerinə yetirmək üçün yel kimi
getmiş rəis yumşaq yataqda əl-ayağını uzadıb ehtiras oyadan bir fahi-
şənin ağuşunda nəşələnirdi. Dəniz səfərinə çıxmaq xəyalilə onun
əmrinə görə düzəldilmiş xəritədə dünyanın hər bir qitəsində yeni ada-
lar, onların iqlimində uyğun bol meyvə ağacları görünməkdə idi. Geniş
torpaqlar və bir çox xalqlar bu yeni səyahətlərin qələminin təsviri ilə
yaradılırdı. Gecə çıraqların işığında bu səyahətin əzəmətli təsvirində
ancaq gözəl söz və ifadələrlə alınmış yerlərin adları gözə çarpırdı. Bu
əhəmiyyətli əsərin cildi üçün qızıldan lövhələr qayırılmışdı. Ah Kuk!
Nə üçün sən həyatını zəhmət və məhrumiyyətlər içərisində keçirdin?
Nə üçün sən həyatını məşəqqətlər içərisində bəd-fənaye verdin? Əgər
sən bu gəmilərə minseydin, öz səyahətini şənliklə başlayıb, şənliklə də
qurtarardın, bir yerdə (özü də mənim məmləkətimdə) oturaraq haman
qədər də kəşflər edərdi və daha artıq şöhrət tapardın; çünki hökmdarın
sənə hörmət göstərirdi.

Gözlərimi pərdə tutan zaman ürəkdan iftixar etdiyim igidliyim,
edamə məhkum olunmuşların buraxılması və cinayətkarların bağışlan-
ması vətəndaşlar arasında baş verən geniş əməllərin cüzi bir hissəsi
kimi görünürdü. Mənim buyuruqlarım ya düzgün yerinə yetirilməyərək
tamamilə pozulur və ya tərsinə yozularaq çox yavaş yerinə yetiril-
diyi üçün gözlənilən nəticəni vermirdi. Mənim mərhəmətim alver möv-
zusu olmuşdu. Kim çox verirdisə, rəhm və şefqəti də o əldə edirdi.
Günahları bağışladığım üçün xalq arasında bir mərhəmət sahibi kimi

şöhrət qazanmaq əvəzinə, mən yalançı, ikiüzlü və rəzil hoqqabaz kimi
məşhur olmuşdum.

Minlərlə səs: "Öz mərhəmətini saxla, onun icra edilməsini
istəmirsənsə onu bizə təmtəraqla elan etmə. Təhqirin üstünə istehzanı
və bu istehzanın ağırlığını da artırma. Biz rahatca yatmışdıq, sən bizim
yuxumuza xələl qatdın, biz ayılmaq istəmirdik, çünki bu faydasızdı".

Mən görürdüm ki, şəhərlərin yaradılması çox zaman təbəələrimin
qanı və göz yaşları ilə toplanmış dövlət xəzinəsinin tarac edilməsi
üçün bir vasitə olur. Gözəl binaların tikilməsi işində israfçılıq edilirdi
və bu binaları tikənlər əsl sənətkarlığın nə olduğunu anlamırdılar.
Mən onların istər daxili, istərsə xarici görünüşlərində heç bir zövq əla-
məti görmədim. Onlar qotların və vandalların dövrünü xatırladırdı.
Musiqi ilahələri üçün hazırlanmış məskənlərdə Kastiliya və İpocre-
nanın bulaqlarının ilhamverici axınını görmədim; zorla sürünən sənə-
tkarlıq öz nəzərlərini mahalın adəti ilə müəyyən ediləndən daha uca
qaldırmağa cürət etməmişdi. Binaların planları üzərində bel bükən
memarları imarətlərin gözəlliyi deyil, özləri üçün sərvət qazanmaq
maraqlandırır. Mən öz dəbdəbəli şöhrətpərəstliyəmə nifrət edərək
ondan üz döndərdim.

Lakin mənim qəlbimi ən çox yaralayan səxavət kisəsinin açılması
olmuşdu. Bəsirətim tutulduğuna görə mən elə güman edirdim ki,
lüzumsuz ictimai xəzinədən dövlət ehtiyaclarına sərf edilməsi üçün ən
yaxşı yol dilənçilərə kömək etməkdən, çılpaqları geydirməkdən, acları
doydurmaqdan, bədbəxt hadisədən məhv olanlara yardım göstərmək-
dən və ya ləyaqət və xidmət qazanmaq üçün yaltaqlıq etməyənlərə
mükafat verməkdən ibarətdir. Göstərdiyim səxavətin varlılara, yaltaq-
lara, riyakar dostlara, bəzən gizli caniyə, xainə və ictimai etimadı pozan-
lara və buna xəyanət edənlərə, mənim maraq və həvəsimi duyanlara,
zəif cəhətlərimi anlayıb ona yarananlara, öz həyasızlığı ilə lovğalanan
arvadıma kömək etdiyini görmək nə qədər də acınacaqlı idi. Təva-
zökarlıqla ləyaqət göstərənlərə və xidmətlərini gözə soxmayan adam-
lara səxavətimin çox cüzi bir hissəsi çatırdı. Gözlərimdən axan yaş
mənasız səxavətimin fəlakətli mənzərəsini görməyə mane oldu.

İndi mən aydın görürdüm ki, mənim sağa-sola payladığım rütbə və
vəzifələr həmişə ləyaqətsiz adamlara qismət olmuşdur. Bu yalançı
xoşbəxtliyin ilk parıltısı ilə heyrətlənən naşı ləyaqət, yaltaqlıq və ruhi
rəzilliklə birlikdə, insanların şiddətlə arzu etdikləri hörmət və şərəf
əldə etməyə can atırdı; lakin o, ayaqlarını sürüyərək hər zaman ilk

mərhələlərdə təqəddən düşür, insanın hörmət və şərəfinin kül və tündən başqa bir şey olmadığına inanaraq öz-özünü məzəmmət etməklə kifayətlənirdi. Zəifliyimin və nazirlərimin məkr və hiylələrinin nəticəsi olan bütün bu fəlakətləri görərək, qəlbində mənə qarşı nifrət bəslədiyi halda, mənə yalnız zahirən məhəbbət göstərməklə, ancaq öz şöhrət-pərəstliyini güdən arvadıma nəvazişlə yanaşdığımı hiss edincə böyük bir qəzeblə bağırırdım:

– Yaramaz canilər, xəbislər! Deyin görüm, siz öz hökmdarınızın etimadından nə üçün sui-istifadə etdiniz? İndi məhkəmə qarşısında cavab verərsiniz. Daş qəlbli cəlladlar, etdiyiniz cinayətlər üçün cəza çəkəcəksiniz. Öz əməllərinizə necə haqq qazandıracaqsınız? Əfv olunmaq üçün nə dəlil gətirəcəksiniz? Bu onun özüdür. Rəzalet komasında elə onun özünü çağıracağam. Gəl, gəl mənim dərdlərimə çarə et, – deyə, mənə geniş vilayətimin kənarında, mamurla örtülmüş komanın altında gizlənən qocanı səslədim. – Gəl mənim dərdlərimə şerik ol; gəl, əzab içərisində çırpıyan qəlbimə və həyəcanlanmış beynimə təsəlli ver.

Bu sözləri deyərək, mən öz mənsəbimə diqqət verdim, boynumda nə qədər böyük vəzifə olduğunu başa düşdüm, ixtiyar və hakimiyyətimin haradan doğduğunu dərk etdim. Qəlbim həyəcanla doldu, öz əməllərimdən dəhşətə gəldim. Qanım elə coşdu ki, mən yuxudan oyandım. Hələ özümə gəlməmiş mən barmağımdan tutdum, lakin onda tikanlı üzük yox idi. Ah, əgər o üzük şahların heç olmazsa çəçələ barmağına taxılmış olsaydı!

Ey dünyanın hökmdarı, sən mənim yuxumu oxuyurken istehza ilə gülümsəsən və ya qaslarını çatsan, onu bil ki, mənim yuxuda gördüyüm qərrib qadın səndən uzaqlaşacaq və sənə sarayına istehza edəcəkdir.

PODBEREZYE

Bu qədər rəya gördüyüm ağır yuxudan zorla ayıldım. Başım qurğuşun kimi elə ağırlaşmışdı ki, həftələrlə şərab içmiş xumar adamın başından da pis ağrıyırdı. Yoluma davam etmək, taxta arabada silkelənəcək halımı yox idi (kibitkam yaysız idi). Mən ev müalicəsi kitabımı çıxartdım; yuxuda və ayıqlıqda baş verən sayaqlamalardan ağrıyan baş dərmanı reseptini axtardım. Mən yola çıxanda həmişə ehtiyat üçün dərman götürürərdim, lakin məsəl var deyirlər hər bir müdrik insanın da bir zəif cəhəti vardır; sayaqlamaya qarşı mən tədbir görməmişdim, odur ki, poçt stansiyasına çatarkən başım elə ağrıyırdı ki, mən gicdən də pis olmuşdum.

Yadıma düşdü ki, bir zaman Proskovya Klementyevna adlı rəhmətlik dayəm (onun ləqəbi Cümə idi) qəhvəni çox sevərdi və deyərdi ki, qəhvə baş ağrısına kömək edir. Deyərdi ki, beş fincan içəndən sonra gözümə işıq gəlir, bunsuz üç günün içində ölərdim.

Mən dayəmin dərmanından yapışdım, lakin bir oturmada beş fincan qəhvə içməyə adət etmədiyim üçün, mənimlə bir stolda, lakin stolun o biri başında, pəncərənin yanında əyləşmiş cavan oğlanı mənim üçün hazırlanan qəhvəyə qonaq etdim.

Fincanı götürərək:

– Çox təşəkkür edirəm, – dedi.

Onun güler üzü, cürətli baxışları, nəzakətli rəftar tərzisi onun uzun kaftanı və kvas çəkilmiş saçları ilə heç uyşmurdu. Bu mülahizələrimə görə, bağışla məni, oxucum, mən paytaxtda anadan olmuşam, birisinin saçları qıvrım və pudralı olmazsa mən ona əslə hörmət etmərəm. Sən də kəndli-kündlüsənsə və saçlarını pudralamırsansa, sənə də fikir verməyib, yanından etinasız keçsəm məni müqəssir tutma.

Yavaş-yavaş söhbət edərək mən yeni tanışımın aranı düzəltdim. Öyrəndim ki, o, Novqorod seminariyası tələbəsidir, özü də piyada, Peterburqda quberniya ştatında katib işləyən dayısı ilə görüşməyə gedir. Lakin onun başlıca niyyəti elm kəsb etmək üçün imkan tapmaqdan ibarət idi. O mənə:

– Bizdə maarif vəsaitinə olan ehtiyac hələ də çox böyükdür, – dedi. Təkcə latın dilinə bələd olmaq elm kəsb etmək istəyənlərin şiddətli arzularını təmin edə bilməz. Vergilini, Horasini, Tit Livini, hətta Tassiti də, demək olar ki, ezber bilərəm, lakin seminaristlərin biliyini, xoşbəxtlik olaraq mənim əldə edə bildiyim məlumatla müqayisə etdikdə, mən, öz məktəbimizi keçən əsrə aid olan bir məktəb sayıram. Klassik müəlliflərin hamısını tanıyıraq, lakin biz onların mətnlərinin tənqidi izahını bu günə qədər onları oxucuya sevdiren və onları əbədi olaraq yaşadaçaq cəhətlərdən daha yaxşı bilirik. Bizə fəlsəfə öyrədirlər, biz məntiq, metafizika, ifika¹, ilahiyyat keçirik; lakin “Nadan övlad”dakı Kuteykinin dediyi kimi fəlsəfə elminin axırına çatıb bir də geri qayıdırıq. Təəccüb etmək lazım deyildir. Aristotel və sxolastika seminariyalarda bütün dərslərdən hələ də üstün tutulur. Mənə xoşbəxtlik üz verdi ki, mən Novqorodda quberniya idarəsi üzvlərindən birinin ailəsi ilə tanış oldum, burada fransız və alman dillərini azacıq öyrəndim və

¹İfika – əxlaq elmi

haman cv yiyəsinin kitablarından istifadə etdim. Məktəblərdə təkcə latın dili keçildiyi zamanların maarifi ilə indiki maarifin arasında nə qədər böyük fərq var! Elm bir sirr olaraq qalmasa, yalnız latın dilini bilənlər üçün açıq olmayıb, xalqın öz dilində öyrədilmiş olsaydı, maarifə nə qədər böyük kömək olardı.

– Axı nə üçün, – deyə o, öz sözünə davam etdi. – Axı nə üçün, bizdə, cəmiyyətin dilində, rus dilində elm öyrədilən ali məktəblər açmırlar? Təlim hamı üçün anlaşılan və asan olardı; hamı tezliklə təhsil əldə edərdi, gələcək nəslin içərisində bir nəfər latınca bilən adamın müqabilində iki yüz elmlə adam olardı; hər bir məhkəmədə, heç olmazsa, hüquqşünaslığın və ya hüquq elminin mövcud olduğunu bilən bir nəfər məhkəmə üzvü olardı.

– Ya rəbbi, – deyə o, sözünə davam etdi. – Bizim məhkəmə işləri haqqında hakimlərimizin fikirləri və boşboğazlıqlarından misallar gətirsəydik! Horasi, Monteskyü, Blekston bunlara nə deyərdilər!

– Sən Blekstonu oxumusanmı?

– Rus dilinə tərcümə olunmuş birinci iki hissəsini oxumuşam. Hakimlərimizi dini təqvim (bayaz) əvəzinə haman kitaba tez-tez baxmağa məcbur etsəydilər, heç pis olmazdı. Necə də kədərlənməyəsən ki, – deyə o təkrar etdi. – Ana dilində elm öyrədilən məktəblərimiz yoxdur.

İçəriyə giren poçtalyon söhbətimizi davam etdirməyə mane oldu. Mən seminaristə onu deyə bildim ki, onun arzusu bu yaxınlarda yerinə yetiriləcəkdir, elmlər onun istədiyi kimi öyrədiləcək yeni universitetlərin açılması haqqında padşahın fərmanı vardır.

– Vaxt çatmışdır, hörmətli cənab, vaxt çatmışdır...

Mən poçtalyona yol pulunu verincə seminarist otaqdan çıxdı. Çıxarkən onun əlindən bir dəstə kağız düşdü. Mən kağızları yerdən qaldırıb ona qaytarmadım. Əziz oxucum, sən mənim oğurluğumun üstünü açma, bu şərtlə də mən nəyi oğurladığımı sənə bildirərim. Oxusan, bilirəm ki, mənim oğurluğumun üstünü açmazsan, çünki təkcə şeyi oğurlayan deyil, şeyi qəbul edən də oğrudur, – Rusiya qanununda belə yazılmışdır. Boynuma alıram ki, mənim əlim düz deyildir, harada ağlabatan bir şey görsem, dərhal oğurlayıram; ağlına pis fikir gəlməsin ha. Oxu, gör mənim seminaristim nə yazır:

Əxlaq aləmini çarxa oxşadan adam böyük bir həqiqəti açıb söyləyərək, ola bilər ki, yer kürəsinin və fəzada hərəkət edən başqa böyük göy cisimlərinin yuvarlaqlığına baxıb, ancaq gördüyünü demişdir.

Təbiəti dərk etmək işində insanlar, bəlkə də, əxlaq və ya mənəvi maddələrlə cismani və ya təbii maddələr arasında gizli bir əlaqə olduğunu kəşf edəcəklər; bəlkə kəşf edəcəklər ki, bütün əxlaq və ya mənəvi aləmdəki dəyişikliklərin, təbəddülatın və müvəffəqiyyətsizliklərin səbəbi, ola bilsin, yaşadığımız yerin və günəş sistemində daxil olan başqa göy cisimlərinin, habelə onun özü kimi yuvarlaq olan və öz məhvəri ətrafında fırlanan cisimlərin yuvarlaq şəkildə olmasındandır...

Martinistə, Şvedenborqun şagirdinə oxşayır... Yox, əzizim! Mən ancaq yaşamaq üçün yeyib içmirəm, mən ona görə yeyib içirəm ki, hissələrim ondan xeyli zövq alır. Mən ruhani ata qarşısında tövbə etdiyim kimi, sən də qarşında etiraf edirəm ki, burnumu yəhudi və ya ərəb hərflərinə, rəqəmlərə və ya Misir heroqlifinə soxub bunları öyrənmək üzərində baş sındırmaqdan, qədim və yeni ruhani pəhləvanlar kimi ruhumu bədənimdən ayırmağa, geniş sayaqlama çöllərində gəzib dolaşmağa can atmaqdan daha gəcəmi qəşəng bir qızla keçirib, öz ehtiraslarımı onun ağuşunda söndürməklə yuxuya dalmağım daha yaxşıdır. Mən öləndə duyğusuzluq və dinclik üçün vaxt çox olacaq, ruhum da elə o zaman doyunca gəzib dolaşar.

Bir dönüb geriye bax, sanki, xurafatın və onun bütün peyqlərinin: cəhaletin, köləliyin, inkvizisiyanın və bir çox bu kimi şeylərin hökm sürdüyü zamanlardan hələ bir o qədər də vaxt keçməmişdir. Volterin xurafata qarşı sesi tutulana qədər bağıracağı vaxtdan çoxmu keçmişdir; yalnız sözdə və əməldə deyil, öz hökmdarlığının timsalı ilə də ona qarşı ədavət bəsləyən Fridrixin (Volter üçün daha dəhşətli olan) dövründən çoxmu keçmişdir? Lakin bu dünyada hər bir şey gəlib öz əvvəlki dərəcəsinə qayıdır, zira hər bir şeyin öz dağılma vaxtı vardır. Artan heyvan doğulur, inkişaf edir ki, özünə bənzəyənləri artırsın, sonra ölüb öz yerini yeni nəsle versin. Bədəvi xalqlar şəhərlərə toplaşır, padşahlıq düzəldir, yetkinləşir, şöhrət qazanır, zəifləşir, taqətdən düşür, dağılırlar. Onlardan heç esər də qalmır; hətta adları da məhv olub gedir. Xristian cəmiyyəti əvvəllər həqir, mülayim bir cəmiyyət idi, səhralarda və mağaralarda sığınır, sonralar qüvvətləndi, baş qaldırdı, öz yolundan çıxdı, xurafata uydu; böyük bir həyəcanla xalqların adı yolu ilə getdi; reis irəli sürdü, onun hakimiyyətini genişləndirdi, papa da padşahların ön güclüsü oldu. Lüter islahata başladı, təfriqə düzəltdi, papanın hakimiyyəti altında çıxdı və başına bir çox tərəfdar topladı. Papa hakimiyyətinə olan etiqadın binası dağılmağa, xurafat da aradan qalxmağa başladı; həqiqəti sevenlərin sayı artdı, həqiqət

mövhumatın güclü dayağını ayaqları altına saldı, lakin bu yolda çox dayana bilmədi. Fikir azadlığı həddini aşdı. Müqəddəs bir şey qalmadı, hər şeyə təcavüz edildi. Fikir azadlığı son həddə çatdıqdan sonra geri qayıdacaqdır. Fikir tərzindəki bu dəyişiklik bizim dövrümüzdə də olacaqdır. Maneəsiz fikir azadlığının son həddinə hələ çatmamışlar, lakin artıq bir çoxları xurafata uymaqladırlar. Ən yeni sirli əsərləri gözdən keçirənsən, sxolastika və şifahi mübahisə zamanlarındakı məişət tərzini təsəvvürə gətirə bilərsən; o zamanlar, nitqlərdə məna olub-olmadığının fərqi varmıyaraq, bəşər düşüncəsi ancaq nitqin qeydində qalırdı; həqiqət tədqiqatçılarına müraciətlə sual verirdilər ki, iynənin ucuna neçə adam sığışa bilər, bunu da fəlsəfənin vəzifəsi hesab edirdilər.

Gələcək nəsillərimiz yanımağa məruz qalsalar, təbii aləmi buraxıb xəyal aləminə qərq olsalar, keçmiş əməllərdən insan şüurunun inkişafını göstərən, xurafat zülmətini yarıb, həqiqəti son həddinə qədər izləmiş və necə deyirlər, öz sayıqlığından usanaraq, özünü üzümə, mövhumat və xurafat zülmətinə dalmağa başlayan insan şüurunun təsvir edən yazıcının əsəri faydalı olardı. Bu yazıcının əsəri faydasız olmaz, zira fikirlərimizin həqiqətə və yanımağa doğru inkişaf yollarını açıb göstərərək heç olmazsa bəzi adamları fəlakət yollarından qaytarar və cəhəlin yayılmasına mane olar; öz yaradıcılığı ilə heç olmazsa bir nəfəri belə maarifləndirən yazıçı xoşbəxtədir, birçə qəlbə də xoş əməl toxumu səpə bilmiş olsa xoşbəxtədir.

Biz özümüzü xoşbəxt adlandıra bilərik, çünki biz düşüncəli məxluqun son həddə çatan biabır olmasının şahidi olmayacağıq. Bizdən sonra gələcək nəsillər bizdən daha xoşbəxt ola bilərlər. Lakin rəzalət çirkabından qalxan buxar artıq dağılır və gözümüz seçə biləcəyi üfüqlər indi görünməkdədir. Yeni bir Məhəmmədi görməsək xoşbəxtik; yanıma saatı daha da uzaqlaşar. Onu bil ki, mənəvi şeylərə və əxlaq qaydalarına dair mübahisə və mühakimələr coşub-qalxan zaman möhkəm və bacarıqlı bir kişi həqiqət uğrunda və ya tamah nəticəsində üsyan qaldırdığı zaman padşahlıqlar dəyişilər, dinlərdə təbəddülət əmələ gələr.

İnsan ağı yanımaq zülməti içərisinə enməli olan pillənin üstündə gülməli bir şey göstərsək və gülümseyərək bir yaxşılıq etsək bizə xoşbəxt deyirlər.

Ey mənim əzizlərim, üqəlahıqdan üqəlahığa keçirkən heç bir zaman belə tədqiqatla məşğul olmayın.

Akiba demişdir: Ravvi İzoynanın yolu ilə məxfi yerə gedib çıxırkən üç cəhət dərk etdim. Dərk etdiyim 1-ci şey: şərq və qərbə deyil, şimala və cənuba üz çevirmək kifayətdir. Dərk etdiyim 2-ci şey: ayaq üstə deyil, oturub bayıra çıxmaq lazımdır. Dərk etdiyim 3-cü şey: arı sağ əl ilə deyil, sol əl ilə silmək lazımdır. Ben Qazas buna etiraz etdi: o qədər heyasızlaşmışdır ki, başını əyib bayıra çıxan müəlliminə tamaşa edirdi! O cavab verdi: bu qanun sirridir; lazım idi, məxluqu xəlf edib, onları öyrənərdim.

NOVQOROD

Lovğalanın, ey şöhrətpərəst şəhər salanlar, fəxr edin, ey dövlət binası quranlar; siz elə xəyal edin ki, sizin adınızın şöhrəti əbədi olaraq yaşayacaqdır; buludlara qədər daşı daş üstə qalaqlayın; siz öz igidliklərinizin təsvirini, gördüyünüz işləri nümayiş etdirmək üçün bunları daşın üstündə qazdırın. İcbari qanunlar yolu ilə möhkəm üsul-idarə özülünü qoyun. Zəmanə öz iti dişlərini ağardıb sizin lovğalığınızı lağa qoyur. Hanı Solon və Likurqun qanunları, Afina və Spartanın azadlığını təsbit etmiş müdrik qanunlar hanı? – Kitablardadır. Onların yaşamış olduqları yerlərdə isə mütləqiyyətin hökmranlıq əsası gücünə qullar otarılır. Hanı o dəbdəbəli Troya, hanı Karfagen? – Onların qürurla dayandıqları yerə bir əsər qalmamışdır. – Qədim Misirin şanlı məbədlərində vahid varlığa verilən çürüməz qurban gizli tüstülənirmi? Onların misilsiz gözəl qalıqları günortanın bürküsündən böyürən mal-qara üçün sığınacaq olmuşdur. Bu məbədlərdə allah-taalaya şükran hisslərindən doğan sevincli göz yaşları deyil, heyvanların üfunətli nəcisi tökülür. Ey bəşər vüqarı, ey bəşər təköbbürü! Bir bunlara tamaşa elə və dərk et ki, sən nə qədər rəzilsən!

Bu düşüncələrə daldığım zaman mən Novqoroda yaxınlaşırdı və şəhərin ətrafındakı bir çox monastıra tamaşa edirdim.

Belə nağıl edirlər ki, bütün bu monastirlər, hətta şəhərdən on beş verst məsafədə olanlar da şəhərə daxil idi; onun hasarlarının dində yüz minə qədər qoşun varmış. Tarixdən məlumdur ki, Novqorodda xəlf üsul-idarəsi varmış. Şəhərdə knyazlar vardısı da, lakin onların ixtiyarı məhdud imiş. Bütün hakimiyyət posadniklərin¹ və tısyatskilərin² əlində

¹ Posadnik – qədim Rusiya knyaz canişini, hakim

² Tısyatski – sərkərdə (qədim Rusiyada)

idi. Xalq öz yığıncaqları və toplanışlarında əsl hökmdar idi. Novqorod vilayəti şimalda, hətta Volqadan da o tərəflərə qədər uzanırdı. Bu azad dövlət Qanza ittifaqına daxil olmuşdu. Kim allaha və böyük Novqoroda qarşı asi ola bilər, – qədim məsəl bu şəhərin qüdrətini göstərir. Ticarət bu şəhərin yüksəlməsinə səbəb olmuşdu. Daxili ixtilaf və yirtıcı qonşu onun süqutuna bais oldu.

Körpüdə kibitkamdan çıxıb Volkov çayına tamaşa etməyə başladım. Çar İvan Vasilyeviçin Novqorodu almasını xatırlamamağım mümkün deyildi. Bu respublikanın müqavimətindən qəzəblənən məğrur, yirtıcı, lakin ağıllı hökmdar onu yerli-dibli dağıdıb, talan etmək istəyirdi. Mən onu əlində çəkil olaraq körpüdə dayanıb, bir çoxlarının söylədiyi kimi, Novqorodun ağsaqqalarını və reislərini öz qəzəbinin qurbanı etdiyini təəvvürümə gətirirəm. Lakin bunlara qarşı onun yirtıcılıq etməyə nə ixtiyarı vardı; onun Novqoroda yiyələnməyə nə haqqı vardı? Ona görə ki, Rusiyanın ilk böyük knyazları bu şəhərdə yaşamışlar? Yaxud ona görə ki, onu bütün Rusiyanın çarı yazırdılar? Və ya novqorodlular slaven tayfasından olduqlarına görə? Güc olan yerdə haqq batil olur. Qərar xalqın qanı ilə zəbt olunduğu bir zamanda hüquq nə edə bilər? Hüququ həyata keçirmək üçün qüvvə olmadıqda hüquq yaşaya bilərmi? Xalqların hüququ haqqında çox söz yazılmışdır; çox zaman bu hüquqa istinad edirlər; lakin hüquq müəllimləri xalqlar arasında bir hakim ola bilib-bilməyəcəyini düşünməmişlər. Onların arasında düşmənçilik baş verdikdə, ədavət və ya tamah onları birbirinə salıxdırdıqda, onların arasında qılnc hakim olur. Öldürülən və ya silahı əlindən alınan müqəssirdi; bu qərara danışıqsız tabe olunmalıdır, şikayət edilə bilməz. Elə bu qanuna görə də Novqorod çar İvan Vasilyeviçin əlinə keçdi. Bunun üçün də o, şəhəri talan etdi və onun tüstülənən xarabalarına da yiyələndi. Padşahlıqları ehtiyac, təhlükəsizlik və qorunma arzusu yaradır; onları ixtilaf, hiylə və qüvvə dağıdır.

Bəs xalq hüququ nə deməkdir? Hüquq müəllimləri deyirlər ki, xalqların bir-birinə nisbəti, bir insanın başqa bir insana olan təbii halındakı münasibəti kimidir.

Sual: İnsanın təbii halındakı hüququ nədən ibarətdir?

Cavab: bir ona bax. O çıpaqdır, acdır, susuzdur. Öz ehtiyaclarını ödəmək üçün əlinə keçəni mənimsəyir. Ona mane olmaq istəyəni rəf edir, dağıdır və istədiyini əldə edir.

Sual: İnsanın öz ehtiyaclarını təmin etmək yolunda özü kimisinə rast gəlsə, məsələn, achiq çəkən iki nəfər bir tikə çörəklə qarınlarını doyurmaq istəsələr, – o tikəni əldə etmək üçün bu iki adamdan hansının daha artıq hüququ vardır?

Cavab: Tikəni götürənin.

Sual: bəs tikəni kim götürə bilər?

Cavab: Güclü olan.

Təbii hüquq budurmu, xalq hüququnun əsasını təşkil edən budurmu?

Bütün dövrlərin misalları göstərir ki, gücsüz hüquq ancaq boş sözlərdən ibarət olaraq qalmışdır.

Sual: vətəndaşlıq hüququ nədən ibarətdir?

Cavab: poçt arabasında gedən adam boş şeylərlə məşğul olmaz, ancaq onu düşünər ki, atları mümkün olduqca tez ələ gətirsin.

NOVQOROD TARİXİNDƏN

Novqorodlular böyük knyaz Yaroslav Yaroslaviçlə müharibə etmiş və yazılı barışıq bağlamışlar.

Novqorodlular öz azadlıqlarını müdafiə etmək üçün məktub tərtib etmiş və onu əlli səkkiz möhürə təsdiq etmişlər.

Novqorodlular tatarların tədavülə buraxdıqları sikkələrin öz yerlərində işlədilməsini qadağan etdilər.

Novqorod 1420-ci ildə özü üçün sikkə vurdurmağa başladı.

Novqorod Qanza ittifaqına daxil idi.

Novqorodda bir zəng var idi ki, bu zəng çalınanda xalq ictimai məsələləri müzakirə etmək üçün toplanırdı.

Çar İvan məktubu da, zəngi də novqorodluların əlindən aldı.

Sonra – 1500-cü ildə – 1600-cü ildə – 1700-cü ildə – ildə – ildə Novqorod öz əvvəlki yerində dayanmışdı.

Lakin həmişə qədim zamanları düşünmək, daima sabahkı gün üçün fikirləşmək olmaz. Fasiləsiz surətdə göyə baxsam, ayağımın altına baxmasam tezliklə bürəyər və palçığa düşərəm, deyə düşünürdüm. Nə qədər çalışsan Novqorodun əhalisini əvvəlki kimi bərpa edə bilməzsən. Görək allah nə göstərir. İndi axşam yeməyi vaxtdır. Karp Dementiçgilə gedim.

– Bəh! Bəh! Bəh! Xoş gəlibsiniz, xeyir ola, nə əcəb, – deyə əvvəllər, üçüncü dərəcəli gildi¹ tacir olub, hazırda adlı-sanlı vətəndaş adını qazanmış dostum Karp Dementiç məni qarşıladı.

– Məsəl var deyirlər: qaynanan səni çox istəyir. Buyurun əyləşin. Gözüm üstə yeriniz var!

– Ay kişi, bu nə qonaqlıqdır?

– Xeyirxah dostun, – deyə mən öz-özümə düşündüm, – onun məni bu cür şişirməyi səbəbsiz deyildir. Mən də, başqaları kimi, onun adlı-sanlı vətəndaşlar sırasına yazılmasına kömək etmişəm. Mənim babam guya veksəl üzrə bilmirəm, kimə isə, 1737-ci ildən 1000 manat borclu imiş. Karp Dementiç 1780-ci ildə harada isə bu vekseli satın almış və ona nə isə bir protest də düzəltmişdi. O bir nəfər məhir məhkəmə işçisi ilə mənim yanıma gəlib, o zaman məndən lütfkarlıqla ancaq əlli ilin faizini alaraq, borc edilmiş kapitalı isə bütünlüklə mənə bağışladılar. Karp Dementiç adamın yaxşılığını itirən adam deyildir.

– Ay gəlin, hörmətli qonağa araq gətir.

– Mən araq içmirəm.

– Onda heç olmazsa bir şey ye. Cavanların sağlığına... – deyərək axşam yeməyinə əyləşdik.

Mənim bir tərəfində ev sahibinin oğlu, o biri tərəfində isə Karp Dementiç öz cavan gəlinini əyləşdirdi.

...Oxucum, söhbəti kəsək. Mənə karandaş və bir vərəq kağız ver. Mən sənə zövq vermək üçün namuslu ziyafətdə olanların hamısını təsvir edəcək və Aleut adalarında qunduz ovlamaqla məşğul olsan da, səni bu toy məclisinin iştirakçısı edəcəyəm. Portretləri düzgün təsvir edə bilməsəm də onların həyulasını göstərməklə kifayətlənəcəyəm. Lavater, kimin ağıllı və kimin sarsaq olduğunu siluətlərlə müəyyən etməyi öyrədir.

Karp Dementiç – alt dodağından səkkiz verşok uzunluğunda salan çal saqqalı var. Burnu yastı, gözləri çuxura düşmüşdür, qaşları qatran kimi qaradır, iki qat salam verir, saqqalını tumarlayır, hamıya xeyirxah dostum, – deyə müraciət edir.

Aksinya Parfentevna onun gülərüzlü arvadıdır. Altmış yaşı olmasına baxmayaraq bədəni qar kimi ağ, yanaqları lalə kimi qırmızıdır, dodaqlarını halqa kimi büzür; Reyn şərabı içmir, qonaqların yanında nəhardan qabaq yarım cam, anbarda da bir stəkan araq içir. Ərinin pir-

keşiyi ağasına verdiyi hesabnamədə qeyd edir... Aksinya Parfentevnanın əmri üzrə illik ehtiyat olaraq 3 pud Rıqa kirsanı və 30 girvənkə ənlilik alınmışdır... Ərinin pırkeşikləri Aksinyanın kamerdinerləridirlər.

Mənim yanımda oturan Aleksey Karpoviçin nə bığı, nə də saqqalı var, burnu qırmızıdır, qaşlarını tərpədir, başını girdə vurdurmuşdur, qaz kimi təzim edir, başını silkələyib saçlarını düzəldir. Peterburqda dükanda qulluq etmiş. Bir arşında bir verşok kaf gedir, buna görə də atası onu öz canı kimi sevir, on beş yaşına çatanda anasına silə çəkmişdir.

Paraskovya Denisovna, – təzə gəlin, ağbəniz və qırmızı yanaq qızıdır. Dışləri kömür kimi qaradır. Qaşları sap kimi nazik, doda kimi qaradır. Məclisdə oturanda gözlərini yerə dirəyir, ancaq bütün günü pəncərə qabağındadır və gəlib-gedən kişilərdən gözünü çəkmir. Axşam olanda darvazanın yanında durur. Bir gözünün altı qaralmışdır. Bu, onun nəzakətli ərindən ilk günün hədiyyəsidir; bunun səbəbini ariflər başa düşürlər.

Lakin lütfkar oxucum, görürəm əsnəyirsən. Deyəsən, mənim həyulalarını təsvir etdiyim kifayətdir. Sən haqlısan; daha burundan və dodaqdan başqa bir şey olmayacaqdır. Mən heç onu da başa düşə bilmirəm ki, sən həyulalarda ənlilik və kirsanı necə dərk edə biləcəksən.

– Karp Dementiç, sən indi nə alveri edirsən? Peterburqa getmirsən, kətan gətirmirsən, nə qənd alırsan, nə qəhvə, nə də boyaq. Mənə belə gəlir ki, sən ticarətdə heç zərər etməmişsən.

– Elə buna görə də az qala müflis olacaq idim. Güclə allah saxladı. Bir il xeyli pul qazanıb arvadım üçün burada bir ev tikdirdim. İkinci il kətan məhsul vermədi, mən də müqavilə üzrə öhdəmə götürdüyüm kətanı tədarük edə bilmədim. Buna görə də ticarəti buraxdım.

– Yadımdadır, Karp Dementiç, qabaqca almış olduğun otuz min manat müqabilində sən borclulara bölüşmək üçün min pud kətan göndərmişdir.

– Allah haqqı, artıq göndərmək mümkün deyildi, vicdanım haqqı mümkün deyildi.

– Əlbəttə, o il əcnəbi mallar da məhsul verməmişdi. Sən iyirmi min manatlıq aldın... Bəli yadımdadır; onlardan ötrü də səni baş ağrısı tutdu.

– Doğrudan da, xeyirxah dostum, başım ağrıdan az qala çatlayırdı. Axı mən borclu olduğum adamlar məndən nə deyib gileylənə bilərlər. Mən bütün əmlakımı onlara verdim.

– Manata üç qəpik hesabla.

¹ Gildiya – kapitallarının həcmindən asılı olaraq tacirlərin bölündükləri dərəcə

– Xeyr, xeyr, bağışlayacaqsınız, on beş qəpik hesab ilə.

– Bəs arvadının evi?

– Onun mənə nə dəxli; o ev ki, mənim deyildi.

– Bir de görüm axı, sən nəyin alverini edirsən?

– Heç bir şeyin, vallah heç bir şeyin. Mən var-yoxdan çıxandan sonra, oğlum alver edir. Bu il yayda, allaha şükür, iyirmi min manatlıq kətan təhvil vermişdir.

– Əlbəttə gələcəkdə əlli minə müqavilə bağlayacaqdır, pulun yarısını qabaqca alacaq və cavan arvadı üçün ev tikdirəcəkdir...

– Aleksey Karpoviç yavaşca gülümsəyir.

– Sən köhnə zarafatçısan, xeyrxah dostum. Boş söhbətdən nə çıxar; işə başlayaq.

– Özün bilirsən ki, mən içən deyiləm.

– Heç olmazsa dadına bax.

“Dadına bax, dadına bax”, mən hiss etdim ki, yanaqlarım pörtməyə başlamışdır, qonaqlığın axırında isə mən də başqaları kimi içib sərxoş olardım. Lakin xoşbəxtlikdən, ömür boyu stol başında oturmaq olmaz; ona görə ki, həmişə ağıllı olmaq mümkün deyil. Mən bəzən dəcəllik edib sayaqladığım üçün, toy məclisində ayıq idim.

Dostum karp Dementiçgildən çıxıb gedirkən fikir məni götürdü. Hər tərəfdə tətbiq olunan veksəl hüququnu, yəni borc verilən pulların ticarət təəhhüdləri üzrə pulların ciddi və təcili olaraq alınmasını mən bu vaxta qədər etibar qoruyan bir qanun hesab edirdim; ticarətdə dövriyyəni sürətləndirmək üçün bunu müasir dövrün xoşbəxt bir ixtiyarı sayırdım ki, qədim xalqlar belə bir xoşbəxtlikdən məhrum idilər. Veksəl təəhhüdü verən adamda vicdan olmadıqda veksəl nə üçün mənasız bir kağız olsun? Vekselə pullar ciddi surətdə alınmasaydı məgər ticarət məhv olardı? Kimə etibar etdiyini borc verən adamın özü bil-məməlidirmi? Qanun kimin qeydinə daha çox qalmalıdır, borc verəninmi, yoxsa borc alanınmi? Bəşəriyyətin nəzərində kim daha artıq hörmətə layiq olmalıdır, kimə etibar etdiyini bilmədiyi üçün öz kapitalını itirən borc verəninmi, yoxsa zindana salınmış qandallı borcunu. Bir tərəf sadədildi, digər tərəf isə, demək olar ki, oğrudur. Birisi ciddi qanuna arxayın olaraq inanmış, başqası isə... Vekselə pullar bu dərəcədə ciddi surətdə alınmasaydı, nə olardı? Sadədilliyə yer qalmazdı, bəlkə də veksəl işində kələkbazlıq da olmazdı...

Mən yenə də fikrə getdim, əvvəlki sistem rədd olub getdi, mən də başı boş halda yuxuya getdim.

BRONNİTSI

Kibitkamin atlarını dəyişincə mən Bronnitsı yaxınlığındakı uca dağa çıxmaq istədim; deyirlər, qədim zamanlarda, belə zənn edərdim ki, slavyanlar köçüb gəlməzdən əvvəl, bu dağda ibadətqah var imiş; o zamanlar bu ibadətqah öz istixarəsi ilə məşhur imiş, şimalın bir çox böyük malikanə sahibləri bu istixarələri dinləməyə gələlərmiş. Deyirlər ki, hazırda Bronnitsı kəndinin yerində qədim şimal tarixində məşhur olan Xolmoqrad şəhəri var imiş. İndi isə bütperəstlərin qədim şanlı məbədinin yerində kiçik bir kilsə tikilmişdir.

Dağa dırmaşarkən mən özümü qədim aləmə köçmüş təsevvür etdim; orada qadir allaha yalvarıb gələcəyi bilmək və tərəddüdlərimə təsəlli tapmaq istədim. Bütün bədənimi ilahi bir dəhşət bürüdü, köksüm qabarmağa başladı, beynim bulandı, gözlərimə qaranlıq çökdü. Gurultuya oxşar bir səs eşitdim:

– Ağlısız! İnsanlardan qaranlıq bir pərdə ilə gizlətdiyim sirri nə üçün bilmək istəyirsən? Sən ey cəsur insan, ancaq əzəli fikir dərk edə biləcəyi bir şeyi nə üçün öyrənməyə can atırsan? Onu bil ki, gələcəyin naməlum olması sənə daxili aləminin fəaliyyətinə uyğundur. Onu bil ki, irəliləmədən bəlli olan xoşbəxtlik uzun müddət intizar nəticəsində öz ləzzətini itirir, intizardan yorğun düşmüş qüvvəyə rast gələn əsl şadlıq, insan qəlbində qəflətdən baş verən şadlıq kimi xoş hisslər törədə bilməz. Onu bil ki, irəliləmədən məlum olan fəlakət insanın rahatlığını vaxtsız olaraq əlindən alır, şadlığını zəhərləyir, halbuki, o bu şadlıqların sonu çatmış olduğunu irəliləmədən bilməseydi, heç olmazsa bu şadlıqdan həzz alardı. Nə axtarırsan, ağlısız övlad? Mənim hikmətim sənə beyninə və qəlbinə lazım olan hər bir şeyi yetirmişdir. Kədərli günlərində onlardan soruş, onlar sənə təsəlli verərlər. Şadlıq günlərində onlardan soruşsan onlar həyasız şadlığının qarşısını alarlar. Evinə qayıt, öz ailənin yanına qayıt; həyəcanlanmış düşüncələrini sakitləşdir; öz daxili aləminə bax, orada mənim üluhiyyətimi taparsan, vəhyimi eşidərsən. Perunun hökmü ilə gurlayan qüvvətli zərbədən qopan şaqqıltı uzaq vadilərdə səsləndi.

Mən özümə gəldim. Dağın təpəsinə qalxdım, kilsəni görcək, əllərimi göyə qaldırdım:

– İlahi, deyilənlərə görə, sənə bu ibadətqahın, həmin ibadətqah, yeganə olan həqiqi allahı tanıdır. Bunun yerində, indi sənə bu

evinin yerində, deyirlər, düz yoldan azmışların məbədi var imiş. Lakin ey qadir allah! Mən buna inana bilmirəm ki, insan öz qəlbindən qopan yalvarışlarla sənə deyil, başqa bir varlığa üz döndərsin. Sənin hər yerdə mövcud olan gözə görünməz qüdrətli əlin, sənin qadir-küll iradəni inkar edən özünü də, təbiəti qurub qoşanı və onu saxlayanı tanımağa məcbur edir. Yolunu azmış bir insan özünün əcaib, ədəbsiz və vəhşi sözlərilə sənə hər cür ad qoysa da, sənin əbədiyyətinə hörmət edir, sənin qüdrətin qarşısında titrəyir. Yəhya, Yupiter, Brəhmə; İbrahimin allahı, Musanın allahı, Konfutsinin allahı, Zərdüştün allahı, Sokratın allahı, Mark Avrelın allahı, xristianların allahı, ey mənim allahım! sən hər yerdə təksən. İnsanlar düz yoldan azdıqları zaman, sanki tək olan sənə etiqad etməyib, sənin misilsiz qüvvəyə, müqayisəyə gəlməyən işlərinə bəndəlik etmişlər. Sənin qüdrətin hər yerdə və hər bir işdə görünməkdədir, hər yerdə və hər bir işdə sənin qüdrətinə səcdə edirlər. Səni inkar edən allahsız, təbiətin dönməz qanununa etiqad etməklə də sənin qüdrətinə həmd edir, bizim vird və dualarımızdan da artıq sənə həmd və sənə edir; zira sənin xəlv etdiyin gözəlliyə valeh olarkən sənin qarşısında titrəyir.

Sən, ey kerim allah, səmimi qəlb, təmiz və saf ürək axtarırsan; onlar hər tərəfdə sənin intizarındadırlar. Xudaya, gəl, o qəlblərdə yer tut.

Mən bir neçə anlığa ətrafımdakı şeylərə etina etməyərək, öz daxili aləmi dərinləndirərək seyr etdim. Sonra başımı qaldıraraq, yaxındakı kəndlərə nəzər saldım: bir zaman bu sınıq-salxaq daximlərin yerində, böyük, bir şəhərin məğrur hasarları ucalmaqda idi, – deyə mən səsləndim. – Onlardan azacıq bir əsər də qalmamışdır. Düşüncə hekarinin füzünə də inanmağa qoymur; bu əhvalətdə inandırıcı və həssas dəlillər o qədərdir ki, insanın ağı çasır. Bu gördüklərimizin hamısı keçib-gedəcək, hər şey dağılacaq, hər şey torpağa dönəcəkdir. Lakin gizli bir səs mənə deyir ki, nə isə bir şey əbədi olaraq yaşayacaqdır.

Vaxt gələcək nə ulduz, nə də günəş qalacaq,
Qaranlıqlar içində dağılacaq təbiət.
Hər maddə, hər bir şey – hamı alt-üst olacaq,
Bu dəhşətli dağılma içərisində əlbət,
Ölməyən bir gənc kimi, sarsılmaz bir halda sən,
Hər şeyə qalib gəlib bil çiçəklənəcəksən!

ZAYTSOVO

Zaytsovonun poçt həyatında mən köhnə dostum C.Krestyankinə rast gəldim. Mən onunla uşaqlıqdan tanış idim. Biz ikimiz bir şəhərdə yaşamırdıq; söhbətimiz hərdənbir olurdusa da səmimi olurdu. C.Krestyankin uzun müddət hərbi qulluqda olmuşdu, lakin bu qulluğun, xüsusilə, böyük zülmkarlıqların müharibə hüququ adı ilə pərdələndiyi müharibə dövrlərinin böyük cəbr və amansızlığından cana gələrək, mülki xidmətə keçmişdi. Onun bədbəxtliyindən, hərbi qulluğu buraxaraq, uzaqlaşmaq istədiyi şeydən mülki qulluqda da yaxasını qurtara bilmədi. Onun çox həssas qəlbi vardı, insanpərvər bir adam idi. Onun yaqın olan bu gözəl xüsusiyyətləri sayəsində cinayət məhkəməsinin sədri vəzifəsinə təyin edilmişdi. O, əvvəlcə bu vəzifəni öz öhdəsinə götürmək istəmirdi, lakin bir qədər fikirləşdikdən sonra mənə dedi:

– Bilirsənmi, dostum, qəlbimin mərhəmətli meyllərini təmin etmək üçün mənim qarşımda nə qədər geniş bir sahə açılmışdır! Rəhmədillik üçün nə gözəl imkan vardır! Günahsızların çiyində çox vaxt ağır yük olan amansızlığın hökmranlığını məhv edək; qoy zindanlar boşalsın və pis nəticə vermiş zəiflik, yaramaz təcrübəsizlik onları görməsin və bu hallar heç bir zaman cinayət kimi başqasına isnad verilməsin. Ah, dostum! vəzifəmi yerinə yetirməklə ata-anaların öz balaları üçün tökdükləri göz yaşlarına, ər-arvadın ah-zarına səbəb olacağam; lakin bu göz yaşları yaxşılığa doğru olan dəyişikliklər üçün tökülən göz yaşları olacaqdır; lakin əzab çəkən günahsızların və sadəkillərin göz yaşları isə quruyacaqdır. Bu fikir məni nə qədər də sevindirir. Gedək, mən tələsik yola düşməliyəm. Bəlkə də mənim oraya tez çatmağım lazımdır. Gecik-səm, günahsız həbs ediləni zindandan azad edə bilməyib, haqsız ittihamın qarşısını almasam qatil olaram.

Bu fikirlərlə dostum öz iş yerinə getdi. Onun qulluğu buraxaraq, həmişəlik istefa verdiyindən xəbər tutduqda isə mən xeyli təəccübləndim.

C.Krestyankin mənə deyirdi:

– Dostum, mən elə zənn edirdim ki, öz vəzifəmi vicdanla yerinə yetirərkən mən çox böyük işlər görəcək və böyük də mənəvi zövq alacağam. Lakin bunun əvəzində min acılıq və tikandan başqa bir şey görmədim. İndi bu işdən cana gəlib, faydalı iş görmək imkanından məhrum edildiyim üçün öz yerimi əsl bir yırtıcıya təhvil verdim. Yatıb qalmış işləri çox tez həll etməklə o, qısa müddət içərisində özünü təh-

silə layiq göstərdi; mənə isə tənbel, ölüvay adlandırdılar. Çox zaman qeyri-ixtiyarı cinayət etmiş bədbəxtlərin halını yüngülləşdirmək istədiyim üçün, bəzilərini mənə rüşvətxor adlandırdılar. Mən mülki qulluğa girməzdən əvvəl, mənə insanpərvər rəis adlandırdılar; bu mənim üçün çox xoş idi. İndi isə, bütün varlığımı fəxr etdiyim həmin xasiyyətimə zəiflik və ya bağışlanmaz bir yaranmaq hesab edirlər. Mənim qətnamələrimi gözəlləşdirən yaxşı cəhətlərə istehza edirdilər; çıxardığım qətnamələri yerinə yetirmirdilər. Əsl cinayətkarı və cəmiyyət üçün zərərli ünsürü azad etmək, yaxud əmlakdan, şərəf və namusdan, həyatdan məhrum etməklə uydurma cinayətləri cəzalandırmaq işinə mənə sövq edə bilmədiyinə görə xəbəsləri qanunsuz olaraq təmizə çıxarmaq və ya günahsız ittiham etmək üçün mənim məhkəmə əzalarını təşviq edən rəisinin hərəkətləri mənə iyrəndirdi; çox zaman görürdüm ki, mənim faydalı rəylərim havaya qalxıb yox olan tüstü kimi aradan qalxırdı. Onlar isə öz iyrənc itaətkarlıqlarına mükafat olaraq, şan-şərəf qazandılar; bu şan-şərəf onlar üçün nə qədər parlaq idisə, mənim üçün bir o qədər sönük idi. Üstünə cinayətkar adı qoyulmuş bir adamın günahsız olduğunu yəqin etdiyim bir çox çətin hallar mənə mərhəmətli olmağa vadar edirdi; mən öz tərəddüdümə bir istinad tapmaq üçün qanuna əl atırdım, lakin çox zaman qanunda, insanpərvərlik əvəzinə rəhmsizliyə rast gəlirdim ki, bunun da səbəbi qanunun özü deyil, onun köhnəliyi idi. Cinayətlə cəza arasındakı uyğunsuzluq mənə çox zaman ağladırı. Mən görürdüm ki, (başqa cür də ola bilərdimi) qanun, əməlləri törədən səbəblərə toxunmayaraq əməllər haqqında mühakimə yürüdür. Belə əməllər qəbilədən olan son bir hadisə, mənə qulluqdan çıxmağa məcbur etdi, çünki qəza və qədrin qüdrətli əli ilə cinayətə sürüklənmiş günahkarları xilas edə bilmədiyim üçün, mən onların edam edilməsinin iştirakçısı olmaq istəmədim. Onların taleyini yüngülləşdirə bilmədiyim üçün əllərimi öz saflığımla yudum və insafsızlıqdan uzaqlaşdım.

Bizim quberniyada bir dvoryan vardı; o, bir neçə il əvvəl qulluqdan çıxmışdı. Budur onun xidmət dəftərçəsi. Sarayda ocaqçı sifətilə qulluq etməyə başlamışdı, sonra lakey, kamerlakey¹, daha sonra içki müdiri rütbəsinə qaldırılmışdı; sarayda xidmətin bu dərəcələrini keçmək üçün nə kimi ləyaqətlərə sahib olmaq lazım gəldiyini mən bilmi-

rəm. Lakin onu bilirəm ki, o, son nəfəsinə qədər şərab içməyi sevirdi. 15 il içki müdiri qaldıqdan sonra öz rütbəsinə görə vəzifəyə təyin olunmaq üçün geroldiyaya¹ göndərilmişdi. Lakin o, iş görməyə qabiliyyəti olmadığını anlayaraq, istefasını xahiş etdi, ona kollejski asessor² rütbəsi verildi; bu rütbə ilə o, altı il bundan əvvəl, doğulduğu yerə, yəni bizim quberniyaya gəlib çıxdı. Öz vətəninə çox sevdiyini gözü soxmaq cəhdləri çox zaman şöhrətpərəstlikdən irəli gəlir. Aşağı silkdən olub, ayanlığa çatan və ya sərvət əldə etmiş yoxsul adam yaxşılığın son və cüzi kökləri olan abırı kənara ataraq öz dəbdəbə və cəlalını genişləndirmək üçün, doğulduğu yeri hər yerdən üstün tutur. Orada bizim bu asessor çox keçmədən bir kənd satın aldı və özünün böyük ailəsi ilə bərabər o kəndə köçdü. Əgər bizim yerdə də bir Hoqard olsaydı, C. asessorun ailəsində karikatura üçün geniş mövzu tapardı. Lakin mən zəif bir nəq-qəşəm; yaxud mən Lavater kimi zəkah olub, insanın simasının cizgiləri vasitəsilə onun daxili aləmini öyrənmə bilsəydim, asessorun ailəsinin təsviri, qeyd edilməyə layiq bir əsər olardı. Bu xüsusiyyətlərə malik olmadığımıza görə, insan ruhunun həqiqi həyəcanlarına xas olan əməllərini açıb göstərməyə çalışacağam.

C. asessor ən aşağı silkdən olmasına baxmayaraq özünü, yüzlərlə özü kimi adamın ağası düşünürdü. Bu düşüncədən onun başı gicəldi. Hakimiyyət başına keçəndə baş gicəllənməsindən şikayət edən, təkcə asessor olmamışdır. O, özünü yüksək rütbəli adam, kəndliləri isə onun ixtiyarına verilmiş qaramal hesab edirdi (o bu xülyada idi ki, onun kəndlilər üzərində ağalıq etməsi allahdandır), buna görə də kəndliləri istədiyi kimi işlədirdi. O, tamahkar idi, pul yığırdı, təbiətə amansız, tündmeczaz, rezil bir adam idi, bunun üçün də özündən zəif adamlara həqarətlə baxırdı. Bu dediklərimdən başa düşmək olar ki, o, kəndlilərlə necə rəftar edirdi. Onlar keçmiş mülkədara töycü ilə işləyirdilər, asessor isə onları biyara keçirdi; onların bütün torpaqlarını əlindən aldı, mal-qaralarının hamısını özü istədiyi qiymətlə ələ keçirdi, kəndliləri bütün həftəni onun üçün işləməyə məcbur etdi; acından ölməsinlər deyə, onlara gündə birçə dəfə ağalığın həyatında yemək verir, bəzilərini isə mərhəmət göstərərək ağalıq verirdi. Birisi ona tənbel görünsə idi onu tənbelliyinin dərəcəsinə görə çubuqla, şallaqla, ağacla, tikanlı turna ilə döyürdü; əsl cinayətdən, məsələn, kənarda

¹ Kamerlakey – saray qulluqçusuna məxsus kiçik rütbə

¹ Geroldiya – dvoryan nəsilələrinin işləri ilə məşğul olan idarə

² Asessor – çar Rusiyasında 8-ci dərəcəli mülki rütbə

edilən oğurluqdan ötrü bir söz belə demirdi. Sanki öz kəndində qədim Lakedemonun və ya Zaporozje seçinin adətlərini bərpa etmək istəyirdi. Bir dəfə onun kəndliləri acından ölməmək üçün yoldan keçən bir adamı soymuş, başqa bir adamı isə öldürmüşdülər. O, öz kəndlilərini bu işə görə məhkəməyə vermədi, onları öz evində gizlətdi və hökumətə məlum etdi ki, onlar qaçmışlar; o deyirdi ki, xəbislik üstündə onun kəndlisini şallaqla döysələr və ya sürgün etsələr bundan ona fayda olmaz. Kəndlilərdən birisi onun özündən bir şey oğurlasaydı, onu tənbellik və ya ədəbsizlik, yaxud hazırcavablıq bəhanəsilə kətkəliyirdi, bundan əlavə də ayaqlarına qandal vurur, boynuna isə dörd tirli boğazlıq keçirirdi. Mən onun müdrik tədbirlərindən sənə çox şey danışa bilərdim, lakin mənim qəhrəmanımı tanımaq üçün bu da kifayətdir. Onun aşnası bütün kəndin arvadları üzərində hökmranlıq edirdi. İstər arvadının, istərsə ərinin əmrilərini yerinə yetirməyə onun oğlanları və qızları kömək edirdilər. Çünki onların belə bir qaydası var idi ki, kəndliləri heç bir halda işdən ayırmasınlar. Evdə qulluqçu sifətilə, Moskvada satın almış olduqları bir oğlan uşağı işləyirdi, bunlardan başqa qızları üçün bir bərbər, bir də qoca aşpaz arvad saxlayırdılar. Nə atları var idi, nə də arabacıları; həmişə, əkinde işlədilən atları minirdi. Kəndliləri şallaqla və tikanlı tuma ilə onun oğlanları döyürdülər. Kəndli arvadlarına və qızlarına cəza verəndə onlara qızları şillə vurur və ya saçlarından tutub sürüyürdülər. Oğlanları boş vaxtlarda ya kəndə və ya tarlalara gedib qızlara və arvadlara sataşırdılar, arvad və qızların heç biri onların zorlamasından yaxa qurtara bilmirdi. Onun, erə getmədiklərinə görə can sıxıntısından üzülmüş qızları, acıqlarını yun əyirən qızlardan alırdılar, onlardan bir çoxunu da şikəst etmişdilər. Özün başa düş ki, əziz dostum, bu əməllərin axırı nə ilə qurtara bilərdi. Mən bir çox misallardan anladım ki, rus xalqı çox səbirlidir və son dərəcəyə qədər dözürlü; lakin səbiri tükəndikdə onun qəzəbinin və amansızlığının qarşısını heç bir şeylə almaq olmaz. Asessorun başına da elə bu cür bir iş gəldi. Onun oğlanlarından birisinin azgün və ədəbsiz və ya, daha doğrusu, dözülməz bir vəhşiyə hərəkəti bu hadisənin baş verəsinə səbəb oldu.

Onun kəndində bir kəndli qızı var idi, bu qız sifətdən gözəl idi, bu qız həmin kənddə cavan bir oğlana nişanlanmışdı. Bu qız asessorun ortancıl oğlunun xoşuna gəlmişdi; oğlan qızın məhəbbətini qazanmaq üçün əlindən gələni etmişdi; lakin kəndli qızı öz nişanlısına verdiyi sözə sadıq qalmaqda idi; belə hallar kəndlilər içərisində az da olsa mümkündür. Bazar günü toy olmalı idi. Oğlanın atası bir çox mülkə-

darın qoyduğu qaydaya görə, oğlu ilə bərabər mülkədarın görüşünə gəlib, öz ağaları üçün iki pud bal toy payı gətirmişdi. Dvoryan balası elə həmin bu son dəqiqədən öz ehtirasını söndürmək üçün istifadə etmək istədi. Qardaşlarının hər ikisini görüb, kənar bir uşağın vasitəsilə gəlini həyəətə çağırırdı, onun ağzını tutaraq, çəkib anbara apardı. Qız qışqıra bilməyərək, var gücü ilə çalışıb öz gənc ağasının vəhşi niyyətindən yaxa qurtarmaq istəyirdi; nəhayət hər üçünün təzyiqi altında taqətdən düşərək cəbrə tabe olmağa məcbur qaldı; bu murdar canavar artıq öz məqsədini yerinə yetirmək üzrə ikən, ağasının evindən qayıtmaqda olan adaxlı həyəətə girdi, ağa balalarından birinin anbar ağzında dayandığını görüb onların pis niyyətindən şübhələndi. Atasını özünə köməyə çağıraraq, ildırım kimi anbara tərəf yüyürdü. Onun gözləri önündə dəhşətli bir mənərə açıldı. O yaxınlaşarkən anbarın qapısı bağlandı; lakin iki qardaşın birgə qüvvəsi, həyəcanlanıb hiddətlənmiş adaxlının gücünə tab gətirə bilmədi. O, yaxındakı payanı qapıb anbara soxuldu və öz nişanlısının namusuna qəsd edən canavarın kürəyinə yaxşıca bir zərbə endirdi. Onlar oğlanı tutmaq istədilər, lakin adaxlının atasının da əlində paya oğlunun köməyinə yetişdiyini görən ağa balaları öz şikarlarını buraxaraq anbardan çıxıb qaçmağa başladılar. Lakin adaxlı onlardan birini haqlayıb, payanı onun təpəsinə elə endirdi ki, başı yarıldı.

Bu xəbislər, qisas almaq üçün bir başa atalarının yanına gedərək dedilər ki, kənddən keçirən gəlinə rast gəldilər və onunla zarafat etdilər; adaxlı da bunu görüb onları döyməyə başladı, atası da ona kömək edirdi. Sözlərini isbat etmək üçün qardaşlardan birinin yarılmış başını göstərdilər. Öz övladının yarılmış başını görən atanın qəlbi qəzəbindən od tutub yandı, cinayətkarların üçünü də qarşısına gətirməyi əmr etdi, onun cinayətkar adlandırdığı adamlar adaxlı, gəlin və adaxlının atası idi. Onun hüzuruna gələnlərə verdiyi ilk sual bu idi ki, onun oğlunun başını kim yarmışdır. Adaxlı öz əməlini gizlətməyərək əhvalatı olduğu kimi nağl etdi

– Sən nə cürət edib öz ağanın üstünə əl qaldırdın? – deyərək qoca asessor səsləndi. – Lap elə deyək ki, sənin toyundan bir gün əvvəl o sənəni nişanlı ilə gecəsini keçirmiş olaydı, sən bunun üçün ona təşəkkür etməli idin. Sən daha onunla evlənməyəcəksən; o mənim evimdə qalacaq, sizo də cəza veriləcəkdir.

Bu qərara görə asessor adaxlını oğlanlarının ixtiyarına verərək əmr etdi ki, onu tikanlı turna ilə amansız kətkəlsinlər. Adaxlı bu kətəyə mərdliklə dözdü; atasına necə işgəncə verməyə başladıqlarına o, cəsə-rətti nəzərlərlə baxırdı; lakin nişanlısının ağa balalarının evə aparmaq istədiklərini görünce, dözə bilmədi. Ceza həyətə verilir. Bir an içə-risində o, nişanlısını onu qaçıranların əlindən qopardı və hər ikisi həyətdən çıxıb qaçdılar. Bunu gören ağa balaları qocanı döyməkdən əl çəkib onların dalınca yüyürdülər. Adaxlı yaxalanacağını görünce çəpər payasını qapıb özünü müdafiə etməyə başladı. Bu halda səs-küy başqa kəndliləri də mülkədarın evinə cəlb etdi. Onlar gənc kəndlilərin vəzi-yətinə acıdılar, öz ağalarına qarşı ürəkdən qəzəbli olduqları üçün, adaxlıya havadar çıxdılar. Bunu gören asessor özü qaçaraq gəlib kənd-liləri yamanlamağa başladı və ilk olaraq qarşısına çıxan adamı əl ağacı ilə ələ bərk vurdu ki, o, bihuş halda yerə yıxıldı. Bu, ümumi hücum üçün bir işarə oldu. Onlar dörd nəfər ağanı dövrəyə aldılar və, sözün qısa, o qədər vurdular ki, ələ oradaca canları çıxdı. Kəndlilər bu ağalara o qədər nifrət bəsləyirdilər ki, onlardan biri də bu qətdə iştirak etməkdən geri qalmaq istəmədiyini özləri də sonra etiraf etmişdilər.

Elə bu zaman həmin mahalın ispravniki¹ öz komandası ilə birlikdə buradan keçirdi. O, bu əhvalatın müəyyən dərəcə şahidi oldu. Müqəssirləri, yeni kəndin yarısını həbs edərək, istintaq aparmağa başladı, bu istintaq tədricən cinayət palatasına çatdı. Məsələ çox aydın surətdə müəyyən edilmişdi; müqəssirlər hər şeyi boynuna alır, özlərini təmizə çıxarmaq üçün birçə onu deyirdilər ki, ağaları onlara çox zülm edirdi; bu da bütün quberniyada bəlli idi. Başında durduğum vəzifəyə görə belə bir işə mən qəti hökm verməli idim, yeni müqəssirləri ölüm cəza-sına məhkum etməli və cəzanı ticarət cəzası² ilə və həmişəlik sür-günə əvəz etməli idim.

Bu işə baxarkən cinayətkarları təqsirləndirmək üçün kifayət qədər inandırıcı səbəb tapa bilmirdim. Öz ağasını öldürmüş kəndlilər, qatil hesab edilirdilər. Lakin bu qətl məcburiyyət qarşısında edilməmişdi-mi? Bunun səbəbi öldürülmüş asessorun özü deyildimi? Hesabda,

¹ Qəza polis rəisi

² Ticarət edam cəzası – Camaat qarşısında qırmıncı ilə verilən cəza (bu cəza adətən ticarət meydanlarında verilir). Cəza verilən adamı közdə qaldırılmış demirle dam-galayır, burun dişlərini cırır, özünü də müddətsiz, əbədi olaraq, Sibirə, katorqaya sürgün edirdilər.

verilən iki ədəddən mütləq üçüncü bir ədəd alındığı kimi, bu hadisədə də belə nəticə zəruri idi. Qatillərin günahsız olması mənim üçün hesab elmi kimi aydın idi. Yol gedirkən bir cinayətkar mənə hücum edərək başımın üstünü əlində xəncər kəsib mənə o xəncərlə öldürmək istədikdə, mən onun cinayətinin qarşısını alıb, nəfəsini kəsib ayaqlarımın altına sal-sam qatilmə hesab edilməliyəm? Əsrimizin öz ləyaqətinə görə nifrət qazanmış olan davakarı məndən intiqam almaq fikrinə düşsə və mənim-lə gizli bir yerdə qarşılaşıb, qılıncını çəkərək mənə hücum etsə, mənə həyatdan məhrum etsə və ya heç olmasa yaralasa, mən özümü müdafiə etmək üçün qılıncımı çəkib cəmiyyəti narahat edən bir üzvündən xilas etsəm müqəssirmi sayılacağam? Mən canımı qurtarmaq üçün belə bir iş etsəm, bu iş mənim həlakımın qarşısını alsın, bu cür hərəkət mənə ömürlük olaraq acınacaqlı bir vəziyyətə düşməkdən xilas etsə, bu cür tədbiri cəmiyyət üzvünün toxunulmazlığını təhqir edən bir hərəkət saymaq olarmı?

Bu cür fikirlərə qər qəldiyim halda, belə bir işi tədqiq edirkən nə kimi dəruni həyəcanlar keçirdiyimi özün təəvvür edə bilərsiniz. Mən öz fikrimi adi bir səmimiyyətlə açıb məhkəmə üzvlərinə söylədim. Hamısı bir səsle mənə qəti etiraz etdilər. Məndəki mərhəmət və insanpərvərlik hisslərini onlar cinayəti müdafiə etmək adlandırdılar; qətlə həvəsləndirməkdə mənə töhmətləndirdilər, mənə qatillərlə əlbir olmaqda ittiham etdilər. Onların fikrinə, mənim zərərli fikirlərim yayılırsa, insan evində də arxayın ola bilməz. Onlar mənə deyirdilər: bun-dan sonra dvoryanın kənddə yaşaya bilirmi? Onun əmrlərinin yerinə yetiriləcəyinə arxayın ola bilirmi? Öz ağalarının sözündən çıxanlar, hələ dəhşətli bəteri – onu öldürənlər günahsız hesab ediləcək olarlarsa, tabelik aradan qalxar, ailə münasibəti pozular, cəmiyyətin aşağı silt-lərinə mənsub olanlar arasında intizamsızlıq törəyər. Əkinçilik ölüb gedər, onun istehsal alətləri dağıdılar, tarlalar boş qalar və onları ala-q otu basar; başsız qalan kəndlilər tənbelləşər, müftəxorluğa öyrəşər və hərəsi bir yana dağılar. Şəhərlər ağır dağıntıya məruz qalar. Vətən-daşlar sənətkarlıqdan üz döndərər, əl işi dəbdən düşər və getdikcə zəifləşər, ticarətin kökü kəsilsin, sərvətin yerini rəzil yoxsulluq tutar, gözəl binalar köhnəlib xarab olar, qanunlar əhəmiyyətini və qüvvəsini itirir. Bu zaman cəmiyyətin əzəmətli binası uçub dağılmağa və parça-lanmağa başlar, beləliklə də məhv olub gedər; hazırda cəmiyyətin istinadgahı, dayağı və ümidi olan çar səltənəti sarsılıb dağılar; o zaman

xalqların hökmdarı sadə bir vətəndaş hesab edilir, cəmiyyətin axırı çatmış olar. Mənim əməkdaşlarım, cəhənnəm təsvirinə layiq bu mənzərəni, əhvalatdan xəbərdar olanlar arasında, hər yerdə yaymağa başladılar.

Onlar deyirdilər:

– Kəndlilərin adam öldürməsini müdafiə etmək bizim sədrimizin eynində vardır. Bir ondan soruşun görək, onun keçmiş kimdir? Səhv etmiriksə, onun özü də cavanlığında xışdan yapışanlardan olmuşdur. Bu, təzə adam olub araya çıxan dvoryancıqların kəndlilər üzərində təbii dvoryan hakimiyyətinə dair çox qərribə təsəvvürləri vardır. Əgər məsələ ondan asılı olsaydı, bizcə, o öz keçmişini bizimki ilə bərabərləşdirmək üçün hamımızı uydurma dvoryanlar cərgəsinə qatardı.

Mənim əməkdaşlarım bu kimi sözlərlə məni təhqir etməyə və bütün cəmiyyət arasında hörmətdən salmağa cəhd edirdilər. Bununla da kifayətlənməyib deyirdilər ki, qatilləri katorqaya göndərməklə onun kəndliləri əldən getməsin deyər, öldürülmüş əsassorun arvadı mənə rüşvət vermişdir, hər şeydən artıq, mənim ümumiyyətlə, dvoryanları təhqir edən qərribə və zərərli rəylərimin əsl səbəbi də budur. Bu sarsaqlar belə düşündürdülər ki, onların istehzaları mənə toxunacaqdır, iftiraları məni təhqir edəcəkdir, mənim pak və təmiz niyyətimin yalançılıq kimi qələmə verilməsi məni öz fikirlərimdən daşıdıracaqdır! Onlar mənim üreyimdən xəbərsiz idilər. Onlar bilmirdilər ki, mən öz mühakiməm qarşısında daima cürətlə dayanmışam, öz saf vicdanım qarşısında üzüm qızarmamışdır.

Mənim rüşvətxorluğumu onunla əsaslandırırıdılar ki, əsassorun arvadı, özü dediyi kimi, ərinin qisasını almaq istəmir, şəxsi mənfəətini güdür və öz ərinin qaydalarına əməl edərək kəndliləri cəzadan azad etmək istəyirdi ki, malikanəsindən məhrum olmasın; əsassorun arvadı belə bir xahişlə mənim yanıma gəlmişdi. Onun ərinin öldürənlərin bağışlanması məsələsində mən onunla razı idim; lakin bu razılığı əmələ gətirən hisslər bir-birindən tamamilə fərqli idi. O məni inandırmağa çalışırdı ki, kəndliləri özü lazımınca cəzalandırar; mən isə onu inandırırıdım ki, onun ərinin öldürənlərə bəraət qazandırdığından sonra, onları bir daha o dərəcəyə gətirib çıxarmaq lazım deyil ki, onlar yenə də belə bir hadisəyə yol versinlər və nəhaq yerə cinayətkar adlandırılınsınlar.

Çox keçmədən mənim bu iş haqqındakı rəyim canişinə çatdırıldı, ona demişdilər ki, mən öz yoldaşlarımı öz fikrimə şərik etməyə çalışmışam

və onlar da öz mühakimələrində tərəddüd etməyə başlamışlar, buna da kömək edən, guya, mənim möhkəm və inandırıcı dəlillərim deyil, əsassor arvadının pulları olmuşdur. Canişinin özü kəndlilər üzərində mübahisəsiz hakimiyyət ruhunda tərbiyə olunduğu üçün o, mənim dəlillərimlə razılaşa bilməzdi, bu işdə mənim yürütdüyüm mühakimələrin, müxtəlif səbəblər üzündən də olsa, üstün mövqə tutmağa başladığını görüncə hiddətləndi. O, mənimlə işləyən məhkəmə üzvlərini yanına çağırırdı, onları dilə tutur, belə mühakimələrin iyrəncliyini onlara təsvir edir, bu fikirlərin ali hakimiyyət qanunlarını pozaraq onu təhqir edə biləcəyi rəyini irəli sürürdü; qanuna əməl edənlərə mükafat vəd edirdi, buna tabe olmayanları cəza ilə hədələyirdi; çox keçmədən, nə düzgün düşüncəyə, nə də möhkəm iradəyə malik olan bu zəif məhkəmə üzvlərini əvvəlki fikirlərinə qaytarır. Mən onlardakı dəyişikliyi görürkən təəccüb etmədim, çünki bu hal onlarda əvvəllər də baş verirdi. Hakimiyyətin təhdidindən qorxmaq, onun xoş danışığına şadlanmaq zəif iradəli, qorxaq və rəzil adamlara xas olan cəhətlərdir.

Canişinimiz, yoldaşlarımın fikrini dəyişdirdikdən sonra məni də fikrimdən daşıdırmaq xəyalında idi. Bu məqsədlə o, bir gün şəhər çağı məni öz yanına çağırırdı. Bayram günü idi. O məni çağırırdıma məcbur idi, çünki mən, vəzifəcə tabe olanlar, özləri üçün iftixar, zəruri yaltaqlıq, müdrik adamlar isə iyrənc və boşəriyyət üçün abırsızlıq hesab etdikləri ağılsız təzim üçün canişinin yanına getməzdim. O, qəsdən evində çoxlu adam toplanmış olduğu təntənəli günü təyin etmişdi; o, öz sözünü demək üçün qəsdən adam çox olan vaxtı seçmişdi və ümid edirdi ki, bununla məni daha yaxşı inandırar. O, belə düşündü ki, mən ya qorxaqlıq edəcək, ya da iradə zəifliyi göstərəcəyəm. O, öz sözlərlə hər iki cəhətdən mənə təsir göstərmək istədi. Mən onu nətiqliyə ruhlandırın lovğalığının, öz hakimiyyətinə güvənməsinin, özünü alim və zəka sahibi hesab etməsinin hamısını sənə danışmağı lazım bilmirəm. Mən onun lovğalığına etinasızlıq və səbirle, hakimiyyətinə mətinliyimlə, dəlillərinə dəlillərlə cavab verir və uzun müddət soyuqqanlıqla danışırıdım. Lakin nəhayət, həyəcanlanmış qəlbim artıq tab gətirə bilmədi. Mən, onun qarşısındakıların yaltaqlığını gördükcə, dilim daha da coşurdu. Nəhayət, mən uca və möhkəm səslə dedim:

Dünyada doğulmuşların hamısı bərabərdir. Hamının eyni əzası, hamının əqli, iradəsi vardır. Demək, insan cəmiyyətə olan münasibətindən

asılı olmayaraq, öz əməlinə heç kəsə təbə olmayan bir varlıqdır. Lakin o, öz əməllərinə hədd qoyur, hər şeydə vahid iradəyə təbə olmağa razı olmur, özü kimisinin ömrünə təbə olur, bir sözle, vətəndaş olur. O, öz arzularını hansı qəbahətə görə cilovlayır? Hakimiyyətə nə üçün təbə olur? Öz iradəsini icra etməkdə sərbəst ikən onun qarşısına nə üçün sədd çəkir?

Ağıl deyər ki, öz mənfəəti üçün; daxili hissiyyat deyər ki, öz mənfəəti üçün; müdrik qanun deyər ki, öz mənfəəti üçün. Demək, özünün vətəndaş olmasından fayda görmədiyi yerdə o, vətəndaş deyildir. Demək, onu vətəndaşlıq adı faydasından məhrum etmək istəyən adam, onun düşmənidir. O, öz düşməninə müdafiə olunmaq və qisas almaq üçün qanuna müraciət edir. Qanunun onu müdafiə etməyə gücü çatmırsa və ya müdafiə etmək istəmirsə, yaxud hökumət ani üz vermiş bir bədbəxtlik zamanı ona kömək edə bilmirsə, o zaman vətəndaş öz təbii müdafiə, mühafizə və yaşamaq hüququndan istifadə edir. Zira vətəndaş, vətəndaş olmaqla adamlığını itirmir: öz təbiətinə görə insanın ən birinci vəzifəsi şəxsi mühafizəsini, müdafiəsini və yaşamaq hüququnu təmin etməkdən ibarətdir. Kəndlilər tərəfindən öldürülmüş əsassor öz vəhşiliyi ilə onların vətəndaşlıq hüququnu pozmuşdur. O, öz oğlanlarının zorakılığına havadarlıq edirkən, adaxlıların ruhi əzabına təhqiri də əlavə edərək, öz dəhşətli ağıllığına müqavimət göstərildiyini gördüyü halda edama doğru hərəkət edirkən, vətəndaşı qoruyan qanun onlardan uzaqda olmuş və öz gücünü göstərə bilməmişdir; vəziyyət belə ikən təbii qanun baş qaldırmış və təhqirə məruz qalmış vətəndaşın, müsbət qanunlara görə, ayrılmaz hüququ gerçək olmuşdur. Buna görə də yırtıcı əsassoru öldürmüş kəndlilər qanuna görə müttəhim edilə bilməzlər. Derrakəmin dəlillərinə əsaslanan qəlbim onlara bəraət qazandırır, əsassorun ölümü cəbri də olmuş olsa, haqlı və düzgündür. Qoy kimsə siyasət tədbirində, ictimai asayişdə, qəzəblə məhv edilmiş əsassorun qatillərini edama məhkum etmək üçün dəlil axtarmağa cəhd etməsin. Allah-taalanın məsləhətinə görə vətəndaş nə vəziyyətdə doğulmuş olsa da, o bir insandır və həmişə insan olaraq qalacaqdır; madam ki, insandır, bəli nemət mənbəyi olan təbii hüquq da heç bir zaman tükənməyəcəkdir; onun təbii və qanuni hüququna təcavüz etməyə cürət göstərən adam cinayətkardır. Vətəndaşlıq qanunu cinayətkarı cəzalandırmazsa, vay onun halına. O, öz vətəndaşları arasında nifrət qazanacaq və gücü çatan hər bir adam ondan etmiş olduğu təhqirin qisasını alacaqdır.

Mən susdum. Cənabın mənə bir kəlmə söz demədi; yerə tikilmiş gözlərini hərdən bir qaldırıb mənə baxırdı; mən görürdüm ki, onun baxışlarında acizlikdən doğan qəzəb, hiddət və amansız intiqam əlamətləri vardır. Hamı sükutda idi və gözləyirdi ki, bütün hüquqları təhqir etmiş olduğum üçün mənə həbs edəcəklər. Arabir hansı yaltağın-sa qəzəbli donqultusu eşidilirdi. Hamı məndən üz döndərdi. Sanki mənim yanımdakıları dəhşət götürmüşdü. Onlar ölüm saçan böyük bir bələdan qorxmuş kimi, yavaş-yavaş məndən uzaqlaşdılar. Lovğalıqla rəzil alçaqlığın bu dərəcədə bir-birilə qarışmış mənzərəsindən usanaraq, mən bu yaltaqlar yığınağından çıxıb getdim.

Ürəyimdə bəraət qazandırdığım günahsız qatilləri xilas etmək üçün bir yol tapmadığımdan, mən nə onların edamının iştirakçısı, nə də bu edamın şahidi olmaq istədim; istefa üçün ərizə verdim, istefa verildikdən sonra indi də kəndlilərin acınacaqlı halına yanır və ürək sıxıntımı rəf etmək üçün dostlarımın yanına gedirəm. – Bunu deyərək məndən ayrıldı, hər ikimiz öz yolumuza davam etdik.

Mənim bugünkü səyahətim uğursuz oldu; atlar artıq olduğu üçün onları tez-tez dəyişmək lazım gəlirdi; nəhayət bir təpədən enirək kibitkənin oxu sındı, mən yolda qaldım. Mən piyada getməyə adət etmişəm. Əlimə kiçik bir ağac alaraq poçt stansiyasına tərəf getməyə başladım. Lakin baş yolda gəzişmək Peterburq əhli üçün çox da xoşa gələn bir şey deyildir; Yay bağında və ya Babada¹ gəzməyə bənzəmir; çox keçmədi ki, mən yoruldum və oturub dincəlməyə məcbur oldum.

Daşın üstündə oyləşərək qumun üzərində müxtəlif əyri-üyrü şəkillər çəkirdim, başımdan cürbəcür fikirlər keçirdi; yanımdan bir kalyaska sürətlə keçdi. Kalyaskadakı adam məni görək, kalyaskanı saxlatdı; bu adam mənim tanışım idi.

– Burada nə edirsən? – deyərək məndən soruşdu.

– Fikirləşirəm. Fikirləşməyə də vaxtım çoxdur; kibitkənin oxu sınıbdır. Təzə nə xəbər var?

– Köhnə hamam, köhnə tas. Hə!.. Təzə xəbər var, Durindin evlənmişdir.

– Ola bilməz. Onun ki, həftədə yaxın yaşı var.

– Elədir ki, var. Al, sənə məktub var... Boş vaxtında oxuyarsan; mən tələsməliyəm. İcazənə; – biz ayrıldıq.

¹ Peterburqun yaxınlığında dvoryan Narişkinin bağdır.

Məktub dostumdan idi. Hər cür yenilik maraqlısı olan dostum mənə söz vermişdi ki, yeni xəbərləri mənə bildirsən; verdiyi vədə əməl etmişdi. Bu arada kibitkəyə yeni bir ox saldılar; bu ox, xoşbəxtlikdən, ehtiyat üçün kibitkənin içində var imiş. Yol gedirkən məktubu oxuyurdum:

Peterburg

Əziz dostum!

Bu günlər burada 78 yaşlı bir qoçaqla 62 yaşlı cavan qızın nikah mərasimi olmuşdur. Bu qocalıq vaxtındakı cütləşmənin səbəbini mən açıb deməsəm sən çətin başa düşərsən. Qulaqlarını açsan, dostum, eşidərsən. Xanım Ş... – özünə görə pis pəhləvanlardan deyildir, 62 yaş var, 25 yaşlarından dul qalmışdır. Bir zaman, sınıq çıxmış bir tacirin arvadı olmuşdur; sir-sifətdən pis deyil; ərindən sonra yetim qalan və ərinin şəriklərinin nə dərəcədə dəşürekli olduğunu bilən bu fəqir, təbəbbürlə verilən sədəqəyə möhtac qalmaq istəməyərək, öz əlinin əməyi ilə dolanmağı üstün tutmuşdur. Onun gənclik dövrünün gözəlliyi solana qədər həmişə işə keçir və həvəskarlardan xeyli qazanc əldə edirdi. Lakin çox keçmədən gözəlliyi solmağa, sevgi əyləncələri aradan qalxıb, cansıxıcı tənhalıq dövrü başladıqda, ağılı başına topladı, özünün köhnəlik işdən düşmüş qəşəngliyinə müştəri tapa bilmədiyini üçün başqalarının gözəlliyi ilə alver etməyə başladı; bu xanımlar gözəl olmasalar da təzə idilər. Bu yol ilə bir neçə min qazanaraq, o, iyrənc oğraşlar cəmiyyətindən canını şərəflə qurtarıb, həm özünün, həm də başqalarının namussuzluğu hesabına toplanmış pulları müamələ ilə borc verməyə başladı; zaman keçdi, onun köhnə peşəsi yaddan çıxdı, beləliklə, keçmişdə oğraşlıq edən bu qadın kefcillər cəmiyyətində zəruri bir vücut oldu. 62 il asudə ömür sürdükdən sonra ərə getmək xəyalına düşmüşdür. Onun bütün tanışları bu işə təəccüb edirlər. Yaxın rəfiqəsi N... onun yanına gəlir.

O, saçları ağarmış gəlinə müraciətlə deyir:

– Şayiə yayılmışdır, canım–ciyərim, deyirlər ki, sən ərə getmək fikrindəsən. Mən bilən, bu danışqlar yalandır. Yəqin ki, bu nağılı bir məsxərəçi uydurmuşdur.

Ş. Tamamilə doğrudur. Sabaha nişan günüdür, qonaqlığa sən də gəl.

N. Dəli olubsan, nədir. Deyəsən qoca vaxtında qanın oynamağa başlayıb; yoxsa ağzından süd iyi gələnin birisi sənə qoltuğuna sığınmaq istəyir?

Ş. Eh, ana can, nəhaq yerə sən mənə cavanlar kimi yelbeyin hesab edirsən. Mən özümə yaraşan bir ərə gedirəm...

N. Onu başa düşürəm ki, sənə yaraşan olar. Axı, bilirsənmi ki, daha bizi sevən olmaz, sevsələr də pulumuza görə sevsələr.

Ş. Mən öz arvadına xəyanət edən kişiye getmərim. Adaxlım məndən 16 yaş böyükdür.

N. Sən zarafat eləyirsən!

Ş. Sədəqədən düzdür; baron Durındin.

N. Belə şey ola bilməz.

Ş. Sabah, axşam vaxtı gəl; görərsən ki, mənə yalan danışmaqla aram yoxdur.

N. Lap elo sən deyən olsun, o ki, səni yox, sənə pulunu alır.

Ş. Kim ona pul verər? İlk gecəmdə mən ağılımı o qədər itirmərim ki, bütün əmlakımı ona verim; o zamanlar çoxdan keçmişdir. İstəkli ər–ciyərimə, yanımda girov qoyulmuş və indiyə qədər başdan edə bilmədiyim qızıl tütün qutusu, gümüş toqqa və başqa zir–zibil şeyləri verəcəyəm. Mənim sevgili ərimin qazancı ancaq bu olacaq. Əgər o, nadirə yatandırırsa, yataqdan qovaram.

N. Ona heç olmazsa tütün qutusu qismət olacaq, bəs bu işin sənə nə faydası olacaq?

Ş. Necə nə faydası, anam? İndiki zamanlarda yaxşı rütbə sahibi olmaq pis deyildir; rütbə olsa mənə: zati–alilər, bir az axmaqları isə əlahezzət deyər müraciət edəcəklər, bir də ki, uzun qış gecələrində əyləşib heç olmazsa çöp oyunu oynamaq üçün adam olar. İndi isə həmişə tək–tənha oturmalı oluram; asqıranda xeyir olsun, deyəcək bir adam da yoxdur. Özümün ərimsə olsa, nə qədər zökəm tutsam da: əfiyyət olsun, gözümlün işığı, xeyir olsun, canım–gözüm – sözlərini eşidəcəyəm...

N. Salamət qal, anam.

Ş. Sabaha nişan, bir həftədən sonra toydur.

N. (Gedir).

Ş. (Asqırır). Olmaya qayıtmayacaqdır. Özümün ərimsə olsa, iş ayrı cür olar!

Təəccüblənmə, dostum! Həyatda hər şey çarx kimi fırlanır. Bu gün ağıllı bir şey döbdirsə, sabah sarsaq şey dəb olacaqdır. Ümidvaram ki, sən özün də bir çox durındinlər görəcəksən. Sən görəcəyin durındinlər hər zaman evlənməklə fərqlənməsələr də, başqa bir şeylə fərqlənəcəklər. Durındinlərsiz isə dünya üç gün də yaşaya bilməz.

Kresttsıda mən bir atanın öz uşaqları ilə vidalaşmasının şahidi oldum; bu vidalaşma mənə çox mütəəssir etdi, çünki mən özüm də atayam və ola bilsin ki, mən də yaxın zamanlarda öz uşaqlarımla vidalaşmalı olacağam. Bədbəxt dvoryanlıq adı kimi mövhumat onları xidmət etməyə vadar edir. Təkcə bu ad bütün qanı son dərəcə coşdurur. Birə minlə mərc gəlmək olar ki, xidmətə gedən yüz dvoryan balasından 98 nəfəri əyyaş, ikisi isə qocaldıqda, yaxud, daha doğrusu, hələ qocalmamışdan kaftarlaşdıqda mərhəmətli adam olurlar. Başqaları rütbə qazanır, ya mal-mülk sahibi olur və ya onu israf edirlər və sairə... Mən bəzən böyük oğluma baxır və onun yaxın vaxtlarda xidmətə girəcəyini yaxud, başqa sözlə, quşun öz qəfəsindən uçacağını düşünürkən tüklerim biz-biz olur. Ona görə yox ki, xidmət özlüyündə onların əxlaqını pozur; ona görə ki, xidmətə əxlaqca yetkinləşən zaman başlamaq lazımdır.

Bəzi adam soruşa bilər ki, axı bu çoluq-çocuğu bu işə sövq edən kimdir? Kim? Onları kim qovub aparır? Bu iş hamının başında var. On yeddi yaşlı ştab-zabit; iyirmi yaşlı polkovnik; iyirmi yaşlı general, kammerger, senator, canişin, qoşun reisi. Hansı ata istəməz ki, onun uşaqları, kiçik yaşlı da olsa, məşhur rütbə sahibi, bunun nəticəsində isə sərvət, şərəf və ağıl sahibi olsun. Oğluma baxırkən mənə elə gəlir ki, o, xidmətə girmişdir, başıboşlarla, əxlaqsızlarla, qumarbazlarla, modabazlarla tanış olmuşdur. Təmiz geyinib bəzənməyi, kart oynamağı, qumarla güzəran keçirməyi, heç bir şey başa düşmədən hər şeydən danışmağı, arvadbazlığı və ya xanımlara dil töküb yalan satmağı öyrənmişdir. Necə olursa taleyi gətirir, baxtı açılır, hələ saqqalı çıxmamış oğlum adlı-sanlı boyar olur. Belə xəyal edir ki, o, dünyada hamıdan ağıllıdır. Belə sərkərdə və ya qalabəyindən hansı ağıllı işi gözləmək olar?

Ey övladını seven ata, doğrusunu söyle; ey həqiqi vətəndaş! Söylə, öz oğlunu xidmətə buraxmaqda bəğub öldürməyi daha çox istəməzsənmi? Qəlbin acımazmı, sənin adlı-sanlı boyar olan oğlun, xidmət və ləyaqət göstərmək işinə nifrət edir, ona görə ki, onların nəsibi rütbə qazanmaq yolunda sürünməkdən, hiyləgərlik etməkdən ibarətdir. İstəkli oğlun xoş təbəssümlə, hər zaman öz boyar əllərilə deyil, öz sevimli əlatıtlarının pəncəsilə başqalarının malikanəsini, şərəfini

əlindən aldıqda, adamları zəhərləyib öldürdükdə, kəsib doğradıqda sən hönkürtü ilə ağlamazsanmı?

Mənə belə gəlirdi ki, kresttsılı dvoryanın əlli yaşı vardı. Onun açıq sarışın saçlarının arasında çətin seçilən seyrək ağ tükler görünürdü. Ondakı xoş sima onun ehtiraslara yad, sakit qəlbli adam olduğunu göstərirdi. Səfərdən doğan qayğısız məmnuniyyətin incə təbəssümü, onun yanağında, qadınları xeyli mələhətli edən kiçik batıqlar əmələ gətirmişdi; mən onun əyləmiş olduğu otağa girdikdə gözlərini iki oğluna tikmişdi. Onun baxışlarında, sağlam fikirli baxışlarında azacıq bir kədər əlaməti var idi; lakin mətinlik və ümid qığılcımları bu kədər əlamətlərini bir an içərisində yox edirdi. Onun qarşısında iki cavan oğlan durmuşdu; onların hər ikisi, demək olar ki, bir yaşda idi, hər ikisi bir ildə doğulmuşdu, lakin dərəcə və qəlblərinin inkişafı cəhətdən onlar bir-birindən fərqli idilər, çünki atanın məhəbbəti kiçik qardaşın əqli inkişafını sürətləndirir, qardaşlıq məhəbbəti isə böyük oğlunun elmi müvəffəqiyyətlərini məhdudlaşdırırdı. Onlardakı mühakimə dərəcəsi bərabər idi, həyat qaydalarını eyni dərəcədə bilirdilər, lakin fərasət və qəlbin istəkləri cəhətdən təbiət onları müxtəlif yaratmışdı. Böyük oğlunun qəti baxışları, tərəddüdsüz siması onun qorxmaz və işində qətiyyətli olduğunu göstərirdi. Kiçik oğlunun baxışları kəskin, siması mü tərəddid və qərarlı idi. Lakin onların ahəngdar baxışları atasının xeyirxah məsləhətlərinin yaxşı təsir bağışlamasının həqiqi əlaməti idi. Onlar öz atalarına, qeyri-təbii, ürkək nəzərlərlə baxırdılar, lakin bu ürkəklik üzərlərində hakimiyyət və ya ağalılıq hiss etmələrindən deyil, qarşıda duran ayrılıq kədərindən irəli gələn əlamət idi. Onların gözlərindən damcı-damcı yaş tökülürdü.

– Əzizlərim, biz bu gün ayrılıq, – deyərək, ata hönkürtü ilə ağlayan oğlanlarını qucaqlayıb bəgərinə basdı. – Mən bir neçə dəqiqə idi ki, qapının ağzında dayanıb bu mənzərəyə tamaşa edirdim; bu anda ata mənə müraciət edərək dedi:

– Sən şahid ol, rəhmətli səyahətçi, bütün dünya qarşısında şahid ol ki, məmləkətimizin amir adətlərinə əməl etmək mənə üçün nə qədər ağırdır. Mən öz balalarını ata nəzarətindən uzaqlaşdırırkən yeganə meqsəd odur ki, onlar təcrübə əldə etsinlər, insanları onların əməllərilə tanısinlar və həyatın keşməkeşindən usanaraq, onu məmnuniyyətlə tərk etsinlər; qoy onlar təqib içərisində təsəlli, yoxsulluqda bir parça çörək tapsınlar. Bunun üçün də mən öz fikrimdə qalıram. Sən, ey kərim

allah, rəva görmə ki, mənim balalarım ayanlara möhtac olsunlar, rəva görmə ki, onlara təsəlli verən ayanlar olsun! Qoy onlara öz ürekləri təsəlli versin; qoy onlara neməti onların öz şüuru versin.

– Əyləşin və əgər mənim dediklərim sizin ürəyinizə yatan olsa, sözlərimə qulaq asın. Bir daha təkrar edirəm ki, biz bu gün ayrılacağıq. Yanaqlarınıza tökülən göz yaşlarınıza misilsiz bir zövqlə tamaşa edirəm. Qoy mənim bu məsləhətim sizin qəlbinizdəki tərəddüdü silib qəlbinizi təqdis etsin, mən sizi xatırlayırkən ürəyiniz həyəcana gəlsin və mən sizdən uzaqda ikən bu hisslər sizi bəla və kədərdən qoruyan bir sipər olsun.

Sizi hətta, ananızın bətnindən ağuşuma qəbul edirkən, mən əsla istəməmişəm ki, sizə aid olan bir işi yerinə yetirməkdə kənar bir adam qeyrət göstərsin. Sizə qulluqçu əli əsla toxunmamışdır, heç bir zaman pulla tutulan tərbiyəçi sizin qəlbinizə və şüurunuzə toxunmamışdır. Mənim məhəbbətimin sayıq gözü gecə–gündüz sizin üstünüzdə olmuşdur ki, heç bir şey sizi incitməsin; sizi bu yaşa çatdırdığım üçün özümü xoşbəxt hesab edirəm. Lakin təsəvvür etməyin ki, sizin qeydinizə qaldığım üçün sizdən təşəkkür gözləyir və ya sizin xatiriniz üçün etdiklərim qarşısında sizdən azacıq da olsa minnətdarlıq umuram. Özümün şəxsi mənfəətimə güdməklə sizin xeyrinizə olan işlərdə mən həmişə öz zövqümü nəzərdə tutmuşam. Deməli siz mənim hakimiyyətətim altında olduğunuzu fikrinizdən çıxarmalısınız. Siz mənə heç bir şeydə minnətdar deyilsiniz. Aramızda olan ittifaqın möhkəmliyini şüurumuzda axtarmadığım kimi, qanunlarda da heç axtarmaq istəmirəm. Bu ittifaq sizin qəlbinizdir! Vay o gününüze ki, bu ittifaqı unutmuş olasınız! O adam ki, dostluğumuzun ittifaqını pozdu, mənim surətim onun qiymətli və əziz duyğularını məhv edəcək və ittifaqımıza qayıdınca yəni ona dözülməz cəza verəcəkdir. Sizə bir cəha deyirəm ki, siz mənə heç nə borclu deyilsiniz. Siz mənə bir səyahətçi və qərrib adam kimi baxın, qəlbinizdə mənə qarşı incə bir məhəbbət duyğusu hiss etsəniz, dost qalaraq, dünyada ən böyük bir xoşbəxtlik içində yaşayarıq. Əgər qəlbinizdə bu duyğu və hisslər olmazsa, onda biz bir-birimizi elə unudaq ki, elə bil dünyaya heç gəlməmişik. Sən, ey kərim allah, o günü bizə göstərmə, o günü göstərinçə mənə ölüm göndər! Siz mənə nə bəslədiyiniz üçün, nə tərbiyəniniz üçün, nə də, hətta doğulmanız üçün minnətdar deyilsiniz.

– Doğulmanız üçün mü? – Siz bu işdə iştirak etmişsinizmi? Doğulacağınızı sizdən xəbər almışdılar mı? Sizin doğuluşunuz xeyrinizəmi,

yoxsa zərərinizəmi olmuşdur? Oğul törədən ata–ana, onun heyatda xoşbəxt və ya başıbəlalı olacağını əvvəlcədən bildirdilərmə? Kim deyə bilər ki, evlənikən irs və nəsil haqqında düşünmüşdür; belə bir niyyəti olmuşsa da, bunu nəslin xoşbəxtliyi xatirənəmi, və ya öz adının baqi qalması xatirənə etmişdir? Tanımadığım və onun nə olduğunu bilmədiyim bir adama yaxşılıq necə arzu edə bilərəm? Məchulluq içərisinə alınmış qeyri–müəyyən bir arzu yaxşılıq adlana bilərmi?

Evlənmək niyyətinin özü doğuluşun səbəbini göstərir. Məni ananızın gözəlliyindən artıq onun mərhəmətli qəlbi cəlb etmişdi, mən qarşılıqlı sevgi, həqiqi məhəbbət qazanmaq üçün düzgün hərəkət etməmişəm. Mən sizin ananızı özümə arvad etdim. Bizim sevgimizə hansı arzular səbəb oldu? Qarşılıqlı zövq; şəhvət zövqü və ruhani zövq. Təbiətin bəxş etdiyi zövqdən həzz alırken biz sizi düşünmürdük. Sizin anadan olmanız bizi sevindirdi, lakin bu sevincimiz sizə aid deyildi. Övladımızın doğulması bizi məğrur etdi; sizin doğulmanız yeni və təsirli bir ittifaq, qəlblərin yaxınlığını möhkəmləndirən bir ittifaq idi. Bu ittifaq ata–anaların öz oğullarına qarşı ibtidai məhəbbətlərinin mənbəyidir; bu ittifaq, adətlə, şəxsi hakimiyyət duyğusu ilə, atanı sevindirən oğul tərifi ilə möhkəmlənir.

Sizin ananız da mən fikirdə idi; o da deyirdi ki, siz doğulmanız üçün kimseyə minnətdar deyilsiniz. O sizi öz bətnində gəzdirdiyinə görə sizin qarşınıza iftixar etməirdi. O sizi öz qanı ilə bəslədiyi halda sizdən heç bir təmənna yox idi; zahılıq ağrıları üçün heç bir qədərbilməz və süd verdiyi vaxtların can sıxıntısı üçün heç bir ehtiram tələb etməirdi. O sizdə də özününkü kimi gözəl ürək tərbiyə etməyə çalışır və qəlbinizdə minnətdarlıq hissi deyil, borc və ya qul itaətkarlığı deyil, dostluq hisslərini tərbiyə etmək istəyirdi. Tale ona bu işdə yar olmadı, o öz tərbiyəsinin nəticəsini görə bilmədi. O bizi tərk edirkən ruhen möhkəm idisə də lakin sizin uşaqlığınız və mənim məhəbbətimi gördükçə, ölmək istəmirdi. Biz özümüzü ona oxşatsaq, onun ölümünü o qədər də hiss etmərik. Ona qovuşanadək o bizimlə yaşayar. Başa düşürmüsünüz ki, mənim sizinlə bu nəvazişli söhbətim, sizi doğan ana haqqında söhbətdir. Onu yadıma salanda bizə elə gəlir ki, onun ruhu bizimlə söhbət edir, bizim yanımda olur, bizim gözüümüz önündə canlanır, təsəvvürümüzdə təcəssüm edir, bizimlə yaşayır. – Bu sözləri deyən ata davam gətirə bilməyib, qəlbinə sıxan göz yaşlarını silməyə başladı.

– Siz doğulmanız üçün mənə nə qədər az minnətdarsınızsa, bəslənməyiniz üçün də o qədər az minnətdarsınız. Mən qərrib bir adamı

qonaq edəndə, quş balalarına dən verəndə, sağ əlimi yalayan bir iti yemləyəndə, bunu onlarınmı xatirinə edirəm? Mən bu işlərdən ya zövq alıram, ya şad oluram və ya faydalanıram. Elə uşaqları da bu niyyətlə bəsləyirlər. Siz dünyaya gələrək, içərisində yaşadığınız cəmiyyətin vətəndaşı oldunuz. Sizi bəsləmək mənim borcum idi; çünki sizin vaxtsız ölümünüze yol versəydim, qatil olardım. Mən bir çoxlarından fərqli olaraq, sizi bəsləməkdə çox qeyrət göstərmişəm, ancaq qəlbimin hissələrinə tabe olmuşam. Mənim ixtiyarım buna çata bilərdi ki, ya çalışıb sizi bəsləyim, ya da bu işə etinasızlıq göstərim; ya sizi hifz edim, yaxud ömrünüzü çürüdüm; ya sizi sağ saxlayım, ya da vaxtsız ölməyiniz üçün şərait yaradıam bunlar aydın sübut edir ki, siz, sağ qalmanız üçün mənə minnətdar deyilsiniz. Mənim etinasızlığım nəticəsində, bir çox başqaları kimi ölmüş olsaydınız, qanun məni məsulyyətə ala bilməyəcəkdi.

Lakin deyə bilərlər ki, siz təhsil və tərbiyəniniz üçün mənə borclusunuz. Mən sizin xoşbəxtliyinizə çalışırken öz şəxsi faydamı güdmürdüm mü? Sizin yaxşı tərbiyə və əxlaqınızın, şüurunuzun, biliyinizin, məharətinizin tərif, günəşin şüaları güzgüdə əks edən kimi, mənə aiddir. Sizi tərifləsələr, məni tərifləmiş olurlar. Siz pis yola getmiş olsaydınız, təhsildən bənəsi olub, kütəbəyin qalsaydınız, kinli, rəzil, hissiz adamlar olsaydınız, bundan mənə nə xeyir olardı? Sizin pis yola getməyiniz məni əzaba salmaqla bərabər, bəlkə də sizin əməllərinizin qurbanı da ola bilərdim. Lakin indi sizi özümədən ayırırken ürəyim arxayındır; aqlınız başınızdadır, ürəyiniz möhkəmdir və mən də sizin qəlbinizdə yaşayıram. Ey mənim dostlarım, ürəkdən sevdiyim oğullarım! Sizi dünyaya gətirərkən mən boynuma bir çox vəzifə götürmüşdüm, lakin siz mənə heç bir şeylə borclu deyilsiniz; mənə sizin dostluq və məhəbbətiniz lazımdır; əgər siz bunu mənə versəniz ömrümün axırına qədər xoşbəxt olaram və sizi əbədi olaraq tərk edib gedərkən heç bir dərdim olmaz, çünki mən inanaram ki, sizin xatirinizdə yaşayacağam.

Mən sizi tərbiyə etməkdə öz borcumu yerinə yetirmişəmsə, bəs sizi nə üçün başqa cür deyil məhz bu cür tərbiyə etmişəm və sizə nə üçün başqa cür yox, belə bir bilik vermişəm; indi mən sizin tərbiyəninizin əhvalatını danışaram və mənim sizin haqqınızda etdiyim əməllərin səbəbini bilərsiniz.

Kiçik yaşlarınızdan məcburiyyət nə olduğunu siz bilməmişsiniz. Sizin bütün hərəkətlərinizdə mənim idarəedicisi əlim iştirak etmişə də,

onun istiqamətini siz əsla hiss etməmişsiniz. Sizin hərəkətlərinizi mən qabaqcadan bilib qarşısını almışam; mən istəməmişəm ki, qorxaqlıq və ya itaətkarlıqla boyun əymənin ağır əli azacıq da olsa sizə təsir göstərsin. Buna görə də sizin ruhunuz ağılsız əmri qəbul etmir, dostluq məsləhətini mülayimliklə qəbul edir. Lakin siz uşaq olduğunuz üçün təsadüfi bir hadisə nəticəsində, özünüz də dərk etmədən mənim müəyyən etdiyim yoldan çıxdığınızı gördükdə, mən sizin hərəkətinizi dayandırır və ya daha doğrusu, bəndləri uçurub dağıdan səl, mahir bir əlin köməyi ilə öz sahillərinə qaytarıldığı kimi, mən də sizi duyulmadan əvvəlki yolunuza qaytarırdım.

Təbiət və havanın müsaid olmamasından sizi qorumaq işində, sanki çox da şey etmədiyim zaman, qorxaqlıq şəfqəti göstərməmişəm. Sizin faydanıza olaraq istəmişəm ki, bədəniniz bir anlığa da olsa keçici ağrı ilə incisin ki, böyüyüb yaşa dolurkən şişman olmayasınız. Bundan ötrü də siz çox zaman ayaqyalın, başı açıq gəzirdiniz; toza, palçığa bulanaraq skamya və ya daşın üstündə uzanıb dincəlirdiniz. Mən sizi zərərli yemək və içməkdən çəkindirmək üçün də az çalışmamışam. Bizim sərf etdiyimiz əmək naharımızın ən yaxşı yavanlığı olmuşdur. Yadıңызdadır mı, evə qayıtmağa yol tapa bilməyərək naməlum bir kənddə necə ləzzətlə nahar etdik. O zaman çovdar çörəyi ilə kəndli kvası bizə nə qədər də xoş gəlirdi!

Gözel yerləşə malik olmadığınız, adət və modaın tələb etdiyi kimi deyil, canınızın rahatlığına uyğun duruşunuza, geyimdə zövqsüzlük göstərməyinizə, saçlarınız bərbər əli ilə deyil, təbiətin əli ilə qıvrıldığına görə bəzən istehza ediləcəyiniz üçün məndən narazılıq etməyin. Yığıncaqlarda səliqəsizlik etsəniz, xüsusilə, qadınlarmın gözəlliyini tərifləyə bilmədiyiniz üçün məndən narazı olmayın; lakin yadıңызda saxlayın ki, siz cəld yüyürür, üzmdə yorulmaq bilmirsiniz, gücənmədən ağır şeylər qaldırırsınız, xışdan yapışmağı, lək qazımağı bacarırsınız; yaxşı at sürür, tufəng atırsınız. Oyunbazlar kimi atılıb düşməyi bacarmadığınız sizi kədərləndirməsin. Onu bilin ki, yaxşı rəqs etməkdə heç bir əzəmət yoxdur; bir zaman belə bir şeyə tamaşa edərkən valeh olsanız, bunun kökünü şəhvətdə axtarın, burada başqa heç bir səbəb ola bilməz. Lakin siz heyvanları və cansız cisimləri təsvir etməyi, təbiətin tacidarı olan insanı təsvir etməyi bacarırsınız. Nəqqəşliqdan yalnız hissələriniz deyil, əqliniz də həqiqi zövq alar. Mən sizə musiqini onun üçün öyrətməmişəm ki, titrəyən tellər əsəblərinizi oxşayaraq mürgüleyən qəlbinizi oyatsın; çünki musiqi insanın daxili

aləmini hərəkətə gətirirək, bizi mərhəmətli olmağa öyrədir. Mən sizə qılınç vurmaq kimi barbar sənətini də öyrətmişəm. Lakin bu məharət qoy sizdə şəxsi həyatınızın təhlükəsizliyini tələb etməyincə aşkara çıxmasın. Bu məharət, əminəm ki, sizi həyasızlığa sövq etməyəcək, zira siz ruhən möhkəmsiniz və əgər eşşək sizə təpik atsa və ya donuz öz murdar burnunu sizə toxundursa, bunu özünüz üçün təhqir hesab etməzsınız. Hər kəsə istəsəniz cüretlə deyə bilərsiniz ki, siz inək sağa bilirsiniz, şorba və aş bişirmək əlinizdən gəlir, yaxud ətə elə bişirir və ya qızardırırsınız ki, dadı adamın damağından getmir. Əlindən iş gələn bir adam, başqasına iş gördürməyi bacaran bir adam, işi yerinə yetirməyin çətinliyini bildiyi üçün nöqsanlara qarşı çox da tələbkər olmaz.

Uşaqlıq və gənclik dövrünüzdə mən sizin şüurunuzu hazır düşüncələr və yad fikirlərlə doldurmamış, hafizənizi artıq şeylərlə məşğul etməmişəm. Lakin bilik yollarını sizə göstərmişəm, öz ağılnızın qüvvəsini hiss etməyə başlayandan bəri qarşınızda açılmış yolla özünüz irəliləməkdəsiniz. Sizin biliyiniz ona görə çox möhkəmdir ki, siz o biliyi, məsəllərdə deyilən həzrət Yaqubun qecələsi kimi özərləməmişsiniz. Bu qaydaya əməl edərək, şüurunuz lazımı dərəcədə inkişaf etməmiş, mən sizə allah-taala haqqında bir məlumat vermədiyim kimi, vəhydən də heç bir məlumat verməmişəm. Zira şüurca inkişaf etməzdən əvvəl əldə etdiyiniz bilik xurafata çevrilər və mühakimənizə mane olardı. Düşüncəli mühakimələr yürütməyə başladığınızı gördükdə mən sizə allahı tanımaq haqqında bir sıra məlumat verdim; bütün qəlbimlə inanıram ki, ürəklərinizdəki idrak məşəli xurafatla yanmayacaq, onların özü alışıb yanmaq üçün ilk oda doğru yüksələcəklər. Bu cür təmiz və saf qəlbi görmək kərim allah üçün daha xoşdur. Mən o zaman sizə vəhy qanunu haqqında da məlumat verirdikən, onun bir çoxları tərəfindən təkzib edildiyini də sizdən gizlətmədim. Zira istədim ki, südlə ödə (xeyirlə şərin, acı ilə şirin) fərqi siz özünüz seçə bilərsiniz, həm də təsəlli mənbəyini ürəklə qəbul etdiyinizi görəncə fərəhləndim.

Sizə, elmlərdən məlumat verirdikən, xarici dilləri də öyrətməklə, sizi müxtəlif xalqlara bələd etdim. Lakin hər şeydən əvvəl mən say etmişəm ki, siz öz dilinizi öyrənəsiniz və öz dilinizdə oxuyub yazmağı, fikrinizi çətinlik çəkib tərləmədən səlis ifadə etməyi bacarasınız. İngilis, sonra da latın dillərini başqa dillərdən çox öyrətməyə çalışdım. Çünki çəvik azadlıq ruhu nitq şəklini alarkən idrakınızı bütün hər bir idarəetmə işlərində zəruri olan möhkəm məfhumlara alışdırır.

Mən elm yollarında öz ağılnızla istiqamət müəyyən etmək imkanı verməklə bərabər, əxlaqınıza da həmişə böyük diqqət vermişəm. Sizdə baş verən ani qəzəbi söndürməyə çalışaraq, intiqam hissi törədən uzun müddətli qəzəbi aqlınızın mühakiməsinə buraxmışam. İntiqam!.. Qəlbiniz bu sözə iyrenir. Siz təbiətə həssas məxluqsunuz, yalnız öz sağlamlığınıza çalışaraq, təhqir üçün intiqam almaq meylinə etinasız olmuşsunuz.

İndi o zaman gəlib yetişmişdir ki, hissələriniz ehtiras təkamülü dərəcəsinə çatmışsa da, hiss törədən səbəbləri anlamaq təkamülünə qədər yüksəlməmişdir və hər cür xarici təsirdən həyəcana gəlir, daxili aləminizdə qorxulu bir dalğa əmələ gətirir. İndi artıq gəlib elə bir vaxta çatmışsınız ki, necə deyirlər, bir işi edib-etməməyi dərrakə özü müəyyən edir; daha doğrusu, bu vaxta qədər sarsıntı nə olduğunu bilməyən uşaqlıq dövrünün cilovladığı hissələr hərəkətə gəlir və ya həyat şirəsi ilə dolmuş gənclik camı aşırıb daşanda, öz meylinə uyğun yol axtarmağa başlayır. Mən bu vaxta qədər qoymamışam ki, yanlış hissələr sizə təsir göstərsin, lakin ehtiras nəşəsinin mötədil yolundan azmağın fəlakətli nəticələrini pərdə altına almamışam və sizdən gizli saxlamamışam. Siz ehtiras düşkünlüyünün nə dərəcədə zərərli olmasının şahidi olmuşsunuz və bundan iyrenmişsiniz; öz təbii cərəyanının sahilələrindən kənara çıxmış şiddətli ehtiras həyəcanlarının şahidi olmuş, onların fəlakətli və məhvəddici nəticələrini dərk etmiş və bundan dəhşətə gəlmişsiniz. Mənim təcrübəli olmağım yeni bir qalxan kimi başınızın üstə fırlanıb sizi əyri yollardan qorumuşdur. İndi siz özünüz-özünüze rəhbər olacaqsınız, mənim məsləhətlərim hər zaman sizin təşəbbüs yollarınızı çıraq kimi işıqlandıracaq, çünki mən sizin qəlbinizə də, ruhunuza da bələdəm; lakin işıq cisimdən uzaqlaşdıqca, onu daha az işıqlandırdığı kimi, siz də məndən ayrı düşəndə mənim dostluğumun təsiri zəifləyəcəkdir. Buna görə də tək və birgə yaşayış qaydalarını sizə öyrətməliyəm ki, ehtiraslar yatırıldıqdan sonra, gördüyünüz əməllərdən iyrenməyib, peşmançılıq nə olduğunu bilməyəsınız.

Sizin özünüze aid olan tək yaşayış qaydaları sizin cismənizə və əxlaqınıza da aid olmalıdır. Öz cismani qüvvələriniz və hissələrinizdən istifadə etməyi heç bir zaman unutmayın. Siz bu qüvvələrinizi yormayıb onlardan müəyyən hədd daxilində istifadə etsəniz canınız həmişə sağlam və ömrünüz uzun olar. Bunun üçün də bələd olduğunuz sənət, bədiiyyat və peşələrlə məşğul olun. Bu sənətləri mükəmməl bilmək bəzən lazım ola bilər. Gələcək bizə məlum deyildir. Üzü dönük tale

size bəxş etmiş olduğu hər bir şeyi əlinizdən alarsa, öz əlinizin əməyi ilə dolanarkən tələbatınız az, sərvətiniz çox olar. Lakin xoşbəxt günlərinizdə hər şeyə etinasız olsanız pis günlərinizdə bu xüsusda düşünmək fayda vermez. Tənbəllik, can bəsləmək və hədsiz zövq hissiyyatı insanın bədənini də, ruhunu da çürüdür, zira nəfsi saxlamamaq nəticəsində bədən təqətdən düşməsi ruhu da təqətdən salır. Qüvvədən səmərəli istifadə edildikdə bədən də, ruh da möhkəmlənir. İştahan pozulsa və xəstəliyə düşər olsan, yatağından qalx, sustalmış əzanı hərəkətə gətir, dərhal görərsən ki, qollarına qüvvət gəldi. Salamət vaxtı yediyin yeməkdən çəkin, tox ikən ağzında acı dadan yeməyi acliq şirələndirər. Həmişə yadda saxlayın ki, acliqı dəf etmək üçün bir tikə çörək və bir qab su lazımdır. Xarici hissləri rahatlandıran yuxuya həsrət qalsan, özünün əqli və cismani qüvvələrini bərpa edə bilməsən mənzilindən çıxıb yüyür və əzanı tamamilə yorduqdan sonra yatağına uzan, belə etsən ləzzətlə yatarsan.

Paltar geyməkdə səliqəli olun; bədəniniz təmiz saxlayın, çünki təmiz adam sağlam olar; səliqəsizlik və mürdərçilik isə mənfur belələrə doğru görünməz yollar açır. Bu işdə də ifrata varmaq lazım deyil. Xəndəyə düşmüş bir arabanı qaldırmağa kömək etməkdən və bununla da yıxılana yardım göstərməkdən çəkinməyin; əlləriniz, ayaqlarınız və bədəniniz bulansa da qəlbiniz işıqlanar; səfillər yaşayan daxmalara gedin; yoxsulluq içərisində əzab çəkənlərə təsəlli verin; yoxsulluq içərisində əzab çəkənlərə təsəlli verin; onunla duz-çörək kəsməkdən qorxmayın, dərđini sevindirməkdən qəlbiniz zövq alar.

Təkrar edirəm, indi siz elə qorxulu bir vaxta, dərđətli saata gəlib çatırsınız ki, ehtiraslar oyanmağa başlamışdır, ağıl isə onları cilovlamaqdan hələlik acizdir. Çünki iradə tərəzində, təcrübəsiz ağılın qoyulduğu göz həmişə yuxarı qalxacaq, ehtiraslar gözü isə bir an içərisində aşağı enəcəkdir. Beləliklə, müvazinətə ancaq çalışqanlıqla nail olmaq olar. Bədəniniz işə verin; onda görərsiniz ki, ehtirasınız o qədər də coşmaz; mərhəmətli olmaqda, rəhmədilik göstərməkdə, dərđə şərik olmaqda, səxavətdə günahı bağışlamaq işində yaxından iştirak etməklə qəlbinizi də işə salsanız ehtiraslarınız xeyirli nəticə vermiş olar. Mütaliə etmək, düşünmək, həqiqət və ya yenilik axtarmaqla məşğul olarkən ağıl ilə iş görün; belə olduqda sizin iradə və ehtiraslarınızı ağılınız idarə edir. Lakin şüurunuz vəcdə gəlirən elə fikir etməyin ki, ehtirasların kökünü kəsə bilərsiniz və tamamilə ehtirassız olmaq lazımdır. Ehtirasların kökü yaxşıdır və buna bizim hissiyyatımızda

təbiət özü yer vermişdir. Bizim daxili və xarici duyğularımız zəifləşib kütləşdikdə ehtiraslar da zəifləşir. Ehtiras insanda xoş bir həyəcan əmələ gətirir, bunsuz insan hərəkətsiz qalardı. Tamamilə ehtirassız adam, xeyri və şəri başa düşməyən sarsaq və kovdan adamdır. Pis əməli edə bilməyən adamın pis əmələ yol verməməsi hünər deyildir. Qolsuz adam kimsəni yaralıya bilməz; dənizin dərin yerinə düşməkdə olan bir adamı sahilə saxlaya bilməyən şəxs dənizdə boğulmaqda olana kömək edə bilməz.

Demək, ehtirasın həddini aşmamaq faydalı işdir; orta yolla getmək etibarlıdır. Ehtirasın həddini aşmaq təhlükəlidir; ehtirassızlıq mənəvi ölüm deməkdir. Yolun ortasından çıxan adam hər hansı bir xəndəyə düşmək təhlükəsinə məruz qaldığı kimi, əxlaq aləmində də bu cür təhlükəyə məruz qala bilər. Lakin sizin ehtiraslarınıza təcrübə, ağıl və qəlb yaxşılığa doğru istiqamət verərsə, onların yüksəlişinə ağılsızlıqla mane olma; onların hədəfi həmişə əzəmət olacaqdır; onlar təkcə bu əzəmətə çatdıqdan sonra dayana bilərlər.

Mən sizi ehtirassız olmamağa təhrik edirsə də, lakin hər şeydən artıq gənclik dövrünüzdə sevgi ehtirasları mötədil olmalıdır. Bu ehtiras hissini qəlblərimizdə təbiətin özü bizim xeyrimizə olaraq yaratmışdır. Deməli, özünün meydana gəlməsində deyil, mövzu və mötədilsizliyində səhv edə bilər. Deməli, ehtiyatlı olsanız sevginizdə aldanmaz və hər cür münasibəti qarşılıqlı ehtiras deyər qəbul etməzsiniz. Sevdiniz adam nəcib olarsa ehtirasınız da mötədil olar. Sevgidən danışarkən, evlənməkdən, cəmiyyətdəki bu müqəddəs ittifaqdan da danışmaq təbii olardı; bu ittifaq qaydalarını qəlblərdə yaradan təbiət deyildir; bu, cəmiyyət yaranan ilk gündən etibarən təqdis edilmiş qaydalardır.

Hələ yenincə inkişaf etməyə başlayan ağılınız bunu dərk edə bilməzdi, cəmiyyətdəki xudpəşənd sevgi ehtirasının nə olduğunu görməmiş qəlbinizə isə bu xüsusdakı söhbət təsir bağışlamaz və buna görə də faydasız olardı. Ailə həyatının nə olduğunu bilmək istəyirsinizsə, sizi doğan ananızı xatırlayın. Onunla və sizinlə birlikdə olduğumuzu təsəvvür edin, söhbətlərimizi, qarşılıqlı nəvazişlərimizi xatırlayın və bu mənzərəni qəlblərinizdə saxlayın. Onda siz nə isə nəşəli bir həyəcan duyarsınız. Bu həyəcan nədən ibarət olar? Bunu siz vaxtında başa düşərsiniz; indi isə bu duyğu ilə kifayətlənə bilərsiniz.

İndi də qısaca, birgə yaşayış qaydalarından danışaq. Bu qaydaları dürüst göstərmək mümkün deyildir, çünki onlar çox zaman ani şəraitlə uyğunlaşmalı olur. Lakin mümkün qədər az səhv etmək üçün, hər işə

başlayanda öz qəlbinizə müraciət edin; o sizin üçün nemətdir və sizi heç bir halda aldada bilmez. Qəlbiniz sizə nə desə, ona da əməl etsəniz, səhv etməzsiniz. Lakin hələ üzünüze təcrübə əlaməti olan saqqal çıxmamış, ağılınıza güvənib iş görmək dəlilik olar.

Xalqın adət və dəblərinə əməl etmək və ya qanuna əməl etmək, yaxud da yaxşılıq etmək, birgəyaşayış qaydalarına aiddir. Cəmiyyət-dəki adət və dəblər qanuna zidd deyilsə, qanun yaxşı əməllərə mane olmur, birgəyaşayış qaydalarına riayət etmək asandır. Lakin belə bir cəmiyyət harada var? Bizə məlum olan bütün cəmiyyətlərin adət və dəblərində, qanunları və xoş əməl qaydalarında bir çox ziddiyyətlər vardır. Buna görə də insanlıq və vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirmək çətinləşir, çünki bunlar çox zaman bir-birinə tamamilə zidd olur.

Bir halda ki, cəmərdlik insan əməllərinin zirvəsidir, belə əməllərin icra edilməsinə heç vaxt, heç zaman mane olmaq lazım deyildir. Cəmiyyətdə çox müqəddəs olan adətlər və dəblər, vətəndaşlıq və dini qanunlar səni yaxşı əməllərdən yayındırırsa, belə qanun və adətlərə etinasızlıq göstərib, əməl etmə. Qorxaqlıq ağılı pərdəsilə bunları pozmağa cəsarət etmə. Bunsuz sənin həyatın ancaq zahirən xoş keçər, anma özün heç bir zaman xoşbəxt olmazsan.

Adət və dəblərin öhdəməzə qoyduqları vəzifələrə əməl edərkən birgə yaşadığımız adamların rəğbətini qazanmış olarıq. Qanunun buyruqlarına əməl etdikdə, namuslu adam sayılarıq. Xeyirxahlıq etsək hamının, hətta bu cəhətləri öz ürəyinə yaxın belə buraxmaq istəməyən adamların da etibar və hörmətini qazanmış olarıq. Xain Afina senatı¹ zəhər dolu kasanı Sokrata verirkən batində onun xeyirli əməlləri qarşısında titrəyirdi.

Qanunu pisləyən adətə heç bir zaman əməl etməyə cüret göstərmə. Qanun nə qədər pis olsa da cəmiyyət arasında rabitədir. Hökmdarın özü də sənə qanunu pozmağı əmr etsə, ona tabe olma, zira bununla o özünə də, cəmiyyətə də zərər verir. Qanunu pozmağı əmr etməklə onu məhv edirsə tabe ol, çünki Rusiyada padşah qanunların mənbəyidir.

Lakin qanun və ya padşah, yaxud yer üzündəki hər hansı bir hakimiyyət səni haqsızlığa və pislik etməyə sövq edərsə, əsla qəbul etmə. Nə istehza, nə əzab, nə əziyyət, nə həbs, hətta ölüm belə səni qorxutmasın. Qəlbin coşan, lakin qüdrətsiz dalğalar arasındakı daş kimi möhkəm olsun. Sənə zülm edənlərin qəzəbi sənin möhkəmliyin

qarşısında parçalanıb-dağılar; səni öldürsələr, özləri gülünc vəziyyətdə qalarlar, sən isə əsrlər boyu nəcib insanların xatirində yaşayarsan. Əməllərindəki zəifliyi qabaqcadan ağıllı iş adlandırmaqdan qorx; bu iş cəmərdliyin birinci düşmənidir. Bu gün həmin zəifliyi birisinin xatiri üçün pozarsan, sabahkı gün bu iş ən böyük cəmərdlik görünər; beləliklə, pozğunluq sənin qəlbində yer tutar, ürəyində və simandakı saflıq əlamətlərini məhv edir.

Cəmərdlik ya xüsusi və ya ictimai bir məsələdir. Xüsusi cəmərdliyə həmişə nazik qəlb, yumşaqıq, başqasının dərdlərinə şərik olmaq səbəb olur, bunların hamısının kökü yaxşılıqdır. İctimai cəmərdliyə çox vaxt şöhrətpərəstlik və mənsəbpərəstlik səbəb olur. Lakin buna baxmayaraq cəmərdlik etmək yenə də lazımdır. Cəmərdlik üçün bəhanə həmişə tapılar, bu bəhanə onu daha da əhəmiyyətli edir. Öz vətəninə dəhşətli belədən xilas etmiş olan Kurtsini nə şöhrətpərəst, nə qoçaq, nə də canından bezar adlandıran oldu, o, qəhrəman adı qazandı. Əgər bizim göstərdiyimiz ictimai cəmərdliyin əsasını səmimi insanpərvorlik hissləri təşkil etsə, onun təsiri daha artıq olar. Siz həmişə xüsusi cəmərdlik etməyə çalışın ki, ictimai cəmərdlik etməyə də layiq olasınız.

Mən sizə, əlavə olaraq həyatın bəzi icra qanunlarını öyrətmək istəyirəm. Bütün fəaliyyətinizdə öz hörmətinizi gözləyin ki, təklikdə öz batınına nəzər saldıqda, gördüyünüz işdən heç bir zaman peşman olmayıb, həmişə özünüzdən məmnun qalasınız.

Bu qaydaya əməl edərkən kiçik bir yaltaqlıq əlamətindən də mümkün qədər uzaq olun. Kübar cəmiyyət sırasına daxil olarkən, cəmiyyətdə bayram günləri səhər, adlı-sanlı adamların görüşünə getmək adətinin mövcud olduğunu çox keçmədən görəcəksiniz; bu adət mənasız və miskin bir adətdir ki, görüşə gələnlərin qorxaqlığını, ayanın isə lovğalığını və zehni zəifliyini göstərir. Romalılarda buna oxşar bir adət var idi; onlar buna ambitsio deyirdilər ki, bunun da mənası qazanma və ya rəftar deməkdir; buradan şöhrətpərəstlik də ambitsio adlandırılmışdır, çünki gənclər əyanların görüşünə getməklə özləri üçün rütbə və hörmət qazanmağa yol axtarırdılar. İndi də belədir. Lakin romalılarda bu adət cavanların təcrübəli adamlarla oturub-durmaq nəticəsində bir şey öyrənmək məqsədini güddüyü halda, bu adətdəki məqsədin, indiyədək qüsursuz saxlandığına şübhə edərm. Bizim vaxtımızda isə adlı-sanlı cənabların görüşünə gedərkən bir şey öyrənmək məqsədini deyil, onların iltifatını qazanmaq məqsədini güdürlər, demək yaltaqlığı vəzifənin icrasından ayıran astanaya sizin ayağınız

¹ Senat – qədim Romada ali dövlət şurası

belə dəyməməlidir. Əgər vəzifən bunu tələb etmərsə, adlı-sanlı boyarın dəhlizinə əsla ayaq basma. O zaman mənfur izdihamın yaltaq gözləri zillənmiş olan adam öz ürəyində sənə hiddətlənsə də, izdihamdan səni ayırd edəcəkdir.

Əgər siz doğru yolda möhkəmlənənə qədər ölüm məni sizdən ayırsa və hələ gənc ikən ehtiras sizi tutduğunuz yoldan yayındırırsa, siz bəzən pis yola gətdiyinizi görüncə kədərlənməyin. Yanılıb özünüzi itirmiş olduğunuz zaman yaxşı əməlləri sevin. Pozğun həyat, hədsiz mənsəbpərəstlik, heyasızlıq və gəncliyin bütün nöqsanları çox ümid var ki, düzələr, çünki bu nöqsanlar ürəyi dərinəndən yaralamayıb üzəndən sivişib keçir. Mən gənc yaşlarınızda sizin pulpərəst və ya hədsiz qənaətcil, modabaz olub, başqa şeylərdən daha artıq öz bəzək-düzəyinizlə məşğul olmaqdansa, pozğun həyat keçirib, israfçılıq və azgın olmağınızı arzu edirəm. Müntəzəm olaraq şıq geyinmək meyləli həmişə ağılın kəmiyyətinə dəlalət edir. Belə rəvayət olunur ki, Yuli Sezar şıq geyinən imiş; lakin o müəyyən məqsədlə şiklik edərmiş. Bu işə onun gənclik dövründə qadın düşkünü olması səbəb olmuş. Lakin lazım gələndə öz arzusuna çatmaq üçün o şıq geyimi atıb ani olaraq ən murdar bir qiyafəyə də düşərdi.

Cavanlıqda yalnız şiklik etmək keçici bir hal deyil, hər cür axmaqlıq da bağışlana bilən bir xotadır. Məkr, yalan, xainliyi, pulpərəstliyi, təkbəbbürü, intiqam almağı, vəhşiliyi həyatdakı ən gözəl əməllərlə örtüb-basdırırsınız da, zahiri görünüşünüzün parlaqlığı ilə öz müasirlərinizin gözünü qamaşdırmış olsanız da, sizi çox sevdiyi üçün həqiqət güzgüsünü sizə göstərə biləcək bir adam belə tapa bilməyəniz, bəsirət gözlərinizi dumanlandıрмаğa çalışmayın. Həqiqət hiyləgərliyin parlaq pərdəsini dolub keçər və xeyrixah əməl qəlbinizin qaralığını açıb göstərir. Qəlbə ona nifrət edər və əgər sən ona toxunan kimi salsan da, onun oxları ani olaraq səni uzaqdan yaralayır və sənə əzab verir.

Bağışlayın, mənim əzizlərim, bağışlayın, mənim ürək dostları; bu gün siz öz qayığınızı təcrübəsizlik sahilindən ayıraraq küləyin istiqaməti ilə hərəkət edin; bəşər həyatının dalğalarını aşıb keçin, özünüzi idarə etməyi öyrənin. Əgər qəzaya uğramadan arzu etdiyiniz bir sığınacaq yerə gedib çıxsanız, xoşbəxtlik olar. Səyahətiniz uğurlu olsun. Bu mənim səmimi arzumdur. Hərəkət və yaşayış nəticəsi olaraq, təbii qüvvələrim tükənəcək, təqəddən düşəcək və sönəcəkdir; sizi əbədi olaraq tərk edəcəyəm; lakin mənim sizə vəsiyyətim budur.

Mənfur tale bütün fəlakət və bəlaları sənin başına gətirib qurtararsa, sənin cəmərdliyin üçün yer üzündə bir sığınacaq yer qalmazsa, zülmədən yaxa qurtara bilməyib tənə gəlmiş olsan unutma ki, sən insansan, öz əzəmətinə yadına sal, səadət və şərəflə öyün, bunu sənin əlindən almağa çalışsalar, bunun yolunda məhv ol.

Mən sizə Katonun ölərkən dediyi sözlərini vəsiyyət edirəm. – Əgər yaxşıqla ölməyi bacarırsansa, pisliliklə də ölməyi bacar, necə deyirlər, şərin içində də cəmərd ol. Mənim nəsihətlərimi unudaraq, pis işlərə qoşulsan, yaxşıqla öyrənmiş ürək həyəcana gələr; mən sənin xəyalında canlanaram. Öz yatağından qalx, ürəkdən mənim xəyalımı izlə. Bu zaman gözlərdən yaş tökülsə, yenə də yoxla; ayılanda düzəlersən. Lakin öz şəhər əməllərin içində məni xatırlayarkən qəlbə sızıldamayıb gözlərin yaşarmasa... Bu bir polad, bu bir zəhər olacaqdır. Məni kədərdən xilas et; yer üzünü biabırçı bir ağırlıqdan xilas et. Yenə də mənim oğlum ol. Cəmərd kimi öl!

Bu sözləri deyən qocanın qırıqlıq yanaqları gənclərin yanağı kimi qızardı; gözlərində ümidverici sevinc qığılcımları parladı, üzündə fəvqəladə şadlıq əlamətləri göründü. O öz balalarını öpdü və onları arabaya qədər müşayiət edərək, son ayrılığa qədər sakit dayandı. Lakin poçt zınqovlarının səsi övladlarının ondan uzaqlaşmağa başladıklarını bildirincə, bu kövrək ürək yumşaldı. Gözləri yaşardı, sinəsi qalxıb-enməyə başladı; o, öz əllərini gedənlərin arxasınca uzatdı; o sanki atların sürətini saxlamaq istəyirdi. Öz atalarının bu kədərini uzaqdan görən gənclərin ucadan höknürüb ağlamaqlarının səsinə külək bizə sənə gətirirdi. Onlar da əllərini atalarına tərəf uzadırdılar; sanki atalarını öz yanına çağırırdılar. Qoca, bu mənzərəyə davam gətirə bilməyib, zəifləmiş halda özünü mənim qucağıma atdı. Bu aralıq yola düşmüş gənclər qarşıdakı təpənin daldında gözəndən itdilər; özünə gəlmiş qoca diz çökərək əllərini və gözlərini göyə qaldırdı:

– İlahi, – deyərək o inlədi, – sənə yalvarıram, sən onların doğru yolla getməklərinə kömək ol, sənə yalvarıram, onları xoşbəxt elə. Ey kərim allah, bil ki, mən sənə heç bir zaman mənasız yerə dua edib yalvarmaqla əziyyət verməmişəm. Mən ürəkdən inanıram ki, sən həm rəhim, həm də adilsən. Sən böyük mərhəmət göstərərək bizə xeyrixahlıq yolunu öyrətmisən; sənin əzəmətinə layiq ən yaxşı qurban saf qəlb, təmiz əməllərdir... Bu gün mən oğlanlarımı özüməndən ayırdım... İlahi, qoy sənin məsləhətinə olsun. – O, utanmış, lakin möhkəm ümidlərlə öz evinə tərəf yollandı.

Kresttsılı dvoryanın sözləri fikrimdən çıxmırdı. Valideynlərin öz övladları üzərində çox cüzi ixtiyara malik olması haqqında onun gös-tərdiyi sübutlar mənə çox haqlı görünürdü. Lakin düzgün və yaxşı qurulmuş cəmiyyətdə gənclərin qocalara və təcrübəsizlərin kamil təcrübəliyə hörmət etməsi lazımdırsa, onda belə görünür ki, vali-deynin övlad üzərindəki ixtiyarının hədsiz olmasına ehtiyac qalmır. Ata ilə oğul arasındakı ittifaq incə ürək duyğuları üzərində əsaslanma-mışsa, belə ittifaq, söz yox ki, bütün qanunlara rəğmən möhkəm olma-yacaqdır. Ata öz oğluna bir qula baxılan kimi baxır və onun üzərindəki ixtiyarını qanunla əsaslandırmağa çalışırsa, oğul atasına mirasa görə hörmət edirsə, bunun cəmiyyətə nə faydası ola bilər? Ya bir çox başqalarına əlavə olaraq bir qul daha artar və ya qoltuq altında ilan gəzdirilər... Ata oğlu bəsləməli, öyrətməli və oğul həddi-buluğa çatınca onun əməllərinə cavabdeh olmalıdır; oğul isə öz borcunu qəl-bində axtarır tapmalıdır. Ataya qarşı onda heç bir duyğu yoxdursa, bunun günahı atadadır ki, oğluna təsir göstərə bilməmişdir; oğulun isə kiçik vaxtında və inkişaf edincəyə qədər, atasından kömək tələb et-məyə ixtiyarı vardı; həddi-buluğa çatandan sonra isə bu təbii rabitə pozulur. Quşun balası yemi özü axtarır tapmağa başladıqda öz anasın-dan kömək istəmir. Balaları böyüyüb əmələ gəldikdən sonra erkək və diş heyvanlar onları unudurlar. Bu, təbiətin qanunudur. Mülki qanun-lar bundan uzaqlaşanda həmişə eybəcərlik əmələ gəlir. Uşaq öz atasını, anasını və ya tərbiyəçisini başqa bir şeyə məhəbbət salana qədər sevir. Ey övladını sevirən ata, qoy bu vəziyyət sənə qəlbinə toxunmasın, təbiət bunu tələb edir. Qoy sənə yeganə təsəlli bu olsun ki, sənə oğlunun da oğlu öz atasını ancaq həddi-buluğa çatanaqədər seve-cəkdir. Onda oğlunun məhəbbətini qazanmaq sənədən asılı olacaqdır. Sən buna müvəffəq olsan səadət və hörmətə layiq adamsan. Bu fikir-lər içində mən poçt stansiyasına çatdım.

YAJELBITSİ

Tale mənə bu gün sanki imtahanından keçirmək istəyirdi. Mən atayam, uşaqlarımı ürəkdən sevirəm. Buna görə də kresttsılı dvoryanın sözləri mənə olduqca təsir etmişdi. Lakin mənim bütün varlığımı həyəcanlandıraraq mənə ümid verir, şirin duyğu yaradırdı ki, uşaqları-mızın xoşbəxtliyi bizim özümüzədən asılıdır. Yajelbitsıda tale mənə

biabırçı bir hadisənin şahidi etdi; bu hadisə qəlbimdə dərin və kədərli bir iz buraxdı; bu kədərin qəlbimdən silinəcəyinə ümidim yoxdur. Ey cavanlıq! Dinlə məni; səhvini başa düş; bihədə fəlakətdən özünü saxla və gələcək peşmançılığa yol vermə.

Mən qəbiristanın yanından keçirdim. Saçlarını yolan bir adamın qeyri-adi fəryadları məni dayanmağa məcbur etdi. Yaxınlaşıb gördüm ki, kimi isə basdırırlar. Tabutu qəbirə qoymaq lazım idi, lakin saçlarını yolduğunu uzaqdan gördüyüm adam, tabutun üzərinə yığılaraq, tabut-dan möhkəm yapışmış, onu qəbirə sallamağa mane olurdu. Onu tabut-dan böyük çətinliklə ayıraraq, tabutu qəbirə salladılar, üstünü tələsik basdırıdılar. Fəlakətəzadə, ətrafdakılara müraciətlə dedi:

Siz nə üçün onu menden ayırdınız, nə üçün məni də onunla birlikdə diri-diri basdırmadınız, niyə mənim dərd və qəmlərimə son qoymadınız. Bilin, bilin ki, bu saat meyiti qəbirə qoyulan öz sevgili oğlunun qatili mən özüməm. Siz buna təəccüb etməyin. Mən onu nə zəhərlə öldürmüşəm, nə də qılıncla. Yox, mən bundan da ağır bir cinayət etmişəm. Mən onun ölümünü hələ anadan olmamışdan hazır-lamışdım, mən ona zəhərli həyat bəxş etmişdim. Mən bir çox mövcud canlılardan daha qəddar bir cinayətkaram. Mən, oğlum anadan olma-mışdan qabaq ona qatil kəsilmişdim. Mən, təkcə mən onun axırına çıxdım, hələ ana bətnində iken onun bədənini zəhərləmişdim. Bu zəhər onun bədəninin bərkiməsinə mane oldu. O, bütün ömrü boyu bir gün də sağlam olmamışdı; zəhər onu taqətdən salaraq həyatını kəsdi. Heç kəs və heç kəs məni etdiyim cinayətdən ötrü cəzalandır-mayacaqdır! – Onun simasında dərin hüzn əlamətləri zahir oldu, onu bihuş halda yerindən qaldıraraq apardılar.

Birdən qanım damarlarımda dondu. Mən mat qaldım. Mənə elə gəlirdi ki, məni ittiham edirlər. Gəncliyimdəki pozğun həyatımı xatırladım. Hisslərimdən coşan qəlbim ehtirasımı söndürməyə başlayaraq, məni həqiqi sevgiyə doğru deyil, satqın bir qadınla sevgi macəralarına sövq edirdi. Yadıma düşdü ki, ehtirasdan çəkinməmək nəticəsində mən mürdar bir xəstəlik tutmuşdum. Ah, o xəstəlik dərin kök salma-mış olsaydı! Ah, o xəstəlik ehtiras söndürülən kimi kəsilmiş olsaydı! Zövqə qapıldığımız zaman bu zəhərlə zəhərlənərək, onu bədəninizdə bəsləməklə bərabər, bu xəstəliyi nəslimize də keçiririk. Ey mənim sevgili dostlarım, ey ürəkdən sevdiiyim balalarım! Siz bilmirsiniz ki, biz sizin qarşınızda nə qədər günahkarıq. Sizin qaçmış rənginiz mənə qarşı ittihamnamədir. Bəzən hiss etdiyiniz xəstəlik haqqında sizə bir

söz deməyə qorxuram. Ola bilsin ki, mənə nifrət edərsiniz və nifrət etməyə də haqlı olarsınız. Kim sizi və mənə inandırır bilər ki, sizin qanınızda, vaxtsız ölümünüə səbəb olacaq gizli zəhər yoxdur. Mən həddi-buluğa çatandan sonra bədənime yeridilmiş olan bu murdar zəhərin hər tərəfə yayılmasına əzələrimin möhkəmliyi imkan verməmiş və əzələrim zəhərin yayılması, onun məhvəddici qüvvəsi ilə mübarizə aparır. Lakin siz onu anadangəlmə qəbul etmiş, bədəninizin zəruri bir hissəsi kimi mənimsəmişsiniz, – siz onun dağıdıcı qüvvəsinə necə müqavimət göstərə bilərsiniz? Sizin bütün xəstəliyiniz bu zəhər-dəndir. Ey mənim əzizlərim! Mənim yoldan azmış gəncliyimə acıyın, təbətəti köməyə çağırın, bacarsanız mənə nifrət etməyin.

İndi isə bu şəhətpərəstliyin bütün fəlakətli mənzərəsi gözələrim qarşısında canlanmaqdadır. Hələ gənc yaşlarımdan vaxtsız qocalıb əfəlləşməyə başladığım üçün öz qarşımda günah etmişəm. Hələ anadan olmamış bütün vücudunuzu zəhərləyib, beləliklə də səhhətinizi pozaraq belkə də vaxtsız ölümünüə bəis olduğum üçün sizin qarşınızda günahkaram. Günah eləmişəm; bunun üçün də cəza çəkməliyəm. Ehtirasımı saxlaya bilməyib ananızla evləndiyim üçün də günah eləmişəm. Onun ölümünə mən bəis olmadığımı kim mənə isbat edə bilər? Mən zövq alırken öldürücü zəhər onun təmiz bədəninə keçdi və onun qüsursuz vücudunu zəhərlədi. Gizli qaldıqca bu zəhərin öldürücü qüvvəsi daha da artırdı. Riyakar utancaqlıq ananızı bu işdən xəbərdar etməyə mane oldu; o isə məhəbbət aləmində onun bədənini zəhərlədiyi adamdan çəkinmirdi. Onun iltihab xəstəliyi də belkə məndən keçən zəhərin nəticəsidir. Ey mənim əzizlərim, siz mənə nə qədər nifrət etməlisiniz!

Lakin bu murdar xəstəlikdən bütün dövlətlərdə bir yığın insanların tələf olmasına, təkcə hazırkı nəslin deyil, gələcək nəslin də ömrünün azalmasına müqəssir kimdir? Hökumətdən başqa kim müqəssir ola bilər? Hökumət satqın fahişəliyə imkan verməklə bir çox bəlalara yol açır, həm də vətəndaşların həyatını zəhərləyir. Fahişə qadınlar müdafiə olunur və bəzi dövlətlərdə hökumət adamlarının himayəsi altında yaşayırlar. Bəziləri deyirlər ki, pulla təmin edilən ehtiras qadağan edilmiş olsaydı, cəmiyyətdə çox zaman şiddətli sarsıntı baş verərdi. Ehtiras çox zaman arvad qaçırmay, zorlamay, adam öldürmək kimi hallar törədə bilərdi. Bu hallar cəmiyyəti əsasənə qədər sarsıda bilərdi. Buna görə də siz həyəcanla bərabər, sağlamlıq və mərdlikdən daha çox, sakitliklə bərabər zəiflik və kədər arzu edirsiniz. Susun, rəzil

müəllimlər, siz satqın zülmkarlarsınız; zülmkarlıq həmişə dinclik və asayışı təbliğ edərək, yaltaqlıqla aldadılanlara qandal vurur. O, kənar bir həyəcandan da qorxur. O istəyirdi ki, hər yerdə onun fikrinə şərik olsunlar və beləliklə də, öz əmətini əldə saxlayıb, ehtiras və zövq aləmində yaşaya bilsin... Sizin boşboğazlığınız mənə təəccübləndirir. Qullar həmişə istəyirlər ki, hamını qandallanmış görsünlər. Hər ikisinin taleyinin bir olması onların aqibətini yüngülləşdirir, özələrindən daha üstün bir adam görəndə onların ağlı çasır, ruhu pozulur.

VALDAİ

Deyirlər ki, bu yeni kiçik şəhərdə çar Aleksey Mixayloviçin vaxtında esir alınmış polyaklar yerləşdirilmişdi. Bu kiçik şəhər öz əhalisinin, xüsusilə ərəz arvadlarının sevgi macəraları ilə dillərdə dastan olmuşdur.

Valdaini kim tanımır, Valdainin dəyirmi qoğalı və yanaqları ənikli qızlarını kim görməmişdir? Valdainin həyasız və abırsız qızları yoldan keçənləri saxlayıb, müsafirələrin ehtirasını qızışdırmağa çalışaraq, öz ismətinə satmaq hesabına onlardan mümkün qədər çox pul qoparmağa cəhd edirlər. Şəhərə çevrilmiş olan bu kənd əhalisinin adətlərini Rusiyanın başqa şəhərlərinin adətləri ilə müqayisə etdikdə elə bilirsən ki, bu kənd ən qədim bir ölkədir və onun qədim tarixindən yadigar qalan şey təkcə bir əxlaqsızlıq adətləridir. Lakin bu kəndə əhali yerləşdirildiyi zamandan cəmi yüz ildən bir az artıq vaxt keçmiş olduğu nəzərə alınsa, onun ilk dövrlərindəki əhalisinin də nə qədər əxlaqsız olduğu haqqında təsəvvür əmələ gələ bilər.

Hamam, həmişə olduğu kimi, indi də sevgi macəraları yeridir. Səyahətçi, qulluq çırpışdırın bir qarı və ya cavan oğlanla vədleşərək, son dərəcə sevimli bir qadına bir şey qurban etmək niyyətilə bir evə düşür. Gecə olur. Hamam onun üçün hazırlanmışdır. Səyahətçi soyunur, hamama girir; evin xanımı cavandursa, onu özü qarşılayır, cavan deyilsə ya onun qızı, ya qohumları, yaxud da onun qonşuları qarşılayır. Onun yorğun bədənini ovurlar; çirkini yuyurlar. Bütün bu işləri lüt soyunmuş halda görürlər, səyahətçidə ehtiras odunu alovlandırırlar; səyahətçi burada gecələməli olur, pul xərcləyir, xəstəlik tutur və öz qiymətli səyahət vaxtını itirir. Belə də rəvayət edirlər ki, sevgi macəralarından süstleşib, şərəbdən most olan səyahətçinin var-yoxuna sahib olmaqdan ötrü bu şəhəvət düşkünü olan bədheybətler səyahətçini

öldürülmüş. Bunun nə dərəcədə doğru olduğunu bilmirəm, lakin burası həqiqətdir ki, valdaili qızların həyasızlığı azalmışdır. Onlar hələ indi də səyahətçinin arzularını yerinə yetirməkdən boyun qaçırmırlarsa da, əvvəlki kimi həyasız deyillər.

Üstündə bu şəhər salınmış Valdai gölü, öz sevgilisinin yolunda canını qurban vermiş rahibin macərası ilə əlaqədar olaraq xatirələrdən silinməyəcəkdir. Şəhərdən bir verst yarım məsafədə gölün ortasındakı adada İver monastırı vardır; bu monastırı məşhur patriarx Nikon tikdirmişdir. Bu monastırın rahiblərindən biri Valdaiyə gəlirəndə bu şəhər əhalisindən birinin qızına vurulur. Çox keçmədən qız da rahibi sevir, bir az sonra onlar görüşməyə başlayırlar. Sevgidən zövq aldıqca, birbirinə daha artıq yaxınlaşırlar və özlərini ehtirasın qüvvəsindən saxlaya bilmirlər. Lakin onların vəziyyəti bu işə mane olurdu. Oynaş rahib monastırın hücrəsindən tez-tez kənara çıxmağa bilməzdi; onun aşnası isə öz sevgilisinin hücrəsinə gedə bilməzdi. Lakin onların məhəbbəti hər şeyə qalib gəlirdi; qızın məhəbbəti ehtiraslı rahibi qorxmaz bir igid etdi və ona xariqülədə bir qüvvə verdi. Bu yeni Leandr hər gün öz sevgilisinin ağuşunda zövq alıb nəşələnmək üçün, bütün varlıq üzərinə gecənin qara pərdəsi çökər-çökməz, öz hücrəsindən sakitcə çıxır və əbasını soyunaraq, gölü üzüb o biri sahilə keçir, öz sevgilisinin ağuşuna atılırdı. Hamam və oradakı sevgi oyləncələri qabaqcadan hazırlanmış olurdu; o, burada, gölü üzüb keçmək təhlükəsi və çətinliyini, monastırdan çıxmasından xəbər tutula biləcəyi qorxusunu tamamilə unudurdu. Dan yeri ağarmazdan bir neçə saat əvvəl, o, öz hücrəsinə qayıdırdı. Gündüzün cansıxıcı tənhalığına gecenin nəşəsilə təskinlik verən rahibin bu təhlükəli üzgüçülüüyü xeyli müddət davam etdi. Lakin onun bəxti gətirmədi, sevgi aləmindəki igidliyi fəlakətlə başa çatdı. Bu qorxmaz oynaş gecələrdən birində dalgalar, aşaraq öz aşnası ilə görüşməyə getdi, o hələ yolu yarı etməmişkən birdən qarşı tərəfdən külək qalxdı. O nə qədər çalışdısa, qəzəbli dalgalara müqavimət göstərə bilmədi. O əbas yerə var gücünü sərf edir, özünü taqətdən salırdı; əbas yerə qışqırıb köməyə çağırır, təhlükədən qurtarmağa çalışırdı. Sahilə çıxmağa bilməyəcəyini görüncə, küləyin əsdiyi səmtə üzmək asan olduğunu zənn edərək, öz monastırına qayıtmaq istədi. Lakin o, öz hərəkət səmtini dəyişər-dəyişməz, dalgalar onun taqətdən düşmüş əzəllərinə üstün gəlirdi; rahib batdı. Şəhər çağı onun meyiti uzaq sahilə tapıldı. Mən bu əhvalata dair bir mənzum hekayə yazmış olsaydım, öz oxucuma onun aşnasını meyvə və ümitsiz bir

halda təqdim edərdim. Lakin burada belə bir təşəbbüs yersiz olardı. Hər kəs bilir ki, oynaş bir qadın öz oynasının ölüm xəbərini eşidəndə ilk çağlarda bu hadisədən mütəəssir olur. Onu da bilmirəm ki, bu yeni Hero özünü göləmi atdı, yoxsa ikinci gecə yenə də yeni bir səyahətçi üçün hamam qızdırdı. Sevgi salnaməsində deyilir ki, Valdai gözəlləri sevgi üçün özlərini öldürməzdilər... Xəstəxanada öldülər.

Valdinin adətləri yaxınlıqdakı poçt stansiyası Zimneqoreyə də sirayət etmişdir. Səyahətçiləri burada da Valdaidə olduğu kimi qarşılayırdılar. Hər şeydən əvvəl əlində qoğal olan alyanaq qızlar gözə cəpirlər. Lakin mənim cavanlıq dövrüm keçdiyi üçün, mən Valdinin və Zimneqorenin əhvalatından pərişanlıqlarından tələsik ayrıldım.

YEDROVO

Bir evə çatan kimi kibitkadan düşdüm. Yoldan azacıq kənarda suyun qırağında bir çox arvad və qız dayanmışdı. Bütün ömrüm boyu varlığımıza hakim kəsilmiş, indi isə artıq sönmüş olan ehtiras öz adəti üzrə məni bu kənd gözəllərinə tərəf çəkib apardı. Burada azı otuz qadın var idi. Onlar bayram paltarları geymişdilər, boyunları açıq, özləri ayaqyalın idi, qolları dirseklərinə qədər açıq olub, donlarının etəyini qabaqdan kəmərlərinə sancmışdılar; ağ köynək geymişdilər; şən baxışları, al yanaqları vardı. Onların günəşdən və soyuqdan bir qədər qabalaşmış gözəl simalarında, hiylə pərdəsi yox idi; gənclik tərəvəti son həddinə çatmışdı, onların təbəssümündə də, gülüşlərində də səmimiyyət duyulurdu; onlar güləndə xalis şirniyaddan daha da ağ olan dişləri görünürdü. Bu dişlər hər bir modabazın ağlını başından çıxarırdı. Moskva və Peterburqda yaşayan nəzərin boyar xanımları, gəlin bir onların dişlərinə baxın, dişləri təmiz saxlamağı onlardan öyrənin. Onların diş həkimi yoxdur. Onlar dişlərini hər gün şotka və diş tozu ilə yumurlar. Onların hansı birisi ilə istəsəniz ağız-ağıza dayanın; onlardan heç birinin nəfəsi sizin ciyərlərinizi xəstələndirməz. Sizinki, sizin nəfəsiniz isə, bəlkə də, onlara xəstəlik keçirə bilər... həm də necə xəstəlik... deməyə dilim gəlmir; desəm, qızarmasanız da, acıqlanarsınız. Məgər yalan deyirəm? Sizlərdən bəzələrinin əri qadın düşkünüdür; hər cür əxlaqsız qadınla görüşür; xəstəlik tutmuş olduğu halda səninlə bir yerdə yeyir, içir və yatır; bəzən də çalışırsınız ki, illik, aylıq, həftəlik və ya, allah göstərməsin,

gündelik oynasınız olsun. Bu gün bir kişi ilə tanış olub öz arzunuzu yerinə yetirdikdən sonra, sabah onu tanımırsınız, hətta bəzən, bir öpüşündən belə sizə xəstəlik keçirən adamı da tanımırsınız. Sən isə, göyərçinim, on beş yaşlı qızsan, bəlkə hələ pozğunlaşmamışsan, lakin alından görürəm ki, bütün qanın zəhərlənmişdir. Sənin rəhmətlik atanı həkimlər nə qədər müalicə etdilərse, bir şey çıxmadı; hörmətli anan isə səni özü getdiyi imanlı yol ilə apararaq, artıq sənin üçün bir ərcey tapmışdır, əməkdar qoca bir generaldır; səni ona görə ərə verməyə çalışır ki, səninlə birlikdə tərbiyə evinə yolu düşməsin. Qocaya arvad olmaq isə heç pis deyildir, kefin istəyi elə; ancaq ki, ər in olsun, uşaqlar hamısı onunkudur. Qısqanc olsa, daha yaxşı: gizli nəşə daha ləzzətli olur; ilk gecədən onu elə öyrətmək olar ki, arvadla bir yerdə yatmaq kimi köhnə axmaq qaydaya əməl etməsin.

Mənim lütfkar şəhərli yengəciklərim, xalacıqlarım, bacıcığazlarım, bacıcıqlarım və başqaları, deyəsən mənim vaxtımı çox aldınız. Açıq budur ki, siz buna layiq deyilsiniz. Sizin yanaqlarınız da boyaq, qəlbiniz də boyaq, vicdanınız da boyaqdır, səmimiyyətiniz... duda kimi qaradır. Boyaq da olsa, duda da olsa – fərqi yoxdur. Mən at kimi çapıb öz kənd gözəllərimin yanına yüyürəcəyəm. Doğrudur, onların içərisində sizə oxşayanlar da vardır, lakin elələri vardır ki, siz onları heç yuxuda da görməmişsiniz... Bir baxın, görün mənim gözəllərim necə ətlı-canlı, boylu-buxunludurlar, heç bir eyibləri yoxdur, əzaları düz və yerindədir. Sizə gülünc gəlir ki, onların pəncəsi beş, hələ bəlkə altı vərşokdur. Ay mənim əziz bacıcızım, üç vərşoklu ayağıyla onunla yanaşı dayan, sonra da yüyürüşün; çəmənləyin kənarındakı uca ağcaqayına görək kim tez çatar? Hə... hə... gördün ki, bu sənin işin deyil. Sənsə, bacıcığazım, üç çərəklilik belinlə istehza edirsən ki, kənddə yaşayan su pərisinin qanı yekədir. Bir dayan, göyərçinciyezim, mən də qoy sənə rixənd edib gülüm. İndi son on aydır ki, ər döşən və artıq sənin üç çərəklilik belin eybəcərleşmişdir. İş gəlib doğmağa çatanda isə başqa nəgmə çalacaqsan. Allah eləsin ki, hər şey şadlıqla qurtarsın. Mənim əziz yeznəciyim sınırsızlığını sallamışdır. Sənin bütün qaytan-maytanını oda atıb yandırmışdır. Sənin bütün paltarlarının içindəki sümükləri çıxarmışdır, lakin artıq gecdir. Sənin əyri bitmiş üzvlərini bununla düzəltmək olmaz. Ağla, mənim əziz yeznəm, ağla. Bizim anamız hamilə arvadlarımızın doğmasını ölüm təhlükəsi altına alan fəlakətli modalara riayət edərək, uzun illər ərində sənin üçün kədər, qızına isə xəstəlik hazırladığı

kimi, sənin uşaqlarının da candan zəif olması üçün şərait yaratmışdır. İndi bu ölüm təhlükəsi yaradan xəstəlik onun başının üstünü almışdır; bu təhlükə sənin arvadının ömrünü kəsməzsə, bu təsadüfə minnətdar ol; inansan ki, bu işi Allahın inayəti etmiş, istəyirsənsə ona da şükür et. Lakin mənim hələ şəhərli boyar xanımları ilə işim vardır. Gör adət-kərdəlik necə şeydir; onlardan əl çəkmək istəmirəm. Əgər sizi o yere gətirib çıxara bilsəydim ki, öz üzünüzü və səmimiyyətinizi boyamıyasınız, doğrusu heç sizdən də ayrılmazdım. İndi salamat qalın.

Mən paltar yumaqla məşğul olan kənd pərilərinə tamaşa etməkdə iken, kibitkam məndən uzaqlaşmışdı. Mən kibitkanın arxasınca getmək istəyirən, görünüşdən iyirmi yaşı, əslində isə ən çoxu on yeddi yaşı olan bir qız yaş paltarını çiysin ağacına sahib mən gedən yol ilə getməyə başladı. O mənə yaxınlaşdıqda mən onunla söhbətə başladım:

– Mənim əzizim, sənin adını bilmirəm, belə ağır yük götürmək sənin üçün çətin deyilmi?

– Mənim adım Annadır, yüküm isə ağır deyildir. Ağır da olsa mən, ağa can, səndən mənə kömək etməyi xahiş etməzdim.

– Niyə belə sərt danışırısan, Annacığım, gözümün işığı? Mən sənin pisliyini istəmirəm.

– Sağ ol, sağ ol; biz sənin kimi naqqalları çox görmüşük; yaxşısı budur öz yolunla get.

– Anyutka, mən sən deyən adamlardan deyiləm, sən məni yaxşı tanımırsan. Onlar, mən bilən, kənd qızları ilə söhbətə bu cür başlamırlar, həmişə sözə öpüşlə başlayırlar; mən isə səni öpmüş olsam da əlbəttə ki, doğma bacım kimi öpərdim.

– Heç suyun qıraqlarını gəzmə; belə nağılları eşitdiyim birinci dəfə deyildir; pis fikrin yoxdursa, məndən nə istəyirsən?

– Annacığım, gözümün işığı, mən bilmək istəyirəm, sənin atan-anan varmı, necə dolanırsan, dövlətli-sən, yoxsa kasıbsan, adaxlın varmı?

– Ay ağa, bunlar sənin nəyinə lazımdır? Ömrümdə birinci dəfədir ki, belə sözləri eşidirəm.

– Anyuta, elə buradan hesabını götürə bilərsən ki, mən yaramaz adam deyiləm, səni biabır etmək və ya namusuna toxunmaq istəmirəm. Mən qadınları onun üçün sevirəm ki, onlar da mənim kimi zərifdirlər; kəndli arvadları daha çox xoşuma gəlir, ona görə ki, onlar hələ hiylə-gərlik nə olduğunu bilmirlər, riyakar sevgi pərdəsi altında gizlənmirlər, sevəndə də ürəkdən və səmimiyyətlə sevirlər...

Bu zaman qız gözlərini təəccüblə bəzəldərək üzümə baxırdı. Elə bu cür də olmalıdır; zira kim bilmir ki, azğın dvoryanlar kəndli qızlara nə dərəcədə həyasızlıqla sataşır və onların qızlığına nə kimi təhqiredici zarafatlarla əl atırlar. Qoca və cavan dvoryanların nəzərində kəndli qızlar ancaq onlara zövq vermək üçün yaranmış varlıqdırlar. Onlar belə də edirlər; xüsusilə onlara tabe olan bədbəxtlərlə istədikləri kimi rəftar edirlər. Keçmiş Puqaçov üsyanında bütün xidmətçilər öz ağalarına silah qaldırdığı zaman bir dəstə kəndli (bu əhvalat yalan deyildir), öz ağalarının əl-ayağını bağlayıb onu labüd öldürməyə aparırdılar. Bunun səbəbi nə idi, O, hər cəhətdən mərhəmətli və insənpərvər bir ağa idi, lakin nə bir kişi öz arvadından arxayın ola bilərdi, nə də bir ata öz qızından. Hər gecə onun adamları, haman gün müəyyən etmiş olduğu qızı, namusuna təcavüz edilmək üçün onun yanına gətirirdilər. Kənddə məlum idi ki, o, 60 qızın ismətinə alıb, onları rüsvay etmişdi. Kəndə gəlib çıxmış bir komanda bu vəhşini düşmənlərinin əlindən qurtarmışdır. Sarsaq kəndlilər, siz yalançı padşahdan ədalət gözləyirdiniz! lakin nə üçün bu əhvalatı öz qanuni hakimlərinizə bildirmədiniz? Onlar bu adama mülki edam cəzası verərdilər, siz isə günahsız hesab edilmiş olardınız. İndi isə bu cinayətkar xilas oldu. Əgər ölümü gözü ilə görməsi onun xasiyyətini dəyişdirib, həyatını yenidən qurmağa vadar etmişse, o xoşbəxtdir. Lakin biz dedik ki, qanunda kəndlinin adı çəkil-mir, qanunda kəndli ölü sayılır... Yox, yox, əgər kəndli istəse yaşaya bilər, özünü göstərə bilər...

Anyuta mənə dedi:

– Ay ağa, əgər sən zarafat eləmirsənsə, bax, mən sənə bunu deyə bilərəm; mənim atam yoxdur, o, iki ildir ki, ölmüşdür, anam və bir də kiçik bacım vardır. Atam bizə beş at və üç inək qoyub getmişdir. Davamız və kifayət qədər toyuq-cücəmiz də vardır, ancaq evimizdə işlə-yenimiz yoxdur. Məni istəyirdilər ki, varlı bir ailədən olan on yaşlı oğla-na nişanlasınlar, lakin mən razı olmadım. Belə bir uşaq mənim nəyimə lazımdır; mən onu sevməyəcəyəm. O yaşa dolanda isə mən qocalmış olaram, o da gedib başqa arvadlarla kef çəkəcək. Bir də deyirlər ki, uşaqları böyüyənə qədər cavan gəlinlərlə qayınatanın özü yatır. Buna görə də mən onun ailəsinə getmək istəmədim. Mən özümə tay olanı istəyirəm. Mən ərimi sevməyəm, ərim də mənə, buna mənim şübhəm yoxdur. Oğlanlarla gəzməyi sevmirəm, ərə gətməyi isə, ağa, istəyirəm. Bilirsənmi nə üçün? – deyə Anyuta gözlərini ycrə dikərək danışdı.

– Utanma, gözümün işığı Anyutuşka, danış; məsum bir dillə deyilən sözlərin hamısı, saf və təmiz sözlərdir.

– Qulaq as, gör nə deyirəm. Keçən yayda, bir il bundan əvvəl qonşumuzun oğlu mənim bacılığım ilə evləndi; mən həmişə bu bacılığım ilə oturub-durardım. Əri onu sevir, qız isə onu o qədər sevir ki, adaxlanan-dan on ay sonra ona bir oğlan doğdu. Bacılığım hər axşam oğlunu küçəyə çıxarıb gəzdirir. Ona baxmaqdan doymur. Deyəsən elə uşaq da öz anasını sevir. Oğluna: aqu, aqu deyən kimi uşaq gülməyə başlayır. Mən isə hər gün göz yaşı tökürəm. Mən istəyirdim ki, mənim də belə bir oğlum olsun... – Mən artıq dözə bilmədim. Anyutamı qucaqlayıb, ürəkdən gələn səmimiyyətlə üzündən öpdüm.

– Özünü yığışdır ha, ağa, sən çox yalançı adamsanmış, sən deyəsən mənimlə oynaqlamağa başlayırsan. Çəkil, cənab, rədd ol buradan, yazıq yetimdən əl çək, – deyə Anyuta ağlamağa başladı. – Əgər atam sağ olsa və sən bu hərəkətini görsəydi, sən ağahığına-zadə baxmayıb kəfini qatardı.

– Mənim nəzərin Anyutuşkam, heç kefini pozub qanını qaraltma, mənim öpüşüm sənə məsumluğunu ləkələməz. Sən ismətin mənim üçün müqəddəs bir şeydir. Mənim öpüşüm sənə olan hörmətimin ifadəsidir və buna mənə son dərəcə mütəəssir olmuş qəlbim vadar etdi. Məndən qorxma, əzizim Anyuta, mən bizim cavan ağalar kimi vəhşi heyvan deyiləm; onlar üçün məsumluğun heç bir qiyməti yoxdur. Əgər mən bilseydim ki, mənim öpüşüm səni təhqir edəcək, allaha and içirəm ki, buna cürət etməzdim.

– Özün düşün, ağa, bu öpüş üçün mən necə qəzəblənməyim ki, mənim öpüşlərim artıq başqasına vəd edilmişdir. O öpüşlər qabaq-cadan verilmiş olduğu üçün, daha onların ixtiyarı məndə deyildir.

– Sən mənə heyran edirsən. Sən artıq sevməyi bacarırsanmış. Sən öz ürəyinə yatan başqa bir adam sevmişsən, deyilmi. Sən xoşbəxt olacaqsan. Sizin ittifaqınızı heç şey poza bilməz. Sizi fəlakət toruna salmaq istəyən bədxahlar arasına düşməyəcəksən. Sənə ürək dostunun sənə qarşı sədaqətini pozmağa çalışan səs onu yoldan azdırma bilməyəcəkdir. Mənim əziz Anyutam, bəs axı nə üçün sən öz istəklili dostunun ağuşunda xoşbəxt olmaq zövqündən məhrumsan?

– Ah, ağa can, ona görə ki, onu bizim evə buraxmırlar. Yüz manat istəyirlər. Anam isə mənə vermir; evdə işləyən təkçə mənəm.

– Bəs o səni sevirmi?

– Necə ki, sevmir. O, axşamlar bizim evin yanına gəlir, ikimiz də birlikdə mənim bacılığımın oğluna tamaşa edirik... O da belə bir oğul istəyir. Mən kədərənirəm; lakin dözmək lazım gəlir. Mənim Vanyuxam Peterburqa gedib oradakı böyük gəmilərdə işləmək istəyir və özü üçün lazım olan yüz manatı qazanmayınca oradan qayıtmayacaqdır.

– Buraxma onu, əziz Anyutuşka, buraxma onu getsin; o getsə məhv olacaq. O, orada sərxoşluğa öyrəşəcək, israfçılıq edəcək, nəşələnəcək istəyəcək, əkinçilikdən isə zəhləsi gedəcəkdir, hələ bunlardan da betəri odur ki, səni də unudacaqdır.

Anyutanın gözləri yaşardı, mənə dedi:

– Ah, ağa can, məni qorxutma.

– Əgər o, dvoryan evində işləsə, Anyuta can, daha tez xarab olacaq. Ağanın hərəkətləri yuxarı qulluqçulara da sirayət edir, aşağı qulluqçular da yuxarılardan öyrənirlər, əxlaqsızlıq bəlası kəndə onların vəsi-tilə keçir. Timsal əsl taundur; hər kəs gördüyünü götürür.

– Bəs necə olsun? Demək, mən heç bir zaman ona ərə gedə bil-məyəcəyəm. Onun indi evlənməli vaxtıdır; başqalarının dalına düşmür; məni onun evinə buraxmırlar; bir də görəcəksən ki, başqa bir qızı ona adaxladılar, bu dərd isə mən yazığı öldürür... – Bu söz-ləri dedikcə o, acı göz yaşları axıdırdı.

– Yox, mənim əziz Anyutuşkam, sən günü sabah onun olacaqsan. Məni ananın yanına apar.

– Budur ha bizim həyatımız, – deyə o, ayaq saxladı. – Sən öt get, anam məni görsə ağlına pis fikir gələr. O məni döymürsə də, onun bir sözü mənə kötdən ağırdır.

– Yox, mənim Anyutam, mən sən ilə gedəcəyəm... – deyərək, onun cavabını gözləməyib, həyatə girdim və bir baş pilləkənlə qalxıb evə getdim. Anyuta dalıncə:

– Dayan, ağa, dayan, – deyə qışqırdı. – Lakin mən ona fikir ver-mədim. Anyutanın anası evdə xəmir yoğururdu; onun yanında, skam-yada, gələcək kürekeni oturmuşdu. Mən mətləbi uzatmayaraq ona dedim ki, mən istəyirəm onun qızı İvana ərə getsin, bunun üçün də həmin işdə baş vermiş maneəni aradan qaldırmaqdan ötrü lazım olan şeyi getir-mişəm.

– Sağ ol, ay ağa, – deyə qarı cavab verdi. – Artıq buna ehtiyac yox-dur. Vanyuxa indi gəlib deyir ki, atası onu mənim evimə buraxmağa razıdır. Bazar günü isə bizdə toy olacaqdır.

– Qoy mənim vəd etdiyim şey Anyutanın cehizi olsun.

– Onsuz da sağ olun. Boyarlar qızlara cehizi müftə yerə vermirlər. Əgər sən mənim Anyutamın başına bir iş gətirib bunun üçün də ona cehiz verirsənsə, allah özü sənə cəzanı verər; pulu isə mən almaram. Yox, əgər sən mərhəmətli bir insan kimi, yoxsullara tənə etmirsənsə, mən sənə pulu alsam pis adamlar nələr düşünərlər. – Mən kəndlilər arasında bu dərəcədə nəcib mühakimələri görüb heyran oldum. Anyuta bu aralıq evə girib məni anasına tərifləməyə başladı. Mən yenə də pulu onlara vermək istədim ki, İvan özü üçün ev düzəltsin; lakin o mənə dedi:

– Ağa, mənim iki əlim var, onların köməyi ilə evdə düzəldərəm.

Orada oturmağım onların çox da xoşuna gəlmədiyini hiss edərək, daxmadan çıxıb kibitkama tərəf getdim.

Yedrovadan ayrılırkən Anyuta mənim fikrimdən çıxmırdı. Onun sadədil səmimiyyəti mənim olduqca xoşuma gəlirdi. Onun anasının nəcib hərəkəti məni məftun etdi. Mən, qollarını çırmayıb xəmir taba-ğının başında və ya inək yanında badya ilə dayanmış bu hörmətli ananı şəhər anaları ilə müqayisə edirdim. Kəndli qadın mənim təmiz üreklə, nəcib niyyətlə vermək istədiyim yüz manatı almadı; halbuki bu yüz manat var-dövlətə görə müqayisə edilərsə, polkovnik arvadı, müşavir arvadı, mayor arvadı, general arvadı üçün beş, on, on beş min, bəlkə daha çox miqdarda pul edər; yox əgər sifətdən az-çox babat və ya heç olmazsa sadəcə məsum qızı olan polkovnik xanımına, mayor xanımı-na, müşavir xanımına və ya general xanımına (mənim Yedrovada ara-bacı arvadına vəd etdiyimə nisbətən), yetmişinci və ya, allah göstər-məsin, yetmiş iki ətərlə bir zəngin boyar beş, on, on beş, min və ya gizli böyük bir cehiz vəd etsə, yaxud rütbəli bir adaxlı tapsa və ya çalışıb fəxri qız adı alsə, şəhərli analar, sizdən soruşuram, ürəyiniz qop-mazmı? Öz qızınız piyada gəzirsə, onu qızıla tutulmuş dörd atlı karetdə brilyantlar içində görmək, yaxud da onu zorla çəkib aparan iki yorğun yabılı arabada getmək əvəzinə cərgə ilə atlar qoşulmuş karetdə getməsinə istəməzdinizmi? Mən sizinlə razılaşıram ki, siz adətə və ədəb qaydalarına əməl etmişsiniz və teatr qızları kimi o qədər də asan təslim olmamışsınız. Yox, göyərçinlərim, mən sizə bir ay, və ya ikicə aydan artıq möhlət verə bilmərəm. Yox, əgər birinci dərəcəli ada-mı əbəz yerə uzun müddət ah-zar etməyə məcbur etsəniz, o, dövlət iş-ləri ilə məşğul olduğu üçün, sizi tərk edər ki, öz qiymətli vaxtını sizə görə itirməsin; o özünün bu vaxtını cəmiyyətin faydasına sərf etsə daha yaxşı olar. – Minlərlə səs mənə tərəf ucalır; məni pis-pis sözlərlə

yamanlayır, dələduz, fırıldaqçı, haramzada, cüvəllağı və s. adlandırırlar, Göyərçinlərim, arxayın olun, mən sizin şərəfinizə toxunmamam. Məgər hamınız beləsiniz? Bir bu güzgüyə baxın; burada kim öz surətini görsə, qoy mənə istədiyi qədər yamanlasın. Mən ondan şikayət etməm, onunla məhkəmə dili ilə danışmam.

Anyuta, Anyuta, sən mənə valeh etdin! Nə üçün mən səni 15 il bundan əvvəl görməmişdim. Sənin şəhətpərəstlik cəsarətinə yad olan aşkar məsumluğun mənə ismət yolu ilə getməyə öyrədirdi. Mən ürək-dən vəcdə gəlirən sənin yanğından aldığım öpüş nə üçün həyatımda ilk öpüş olmadı. Sənin təmiz və saf həyatın mənim qəlbimin dərinliklərinə nüfuz etmiş olar və mən də həyatımı əhatə etmiş acgözlükdən çəkinmiş olardım. Mən satqın qadınların murdar ehtirasından uzaqlaşardım, ailə həyatına hörmət edərdim, öz acgöz şəhətpərəstliyim ərlə arvadın ittifaqını poza bilməzdi; ismət mənim üçün müqəddəsdən də müqəddəs olardı və mən də bu ismətə toxunmağa cürət edə bilməzdim. Ey mənim Anyutuşkam! Sən həmişə çəpərin yanında oyləşərək öz cürətli məsumluğunla öyüd-nəsihət ver. Əminəm ki, təmiz yoldan azmağa başlamış olanları saf əməllər yoluna qaytarar və pozğunluğa sürükləyən meyillərin qarşısını alarsan. Əxlaqsızlıq girdabına batmış, fahişələrin ağısında baş ağartmış bir adam sənə etinasızlıq edib, nifrət göstərsə, narahat olma, sən öz şirin söhbətlərinlə onu, getdiyi yoldan qaytarmağa çalışma. Onun ürəyi artıq daşa dönmüşdür, onun ürəyini basmış qabıq almasdan da bərkdir. Məsum xeyirxahlıq nəşləri ona dərin təsir bağışlaya bilməz. Bu nəşlər qəbahətin hamarlanmış möhkəm qabığını deşə bilməz. Özünü gözle ki, belə möhkəm qabıq sənin əməllərindəki itiliyi kütləşdirməsin. Lakin sözləri təhlükəli gözəl ifadələrlə pərdələnmiş gənci olından buraxma; çalış onu öz toruna sal. O, nəzərə təkəbbürlü, lovğa, sərt, həyasız, qaba, təhqiredici bir adam kimi çarpır. Lakin onun qəlbi sənin təsirlərinə tabe olar və sənin faydalı timsalını məmnuniyyətlə qəbul edir, Anyuta, səndən iyirmi ağac uzaqlaşmış olsam da mən səndən ayrıla bilmirəm.

Lakin Anyutanın mənə dediyi o adət nə imiş? Onu on yaşlı bir uşağa vermək istəyirlərmiş. Belə bir ittifaqa kim yol verə bilərdi? Qanunu müdafiə edən əllər belə bir cinayətin kökünü nə üçün kəsməsin? Xristian qanununda nikah ilahi bir sirdir, mülki qanunda isə bu bir saziş və ya müqavilədir. Bərabər olmayan bir nikaha hansı din xadimi xeyir-dua verə bilər, və ya hansı bir hakim bunu öz ruznaməsinə yazdı bilər? Yaşlarda uyğunsuzluq mövcud ikən nikaha yol verilə bilməz.

Bunu təbiət qanunları insan üçün faydasız bir şey kimi qadağan edir, bunu cəmiyyət üçün zərərli bir hal kimi mülki qanun da qadağan etməli idi. Ər və arvad cəmiyyətin, qanunla təsdiq edilmiş müqaviləni bağlayan iki vətəndaşdır ki, onlar bu müqavilə ilə hər şeydən əvvəl bir-birinə qarşılıqlı zövq hisslərini vəd edirlər (Qoy burada heç kəs iddia etməsin ki, ilk saf sevgi və ər-arvadlıq sazişinin möhkəm özül daşı ər-arvadlığın birinci qanunu və nikah ittifaqının əsası deyildir.), bir yerdə yaşamağa, ümumi qayəyə malik olmağa, məhəbbət nəticəsində doğulub törəyənləri tərbiyə edib yetişdirməyə, beləliklə də dinc yaşamağa, bir-birini incitməməyə söz verirlər. Yaşlar bərabər olmadıqda bu saziş şərtlərini gözləmək olarmı? Kəndlilər arasında çox təsadüf edildiyi kimi ərin on yaşı, arvadın isə iyirmi beş yaşı, yaxud dvoryanlar arasında olduğu kimi ərin əlli yaşı, arvadın isə on beş yaşı olduqda qarşılıqlı zövq hissi ola bilərmə? Deyin görüm, ay qoca ərlər, insafla deyən, siz ər deyilməyə layiqsinizmi? Siz ancaq məhəbbət atəşini alovlandırma bilərsiniz, onu söndürmək isə sizin hünəriniz deyildir.

Yaşların bərabər olmaması təbiətin ən mühüm qanunlarından birini pozur; qoyulmuş bu müsbət qanun təbiət qanununa əsaslanmasa, möhkəm bir qanun ola bilərmə? Açıq deyək ki, dünyada belə bir qanun yoxdur. – Qarşılıqlı sevgidən törəyənləri bəsləyib yetişdirmək. – Bir tərəfdə alov, o biri tərəfdə isə sönüklük olan yerdə qarşılıqlı hiss ola bilərmə? Əkilmiş bir ağac faydalı yağışdan və barverici şəhdən məhrum edildikdə meyvə gətirə bilərmə? Bir zaman meyvə versə də, bu meyvə cır, sısqı və yöndəmsiz olub, çox keçmədən çürüyəcəkdir.

Bir-birini incitməmək – bu əzəli və ən düzgün bir qaydadır; ərlə arvadın bir-birinə olan rəğbəti qarşılıqlı hisslərin cəyni dərəcədə zövq almasını təmin edərsə, nikah ittifaqı xoşbəxt olar; sadlıq üz verdikdə kiçik ailə həyəcanları dərhal sakitləşər. Qocalıq iyrencliyi ehtiras sadlıqlarının üzünü qalın qaysaqla örtükdə keçmiş əyləncələr xatirəti deyindən qocalıq yaşlarına təsəlli olar. Nikah müqaviləsinin bir şərti, bir yerdə yaşamaq, yaşların bərabər olmadığı halda da yerinə yetirilə bilər. Lakin belə şəraitdə qarşılıqlı məhəbbət olarmı? Birisi qolu güclü olduğu üçün hakim kəsiləcək, o birisi isə, ancaq öz ağasının əmrini yerinə yetirə bilən zəif bir buyruq qulu və həqiqi bir kölə olacaqdır. Bax, Anyuta, sənin mənə təlqin etdiyin gözəl fikirlər bunlardır. Bağışla mənə, əziz Anyutaciyim, sənin nəsihətlərin qəlbimdə əbədi olaraq yaşayacaqdır; buna mənim övladlarımla övladları da əməl edəcəklər.

Xotilov poçt düşərgəsinin görünməkdə olduğuna baxmayaraq, mən yenə də Yedrovadakı qızı düşündüm; bu düşüncədən vəcdə gələrək; ah, Anyuta! Anyuta! – deyə ucadan səsləndim. – Yol hamar olmadığı üçün atlar addımla gedirdi; arabaçı mənim sözlərimi eşitəcək mənə tərəf dönərək:

– Ağa, görünür ki, sən bizim Anyutaya vurulubsan, – deyə-deyə gülür və papağını düzəldirdi! Amma qızıdır ha! O təkcə səni gicəlləndirməyib... Hamının ondan xoşu gəlir... *Bizim düşərgədə qəşəng qız az deyildir, lakin Anyutanın qarşısında onların hamısına tüpür qaç. Hələ görəsən rəqs eləməkdə necə məharəti var. Hamını cibinə qoyar, bir adam onun qabağına çıxıb bilməz... Tarlaya biçinə gedəndə də... göz istəyir tamaşa eləsin. Düzü budur ki... qardaşım Vanka xoşbəxtidir.*

– İvan sənin qardaşıdır?

– Xalam oğludur. Oğuldur ki, tayı, bərabəri yoxdur! Üç cavan oğlan eyni zamanda Anyutaya nişanlanmaq istədilər; lakin İvan hamısının ağzını çölə qayıtdı. Onlar nə elədilsə bir şey çıxmadı ki, çıxmadı. Vanyuxa isə dərhal başının üstünü aldı... (Biz artıq düşərgenin kənarlarında idik...) Bəs necə, ağa, hər oynayan canbaz olmaz.

Gəlib poçt heyətinə girdik.

"Hər oynayan canbaz olmaz", – sözlərini mən əyilib qalxaraq təkrar edirdim...

XOTILOV

GƏLƏCƏYİN LAYİHƏSİ

Sevimli vətənimizi tədriclə hazırda olduğu kimi çiçəklənən bir vəziyyətə çatdırsaq; elmi, bədii sənətkarlığı və peşəkarlığı insanın qüdrəti çatdığı qədər yüksək təkmil dərəcəsinə qaldırsaq, əyalətlərimizdə insan aqlının öz azad qanadlarını geniş açaraq hər tərəfdə maneəsiz və sərbəst surətdə özəmətə doğru uçalıb, hazırda ictimai qanunların etibarlı qoruyucusu olduğunu görsek, bu vətənin sayəsində allaha ibadət etdiyimiz zaman hədsiz şadlıqla deyə bilərik ki, vətənimiz allaha xoş görünən gözəl bir məskəndir; zira ondakı quruluş xurafat və mövhumata deyil, kerim allahın nemətini daxilən dərk etməmizə əsaslanmışdır. İnsanları çox zaman dininə görə bir-birindən ayıran düşmənçilik nə olduğunu bilmirik, cəmiyyətdə məcburiyyət nə

olduğundan da xəbərimiz yoxdur. Bu azadlıq içərisində doğulduğumuz üçün, biz bir-birimizin həqiqi qardaşıyıq, hamımız bir ailənin üzvü, hamımız bir olan atanın, allahın övladlarıyıq.

Elmin çırağı qanunlarımıza işıq saçaraq, hazırda onu bir çox dünyəvi qanunlardan fərqləndirir. Hakimiyyətdə müvazinət, əmlakda bərabərlik vətəndaşlıq ixtilaflarının da kökünü kəşər. Cəzaların mötədilliyi, ali hakimiyyətin qanunlarına şəfqətli ata-ananın öz övladlarına buyruqları kimi hörmət olunmasına məcbur edər, düşünülməmiş cinayətin də qarşısını alar. Mülk almaq və saxlamağa dair qanunlardakı aydınlıq ailə çəkişmələrinin baş verməsinə imkan vermir. Bir vətəndaşın malikanəsini başqasınınkindən ayıran mərz dərin çəkildiyi üçün gözə çarpır və hamı ona hörmət və riayət edir. Aramızda şəxsi təhqir çox az hallarda baş verir və dostluqla da həll olunur. Xalqın tərbiyəsi bizim həlim olmağımız, dinclik sevən vətəndaş olmağımız, hər şeydən əvvəl də insan olmağımız qayğısına qalmışdır.

Daxili sakitlikdən zövq alıb, xarici düşmənlərimiz olmadığı halda, cəmiyyəti yüksək birgə vətəndaşlıq yaşayış səadətinə qədər ucaltmış olsaq, biz bəşəri duyğuya da yad olmaz, mərhəmət hissindən uzaq olmaz, nəcib qəlblər məhribançılığına yabançı olmaz, qardaşlıq məhəbbətinə yabançı olmarıq, reva görmərik ki, gözümüzün önündə öz yoldaşlarımızın, bizə bərabər vətəndaşlarımızın, sevimli qardaşlarımızın tam ücdə bir hissəsi öz təbii hallarında qalıb, ağır köləlik və əsarət zənciri altında saxlansın, biz reva görmərik ki, gələcək nəsillərin daimi məzəmmət və lənətinə məruz qalaq. *Özü kimi bir insanı əsarət altına almaq Asiyanın isti qurşaqlarında əmələ gəlmiş vəhşi xalqlara yaraşan bir adətdir, daş ürəkli və tamamilə rəhmsiz insanlara məxsus olan adətdir ki, bütün yer üzündə geniş miqyasda sürətlə yayılmışdır. Biz, şərəfli oğullar, ad qazanmış və öz işləri ilə şöhrətlənmiş, bu torpağın yetişdirdiyi adamlar isə cəhalet zülmətinə dalararaq bu adəti qəbul etdik; bizə ayıb olsun ki, keçən əsrlərə ayıb olsun, bu dərrakəli tarixə ayıb olsun ki, bu adəti hətta bu günə qədər də sarılsız surətdə saxlamışıq.*

Ata-babalarınızın əməllərindən sizə məlumdur, tariximizdən bellidir ki, xalqımızın müdrik başçıları həqiqi insanpərvərlik məqsədlərini güdərk, ictimai ittifaqın təbii rabitəsini dərk etmiş, bu yüz başlı bəlaya son qoymağa çalışmışlar. Lakin onların böyük şücaəti o zamankı dövlətimizdə mövcud olan məğrur silk üstünlükləri üzündən bihude və ebəş səy olaraq qaldı, ancaq bu üstünlüklərin köhnəlib nifrət qazanmış

olmasına baxmayaraq, dvoryanlar onları irs edib indi də saxlamaqdadırlar. Bizim qüdrətli ata-babalarımız öz qüvvət və qüdrətinə baxmayaraq, vətəndaşlıq əsarəti zəncirlərini qırmağa müqtdir olmadılar. Onlar öz gözəl niyyətlərini nəinki yerinə yetirə bilmədilər, hətta yuxarıda dediyimiz kimi, dövlətdə mövcud olan mənəbpərəstlik hiylələri nəticəsində öz düşüncələri və qəlblərinin arzularına zidd olan qaydalara əməl etməyə məcbur oldular. Ata-babalarımız, cəmiyyətin ən faydalı üzvlərinin boynuna kəndir salan, ağır zəncirlər vuran bu fəlakət törədənələrə, bəlkə də, göz yaşları və ürək acısı ilə baxırdılar. Əkinçilər bu günə qədər də bizim aramızda kölədirlər; biz onları özümüz kimi bir vətəndaş sayırıq, onların insan olduqlarını unutmuşuq. Ey bizim sevimli vətəndaşlarımız! Ey vətənin həqiqi oğulları! Bir ətrafınıza baxın və səhvinizi başa düşün, iləl-əbəd allaha ibadət edən, cəmiyyətin xoşbəxtliyi və insanın səadəti üçün çalışan ruhanilər, bizimlə birlikdə, öz nəsihətlərində sizə izah etmişlər ki, onların təbliğ etdikləri kərim allahın müdrikliyi və məhəbbəti, insanın özü kimi bir varlığın üzərində özbaşınalıq etməsini heç də rəva görmür. Onlar təbiətdən və bizim qəlblərimizdən alınan delillərlə, sizin qəddarlığınızı, ədalətsizliyinizi və günahlarınızı sübut etməyə çalışırdılar.

Canlı allahın məbədlərində onların sosi hələ də təntənəli surətdə ucalmaqdadır: ayılın, ey yolunu azanlar, yumşalın, ey daş ürəkli insanlar; qardaşlarınızın zəncirlərini qırın, əsarət zindanlarının qapılarını açın və özünüz kimi insanlara da imkan verin ki, birgə yaşayışın ləzzətini görsünlər; zira bu neməti kərim allah sizə bəxş etdiyi kimi, onlara da bəxş etmişdir. Onlar da sizinlə birlikdə günəşin faydalı şüaları ilə isinirlər, onların da sizin özalarınız kimi əzaları, hissəiniz kimi hissləri vardır, buna görə də bu əza və hisslərdən faydalanmaq hüququ bərabər olmalıdır.

Lakin din xadimləri insanı əsarət altına almağın düzgün olmadığını açıb sizə göstərmişlərsə, bu məsələnin cəmiyyət üçün zərərli və vətəndaşa qarşı belə rofların yanlış olduğunu göstərməyi özümüzə biz borc bilirik. Fəlsəfi ruhun çoxdan bəri əmələ gəlmiş olduğu bir halda insanların mahiyyəti, buna görə də vətəndaşların bərabərliyi haqqında delillər axtarmaq və ya bu delilləri təzələmək, belə gəlir ki, artıqdır. Azadlıq himayəsi altında böyümüş, ilk bərabərlik haqqında sübut boşboğazlığı ilə deyil, necib hisslərlə yaşayan bir adamın qəlbinin adı çırpıntılarıdır. Lakin günün günorta çağında azıb, gözünün qabağındakı şeyləri görməmək kimi bir hal dünyada insanın bədbəxtliyidir.

Gənclik dövrünüzdə məktəblərdə sizə təbii hüquq və vətəndaşlıq hüququnun əsaslarını öyrətmişlər. Təbii hüquq sizə bərabər bədən quruluşu verdiyini və buna görə də eyni hüquqa malik olduqlarını, demək ki, öz aralarında hər cəhətdən bərabər olduqlarını və heç birinin o birinə təbə olmadığını göstərdi. Vətəndaşlıq hüququ sizə hədsiz azadlığı dinc fəaliyyətlə əvəz edən insanları göstərdi. Lakin onların hamısı öz azadlıqlarına bir hədd və öz əməlləri üçün bir qayda qoymuşdularsa, hamı ana bətnindən başlayaraq bərabər təbii azadlığa malikdir və bu azadlığın məhdud edilməsində də bərabər olmalıdırlar. Demək, bu məsələdə də heç kim başqasına təbə deyildir. Cəmiyyətdə birinci hökmdar qanundur; çünki qanun hamı üçün birdir. Lakin cəmiyyətə daxil olarkən, insanın əməllərini özbaşına məhdudlaşdırmağa sövq edən nə olmuşdur? Ağıl deyər: şəxsi mənfəət; ürək deyər: şəxsi mənfəət; pozğunlaşmamış mülki qanun deyər: şəxsi mənfəət. Biz artıq bir çox təkmilləşmə mərhələsi keçmiş cəmiyyətdə yaşayıyıq, buna görə də onun ilk qayda-qanunlarını unutmuşuq. Lakin siz bütün yeni xalqlara və bütün təbii cəmiyyətlərə baxın. Əvvələ, əsarət altına almaq cinayətdir; ikincisi, yalnız cinayətkar və ya düşmən əsarət əzabına məruz qalmalıdır. Bu məfhumlara riayət edərkən biz ictimai məqsəddən nə qədər uzaq olduğumuzu dərk edirik. Bütün sizə dediklərimizin hamısı adi şeylərdir və siz belə qaydaları ana südü ilə bərabər əmmişsiniz. Yalnız ani xurafat, yalnız tamahkarlıq (bizim sözlərimizdən inciməyin), bizim gözlərimizi bağlayacaq və bizi qaranlıqda dəli olanlara bənzədəcəkdir.

Lakin bizim içərimizdə zəncirlənən kimdir, əsarət əzabı çəkən kimdir? Əkinçi! Bizi yedirib kökəldən, ac qarnımızı doyuran, bizə sağlamlıq verən, ömrümüzü uzadan, o adam ki, nə əkib-biçdiyinin sahibidir, nə də hasil etdiyinin. Tarlaya kimin daha artıq sahib olmaq ixtiyarı var, bu hüquq onu becərənin deyilmi? Xəyal ilə olsa da təsəvvür edərkən ki, bir dəstə kişi bir səhraya gəlib cəmiyyət düzəltmək istəyir. Onlar özlərinin yeməyini təmin etmək fikriylə, taxıllı torpağı öz aralarında bölüşdürürlər. Öz bəxtinə düşən pay kime qismət olmalıdır? Torpağı əkmək istəyən və bu işi bacaran adama, deyilmi? Uşaq və ya qoca, zəif, cansız və tənbel adam üçün bu torpaq faydasız olar. Bu yer boş qalar, burada sünbüllər baş qaldırıb yellənməz. Bu torpaq onu becərən üçün faydasız olarsa, cəmiyyət üçün də faydasız olar, çünki torpağı becərən adam özünə zəruri olana malik olmadığı halda öz məhsulunun artığını cəmiyyətə verməz. Demək, cəmiyyət ilk qurularkən

tarları becərməyi bacaran adamın torpağa sahib olmağa ixtiyarı olmuşdur və torpağı becərən ondan yalnız özü istifadə edir. Lakin biz, mülkiyyət haqqındakı ilk ictimai qaydalardan xeyli uzaqlaşmışıq. Bizdə mülkiyyət sahibi olmağa təbii ixtiyarı olanlar mülkiyyətdən nəinki tamamilə kənar edilmiş, başqasının tarlasını becərməsinə baxmayaraq, gözünü başqa bir hakim şəxsin əlinə tikir ki, ona yemək versin! Sizin mədəni şüurunuz bu həqiqətləri dərk etməyə bilməz, lakin bu həqiqətləri yerinə yetirməkdə sizin əməlləriniz, yuxarıda dediyimiz kimi, mövhumat və tamahkarlıq kimi əngələ rast gəlir. Sizin, bəşəriyyətə olan məhəbbət hissləri ilə dolu qəlbləriniz tamahkarlığı ürəyə zövq verən duyğulardan üstün tutacaqdır? Axı bunun sizə nə mənfəəti var? Vətəndaşlarının üçdə iki hissəsi vətəndaşlıq adından məhrum edilmiş və bir qismi qanunda ölü sayılmış belə bir dövlət xoşbəxt adlana bilərmi? Rusiyada kəndlinin vətəndaşlıq vəziyyətini xoşbəxt bir vəziyyət adlandırmaq olarmı? Təkcə qan içən bir adam deyə bilər ki, o, xoşbəxtidir, çünki belə adam yaxşı vəziyyətin nə demək olduğunu anlamır.

İndi biz çalışaq ki, hökmdarların bu vəhşi qaydalarının, bizim sələflərimizin bir zaman əlşib aradan qaldırmağa müvəffəq ola bil-mədikləri bu qaydaların yanlış olduğunu sübut edək.

Vətəndaşların xoşbəxtliyi cürbəcür ola bilər. Deyirlər, məmləkətinde asayiş və qayda hökm sürən bir dövlət xoşbəxtidir. O zaman xoşbəxt görünür ki, onun tarlaları boş qalmasın və şəhərlərində əzəmətli binalar ucalсын. Silahının gücü uzaqlara yayılan, öz məmləkəti xaricində yalnız qüvvəsi ilə deyil, başqalarının fikrinə öz sözü ilə də hakim olan dövlətə xoşbəxt dövlət deyilir.

Gözümüzün önündəki vadiyə baxaq. Orada biz nə görürük? Geniş qoşun düşərgəsi! Oranın hər tərəfində sakitlik hökm sürür. Bütün döyüşçülər öz yerində dayanmışdır. Onların sıralarında çox möhkəm intizam vardır. Rəisin birəcə əmri, əlinin bir hərəkəti bütün düşərgəni hərəkətə, həm də intizamlı hərəkətə gətirir. Lakin döyüşçüləri xoşbəxt adlandırı bilərikmi? Əsgəri intizama itaət nəticəsində bir müqəvvaya çevrilən bu döyüşçülər, canlı varlıqlara bu qədər xas olan hərəkət etmək iradəsindən də məhrum edilmişlər. Onlar ancaq rəisin əmrini tanıyır, onun istədiyini başa düşür və göstərdiyi istiqamətə yürüyürlər. Dövlətin hədsiz qüdrətinə hakim olan əsa da bu dərəcədə güclüdür. Birlikdə hər şeyin öhdəsindən gəlmək olar, lakin ayrı-ayrılıqda insan mal-qara kimi tək qalar, çoban da onu istədiyi yerə aparar.

Azad quruluş məsələsi də zəncirin özü kimi bizim xoşbəxtliyimizi pozur. Gəmi səndəlinə mıxlanmış olan yüz nəfər qul, avar çəkib yoluna davam edərkən, sakitlik və asayiş içərisində olurlar; lakin birəcə onların ruh və qəlblərinə nəzər sal. Orada əzab, kədər, məyusluq görürsən. Onlar çox vaxt ölümü yaşamaqdan daha çox arzu edirlər; lakin bu işdə də onlara mane olurlar. Onların izzirabının sonu səadətdir; səadət isə əsarətlə əlaqəsi yoxdur, buna görə də onlar yaşayırlar. Beləliklə, dövlətin zahirə asayışı və intizamı gözələrimizi yummasın və yalnız bu səbəblərə görə də dövləti xoşbəxt saymamalıyıq. Sən həmişə vətəndaşların qəlbinə bax. Sən orada asayiş və dinclik tapsan, o zaman həqiqətən: bunlar xoşbəxtidirlər, – deyə bilərsən.

Avropalılar Amerikanı viran edərək, onun torpağını yerli əhəlinin qanı ilə suvardılar, öz qatilliklərinə yeni bir mənfəət nəticəsində nəhayət verdilər. Bu yarımkürənin güclü təbii sarsıntılar nəticəsində boş qalmış tarlaları torpağın bağrını yaran xışın gücünü hiss etdi. Münbit çəmənliklərdə biton və faydasız qalıb məhv olan məhsul yenə də keçmişdəki kimi kərənti ilə biçilməyə başladı. Qədim zamanlardan bəri dağların təpəsini tutmuş məğrur ağaclar yıxılmağa başladı. Barsız meşələr və dağların insan ayağı deyməmiş yerləri məhsuldar tarlalara çevrilir və burada ancaq Amerikada biton, yaxud buraya gətirilib müvəffəqiyyətlə yetişdirilən yüz cür müxtəlif bitkilər əkilir. Məhsuldar çəmənliklər, həm məhsul verən, həm də saysız-hesabsız işlək mal-qara ayaqları altında tapdalanır. Hər yerdə yaradıcının qurub tikən əlləri, zahirə rifah mənzərəsi və abadlıq əlaməti görünür. Lakin bu xəsis, tənbel təbiəti bu qədər bol bar verməyə kimin qüdrətli əli məcbur edir? Həqiqət allahı naminə əmin-amanlıq təbliğ edən, özlərini həlimlik və insanpərvərlik müəllimləri adlandıran kinli və ədavətli avropalılar hinduları birdəfəlik əsarət altına alaraq istilaçıların amansız qatillikləri ilə kifayətlənməyib bir də qul alveri yolu ilə onlara ikiqat zülm edir və soyuqqanlıqla öldürürlər. Niger və Senaqal çaylarının bürkülü və çox isti sahillerində ömür çürüdən, öz evlərindən və ailələrindən ayrılmış, nəməlum ölkələrə köçürülmüş bu zavallı və bədbəxt qurbanlar abadlıq işlərinin ağır pəncəsi altında, onların əməyinə nifrət edən Amerikanın məhsuldar zəmilərini becərilirlər. Biz isə viranəlik törədən ölkəyə ona görə xoşbəxt deyirik ki, onun tarlalarını qarətikan basmamış və onun zəmilərində bol müxtəlif bitkilər yetişdirilir. Ona görə xoşbəxt deyirik ki, onun yüz nəfər məğrur və təköbbürlü vətəndaşı cah-cəlal və zinet içərisində yaşayır, minlərlə vətəndaşı

isə qarın dolusu yemək tapmır, istidən, soyuqdan qorunmaq üçün məskəni yoxdur. Ey kaş, bu qədər bolluq ölkələri yenə də boş qalayıd! Qaratikan və dəvətikani buralarda dərin kök salıb, Amerikanın bütün qiymətli məhsulunu məhv edəydi! Siz ey mənim əzizlərim, qorxun ki, sizin haqqınızda: "adını dəyiş ki, dillərdə dastan olmayasan" deməsinlər.

Biz hələ indi də Misir binalarının əzəmətinə heyrət edərək. Məşhurlar bir çox illər keçdikdən sonra da misirlilərin memarlıq sənətində cəsarətli yaradıcılıq qabiliyyətinin şahidi olacaqlar. Lakin bu qədər daş nə üçün hazırlanıb bir-birinin üstünə mənasızcasına qalanmışdır? Məğrur fironların basdırılması üçün. Əbədi yaşamaq təşnəsi olan bu lovğa hökmdarlar, öləndən sonra da öz xalqından zahirə fərqlənmək istəmişlər. Cəmiyyət üçün faydasız olan bu möhtəşəm binalar xalqın apaydın əsəret altına alınmış olduğunu sübut edir. Bir zamanlar hamının xoşbəxt yaşadığı məhv olmuş şəhərlərin qalıqlarında məktəblərin, xəstəxanaların, mehmanxanaların, su kəmərlərinin, tamaşaxanaların və bu kimi binaların xarabalıqlarını; biz sözü deyil, məni sözü məşhur olan şəhərlərdə isə gözəl çar saraylarının, geniş tövlələrin, vəhşi heyvanlar saxlayan yerlərin qalıqlarını görmək olar. Bunların hər ikisini müqayisə edin; nəyi intixab edəcəyimizdə çətinlik çəkmərik.

Lakin fəthlər şöhrətinin özündə nə qazanırıq? Səs, gürultu, lovğalıq və təqəddən düşmə. Mən bu cür şöhrəti 18-ci əsrdə ixtira edilmiş bir balona dəyişərim: ipək parçadan quraşdırılmış bu balonlara anı olaraq isti hava doldurulur və onlar səda sürətilə ən qəliz havanın ən yüksək təbəqələrinə qədər qalxır. Lakin bu balonların gücünü təşkil edən şey ən xırdaca məsələlər vasitəsilə fasiləsiz sürətdə balondan sızır; yuxarıya doğru qalxmış ağırlıq öz təbii yolu ilə aşağı enməyə başlayır; beləliklə də, aylarla əmək sərf edilib diqqət və səylə əmələ gətirilmiş belə bir şey ancaq bir neçə saat ərzində tamaşaçıları əyləndirə bilər.

Lakin soruş görək, işğalçının istədiyi nədir; əhali yaşayan ölkələri viran etməklə və ya səhraları öz dövlətinə qoşmaqla nə kimi məqsədi təqib edir? Bizi işğalçıların hamısından ən qəddarı olan böyük İsgəndər cavab verə bilər; İsgəndər həqiqətən öz əməlləri ilə deyil, özünün ürək qüvvəsi və törətdiyi xarabalıqlarla böyük idi. O deyirdi: "Ey afinalılar! Siz məni nə qədər tərif etməlisiniz". Ağılsız, sən bir keçdiyin yollara nəzor sal. Sənin uçuşunun sərt qasırgası əyalətlərdən keçərək o yerlərin əhalisini öz burulğanı içərisinə alır və dövlətin qüdrətini öz arxasınca sürükləyərək, keçdiyi yerləri viranə qoyur, boş

səhralara çevirir. Sən, ey quduz qaban, heç düşünürsənmi ki, qalib gəlməklə öz məmləkətini viran edirsən, fəth etdiyin ölkədə sənə zövq verəcək bir şey tapa bilmirsən. Əgər bir səhra əldə etmiş olsan, o da sənin vətəndaşlarının məzarı olacaq və onlar burada torpağa basdırılacaqdır; yeni bir səhranı şənəndirərsən, bolluq olan bir məmləkəti məhsulsuz bir məmləkətə çevirəcəksən. Səhraları məskun yerə çevirib, başqa yerləri səhraya çevirməkdən nə fayda? Məskun bir ölkəni əldə etmişsənsə, törətdiyin qırğınları saysan dəhşətə gələrsən. Qasırga kimi basqınların üçün sənə nifrət bəsləyən ürəkləri məhv etməlisən; elə xəyal etmə ki, bu qəlblər səni sevə bilər; onlar səndən ancaq məcburiyyət qarşısında qorxurlar. Mərd vətəndaşları məhv etdikdən sonra, köləlik əsarətini qəbul etməyə hazır olan qorxaqlar qalıb sənin zülmünə tabe olacaqlar, lakin sənin hər şeyi basıb əzən qələbələrinə qarşı dərin nifrət onların da qəlbində kök salacaqdır. Sən heç də lovğalanma, sənin fəthlərinin bəhrəsi ölüm və nifrət olacaqdır. Nəsillərin xatirində sən bir zülmkar kimi qalacaqsan; sənin qullarının sənə nifrət etdiyini və sənin ölümünü istədiklərini bildikdə sən özünü öldürəcəksən.

Lakin əkinçilərin vəziyyətini yaxından anladıqda bu vəziyyətin cəmiyyət üçün nə qədər zərərli olduğunu görürük. Bu, təsərrüfatın və xalqın artmasına zərər verir, öz təmsilə cəhətdən zərərli olduğu kimi, rahatsızlığı cəhətdən də təhlükəlidir. Mənəfəət məqsədilə bir işə təşəbbüs edən adam onun üçün indi və ya sonralar fayda verə biləcək bir tədbirə əl atacaq, indi və ya sonralar fayda əldə edə bilməyəcəyi şeydən uzaqlaşır. Bu təbii niyyətə əməl edərək, özümüz üçün başladığımız və məcburiyyətsiz gördüyümüz hər işi, hər şeyi səylə, həvəslə, diqqətlə və yaxşı görürük. Bunun əksinə olaraq, məcburi surətdə boynumuza yüklənən hər işi, öz faydamıza görmədiyimiz hər bir işi pis, qeydsizliklə və gec görürük. Bizim dövlətdəki əkinçilər bu cürdür. Becərdikləri zəmi başqasınındır, zəmidən hasil olan məhsul onun deyildir, buna görə də əkinçi becərməkdə tənbellik edir; işə əslə can yandırır, tarlaların dərdinə qalır. Sən bu cür tarlaları lovğa sahibkarın əkinçiyə dolanacaq üçün verdiyi bir parça torpaqla müqayisə et. Bu torpağı yaxşı becərmək üçün o, öz qüvvəsini əsirgəmir, olandən gələni edir. Onu bu işdən heç bir şey ayıra bilmir. Vaxtın darlığını o, yuxusuna haram qatmaqla əvəz edir; rahatlanmaq vaxtını işdə keçirir; işləyir; şən keçirilməli bayram günlərinə də o, etina etmir. Özü üçün çalışdığına, özünə işlədiyinə görə ki, belə həvəslə əlləşir. Buna görə də tarlası ona bol məhsul verəcəkdir; əkinçilərin əməyinin bütün

məhsulu məhv olur və ya bir daha əmələ gəlmir; əgər tarla qeyrətlə becərilərsə idi və tarla azad becərilərsə idi, məhsul bol olardı və vətəndaşlar da ərzaq cəhətdən tox olardılar. Lakin məcburi əmək az bəhrə verirsə, yerin məqsədə sərf edilməyən məhsulunu da xalqın artmasına bir o qədər mane olur. Əmək olmayan yerdə yeyən də olmaz. Hamı acından ölür. Köləlik tarlası belədir, bol məhsul vermir, buna görə də vətəndaşlar ölür, halbuki təbiət onlar üçün bol nemət bəxş etmişdir. Lakin köləlik üsulunda insanın törəyib artmasına mane olan səbəb təkcə budurmu? Yeməyin və paltarın çatışmamasına bir də taqətdən düşüncəyədək işləməyi əlavə etsən, insanın ən əziz hissələrinə qarşı belə, lovğalıqla edilən təhqiri və qüvvələrinin qırılmasını da buna əlavə etsən köləliyin məhvədgici təsirini görərsən. Beləliklə, istila və qələbə ilə köləlik arasındakı təfəvüt ondan ibarətdir ki, köləlik törəyib artmağa mane olur, istila və qələbə isə törətmişləri məhv edir. Lakin köləliyin zərəri daha çoxdur. Hamı asanlıqla görə bilər ki, birisi təsadüfi və ani olaraq viran edir; ikincisi isə uzun zaman və həmişəlik məhv edir; birisi yel kimi keçəndən sonra öz azğınlığına nəhayət verir; ikincisi isə birincinin qurtardığı yerdən başlayır və bu hal həmişə təhlükəli olan ümumi daxili bir sarsıntı baş verməyincə dayışa bilməyəcəkdir.

Köləlik hallarına həmişəki nəzərlə baxmaqdan da zərərli şey yoxdur. Bir tərəfdən lovğalıq, digər tərəfdən isə qorxaqlıq əmələ gəlir. Burada zorakılıqdan başqa bir münasibət ola bilməz. Bu da kiçik bir sahədə toplaşaraq özünün hakim mülkiyyətinin ağır təsirini hər tərəfə yayır. Lakin əllərində hakimiyyət və qılınc tutan əsarət tərəfdarları özləri də boyunduruq altına düşərək bu əsarəti var gücləri ilə təbliğ edənlərdən olurlar. Sanki qullardakı azadlıq ruhu o qədər tükənir ki, onlar öz izzatlarına nəhayət vermək istəməməklə bərabər başqalarının azadlığını görmək də onlarda izzət əmələ gətirir. Əgər insan özünün həlak olmasını sevmə bilərsə, qandallarını da sevmə bilər. Mənə elə gəlir ki, onlara əvvəlcə insanın fəlakətinə bəis olmuş ilana baxılan kimi baxmaq lazımdır. – Hakimiyyət təmsali sirayət edicidir. Etiraf etməliyik ki, biz özümüz, vətəndaşları təmin etmək üçün hazırlanmış ictimai ərzağı sorub axırına çıxan yüzbaşı əjdahanı məhv etmək üçün mərdlik və təbiətin çomağı ilə silahlanmış olduğumuz halda, biz, bəlkə də, özbaşınalıq əməllərinə cəsarət etdik, bizim niyyətlərimiz həmişə xeyirxah niyyət olub, ümumi xoşbəxtlik üçün çalışmışıqsa da, bu əməllərimizin faydalı olduğunu iddia edə bilmərik. Odur ki, qərəzsiz cürətimiz üçün bizi əfv etməyinizi acizənə rica edirik.

Mərhəmətli vətəndaşlarımız, heç bilməmişiniz ki, biz necə məhv olmaq qarşısındaıyq, biz nə qədər böyük təhlükə içərisindəyik. Qulların bütün kobudlaşmış hissləri, azadlığın xeyirxah əli ilə hərəkətə gətirilə bilməyən bu hisslər, daxili hissləri daha da möhkəmləndirir və təkmilləşdirir. Sürətli axının qabağı alınmış selin qarşısında müqavimət nə qədər möhkəm olarsa, o qədər də qüvvətli olar. Bir dəfə səddi yıxıb dağıdırsa, qabağında artıq heç bir şey dayana bilməz. Buxovda saxladığımız qardaşlarımız da belədirlər. Fərsət gözləyirlər. Zəng çalınır (xəbərdarlıq edilir – *red.*). Vəhşiliyi məhv etmək istəyən bu axın sürətlə yayılmağa başlayır. Biz ətrafımızda qılınc və zəhəri görürük. Qəddarlıq və vəhşiliyimizə qarşı nəsibimiz ölüm və dəhşət olacaqdır. Onların buxovlarını açmaqda biz nə qədər ləng tərpənib inad göstərsək, onların intiqamı da bir o qədər amansız və sürətli olacaqdır. Keçmiş əhvalatları yadınıza salın. Hətta yaltaqlıq belə, öz ağalarının başına bəla kəsilmək üçün nə qədər qəzəbli qul yaratdı! Kobud, padşah bir yalançı tərəfindən yoldan çıxarılmışlar onun dalınca axışib, zülmkar hakimlərinin əsarətindən azad olmaqdan başqa heç bir şey istəməzlər; cahillikləri üzündən hakimlərini öldürməkdən başqa bir vasitə düşünə bilməmişlər. Onlar kişiyyə, arvada, qocaya, cavana rəhm etmədilər. Onlar öz əsarət zəncirlərini qırmaqdan çox, intiqamdan zövq almaq istəyirdilər.

Başımıza gələn bu olacaq, biz belə bir günü görməli olacağıq. Fəlakət tədricən artır, təhlükə isə başımızın üstünü almışdır. Əcəl başımızın üstündə fırlanır və çəngəli ilə can almağa fərsət gözləyir. Fəlakətəzləri oymağa ümidvar olan birinci yaltaq və ya bir başer dostu zərbinin endirilməsi vaxtını yaxınlaşdıracaqdır. Özünüzü gözləyin.

Lakin fəlakətin dəhşəti və mal-mülkün məhv edilməsi təhlükəsi sizin içərinizdəki zəif bir adamı hərəkətə gətirsə, bizim mərdliyimiz çatmazmı ki, öz xurafatımızı məğlub edək, tamahkarlığımızdan əl çəkib, öz qardaşlarımızı köləlik zəncirindən xilas edək, hamının təbii bərabərliyini bərpa edək? Sizin qəlbimizin arzularını bilsələr onlar üçün tamahkarlıq tədbirliliyindən, təhlükədən daha çox, insanın ürəyindən gələn dəlillərə inanmaq daha xoşdur. Gedin, mənim əzizlərim, gedin, qardaşlarınızın evlərinə gedin və onların taleyinin dəyişdiyini onlara xəbər verin. Açıq ürəklə deyin: sizin taleyinizə qəlbimiz acıdığına, özümüz kimilərə ürəyimiz yandığına görə sizin də bizim kimi məxluq olduğunuzu, bizim kimi insan olduğunuzu dərk edərək, ümumi faydanın mövcud olduğuna inanaraq, öz qardaşlarımızın yanına gəlmişik. Sizinlə öpüşüb barışmaq istəyirik. Bizi bu qədər vaxt sizdən

ayırən təkəbbürlük fərqlərini boşlayaraq, aramızdakı bərabərsizliyi unutmuşuq, gələn indi qələbəmizi bayram edək və vətəndaşlarımızın zəncirlərini qıran həmin bu gün, tariximizdə ən əlamətli bir gün olsun. Sizə keçmişdə etmiş olduğumuz pisliliyi unudun, gələn bir-birimizi ürəkdən sevik. Sizin sözlünüz bu olmalıdır, bu sözlər artıq sizin qəlb-lərinizin ən dərin yerində səslənməkdədir. Yubanmayan, əzizlərim. Vaxt keçir; günlərimiz boş və bekarlıqla keçir. Nəci b fikirlər arzusu ilə yaşayıb onlara əməl etmədən ömrümüzü başa verməyək. Qoy nəsimiz bundan istifadə etməsin, bizi pisliliklə yad etməsinlər və nifrətlə deməsinlər ki, onlar da dünyada varmışlar.

Kibitkəmdən çıxarkən poçt otağının qarşısında tapmış olduğum, palçığa bulaşmış bir kağızda oxuduğum bunlar idi. Otağa girərək, məndən bir az əvvəl buradan gedənlərin kim olduğunu soruşdum.

Poçtalyon mənə dedi:

– Buradan axırıncı olaraq gedən əlli yaşlarında bir adam idi; yol vəsiqəsi ilə Peterburqa gedir. Onun burada bir dəstə kağızı yaddan çıxıb qalmışdır; indi bu kağızları onun dalınca göndərirəm. – Mən poçtalyondan xahiş etdim bu kağızları mənə versin ki, bunları mən bir gözədən keçirəm; kağızları açıb gördüm ki, mənim tapdığım kağız da bunlardandır. Poçtalyonu mən dilə tutub bu kağızları ondan aldım, bunun qarşısında da ona pul verdim. Kağızları gözədən keçirərək gördüm ki, bu kağızlar mənim səmimi bir dostumun kağızlarıdır, buna görə də onları ələ keçirməyimi oğurluq hesab etmədim. Dostum bu kağızları indiyədək məndən istəməmişdir, onlardan istədiyim kimi istifadə edəirəm.

Atlarımı dəyişincə mən maraqlanaraq əlimə keçən kağızlara göz gəzdirdim. Bu kağızların içərisində oxuduğum kağıza oxşar bir çox kağız var idi. Bu kağızların hər birində insanpərvər bir qəlb, gələcək zamanların vətəndaşı özünü göstərirdi. Daha çox gözə çarpan cəhət bu idi ki, vətəndaşlar arasındakı silk uyğunsuzluğa dostumu hər şeydən çox təəccübləndirirdi. Bir yığın kağız və qanunlara dair yazılmış qeydlər. Rusiyada köləliyin yox edilməsinə aid idi. Lakin dostum bu fikirləri dərhal həyata keçirmək üçün ali hakimiyyətin qüdrəti olmadığını bildiyinə görə, Rusiyada əkinçiləri tədricən azad etmək üçün vaxtdan-vaxta qanunlar nəşr etmək yolunu müəyyən etmişdir. Mən burada onun fikirlərinin nə istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərəcəyəm. Birinci müddəə, kənd köləliyinin ev köləliyindən ayırd edilməsinə aiddir. Ev köləliyi hər şeydən əvvəl ləğv edilir, kəndliləri və kəndlərdə xüsusi siyahılara daxil olmuşları evlərə aparmaq qadağan edilir.

Mülkədar əkinçini öz evində işləməyə və ya xidmətə apararsa əkinçi azad olur. Kəndlilərə ağalarından icazə istəmədən evlənmək ixtiyarı verilsin. Qızları ərə satmaq¹ qadağan edilsin. İkinci müddəə əkinçilərin mülkiyyətinə və mühafizə edilməsinə aiddir. Nəfər vergisini kəndlilərin özləri verdikləri üçün becərdikləri nəfər torpağının sahibi onların özləri olmalıdırlar. Kəndlilin satın aldığı mülk onun özünün olmalıdır; heç kəs özbaşına onu bu mülkdən məhrum edə bilməsin. Kəndlilin vətəndaşlıq adı və hüququ bərpa edilməlidir. Onu özünə bərabər adamlar mühakimə etməlidirlər; işinə kəndlilərə məxsus aşağı məhkəmə baxmalı, məhkəmələrə mülkədar kəndliləri də seçilməlidir. Kəndlilərə tərpənməyən mülk, yeni torpaq satın almağa icazə verilsin. Ağaya müəyyən qədər pul verərək qanun üzrə azad olmağa icazə verilsin. Özbaşına, məhkəməsiz cəza vermək qadağan edilsin. – Məhv ol, vəhşi adətlər, dağıl ey pələnglər hakimiyyəti! – deyər, bizim qanunverici səslənir... Bundan sonra işə köləlik tamamilə ləğv edilir.

Vətəndaşların mümkün qədər bərabər olmalarını bərpa etməyə dair bir çox qərarlar arasında mən rütbə cədvəlini tapdım. Bu cədvəlin hazırkı dövrdə nə qədər yersiz olduğunu və bu dövrə nə dərəcədə uyğun gəlmədiyini hər kəs özü təsəvvür edə bilər. Bu zaman orta atın boyunduruğunun zıncırovları səsləndi; demək mən yola düşməliyəm; buna görə də mən, mövcud olmayan şeylərlə məşğul olmaqdansa, poçt arabası ilə gedən bir adam üçün atların yortmamı və ya yorğanı getməsi faydalı, yaxud poçt yabısı üçün yorğanı yoxsa çaparaq getmək əlverişli olduğunu düşünməyi daha faydalı bildim.

VIŞNİ VOLOÇOK

Mən buradakı su bəndlərinə tamaşa etməmiş heç bir zaman bu yeni şəhərdən keçib getməzdim. – Yaxşılıq etməkdə özünü təbiətə oxşadıb, vahid bir əyalətin hər bir nöqtəsi arasında güclü rabitə düzəltmək üçün sənətkarlığı genişləndirməyi ilk dəfə düşüncəyə adanın adı nəsilədən nəslə keçməkdən ötrü abidə qoyulmağa layiqdir. İndiki dövrlər təbii və mənəvi səbəblər nəticəsində dağıldıqdan sonra onların sarı sünbüllü tarlalarında tikan bitəcək və onların möğrur hökmdarlarının gözəl saraylarının xarabalıqları koramal, ilan və qurbağa

¹ Bir mülkədarın kəndlisi başqa bir mülkədarın təhkimlisi olan qızla evlənəndə, onun gəlininin sahibi qız üçün müəyyən qədər pul alırdı.

yuvası olacaqdır, – maraqlanan səyahətçi onların ticarətdəki əzəmətini göstərən qalıqları görə bilər. Romalılar geniş yollar salmış, su kəmərləri çəkmişdilər ki, bunların möhkəmliyinə indi də haqlı olaraq təəccüb edirlər; lakin Avropadakı su yolları haqqında onlar heç bir şey bilmirdilər. Romalılarda olan yollar kimi bir yol bizdə heç bir zaman ola bilməyəcəkdir; bizim uzun qışımız və şiddətli şaxtalar buna mane olur, kanallar isə suvanmasa hamar olmaz.

Vişni Voloçok kanalında taxıl və başqa mallarla yüklənmiş gəmilərin su qapılarından keçib Peterburqa tərəf yola düşməyə hazırlanmışlarına tamaşa etmək mənə böyük fərah verirdi. Burada torpağın heqiqi sərvəti və əkinçi əməyi məhsulunun bolluğu gözü çarpmayaca idi; insan əməllərinin qüdrətli amili olan mənfəətpərəstlik burada parlaq surətdə özünü göstərməkdə idi. Lakin ilk baxışda şüurum bu bolluq mənzərəsindən zövq aldım da, fikrim dağılırkən sevincim dərhal söndü. Zira yadıma düşdü ki, Rusiyada əkinçilərin çoxu özü üçün işləmir; deməli, Rusiyanın bir çox mahallarında torpağın bolluğu onun əhalisinin ağır vəziyyət içərisində olduğunu sübut edir. Yay vaxtı gömrükxana körpüsünü gəzərkən Amerikadan artıq qalmış malları və qənd, qəhvə, boyaq və başqa bu kimi bahalı bitki məhsulu bizə gətirən gəmilərə tamaşa edərkən bu məhsulların üstünə, bunları istehsal edənlərin tökülmüş göz yaşları və qan-tərinin hələ qurumadığını düşündə zövq duyğularım aydın bir qəzəbə çevrildi.

Bir zaman dostum mənə deyirdi:

– Təsəvvür et ki, *sənin fincanına tökülən qəhvə* və onun içinə salınan qənd, *sənin* kimi bir adamın rahatlığını pozmuşdur; bu qəhvə və qənd onun gücündən artıq zəhmətə qatılmasına, onun göz yaşları axıtılmasına, iniltisinə, təhqir edilməsinə və edamına səbəb olmuşdur; sən isə, ey daş qəlblili insan, öz ağzını şirin etməyə cəsarət edirsən. Bu sözləri deyən dostumun sərt siması mənim bütün varlığımı sarsıtdı. Əlim titrədi, qəhvə yerə töküldü.

Siz isə, ey Peterburqda yaşayanlar, ey vətənimizin bolluq mahallarının artıq qalmış nemətləri ilə dolananlar, dəbdəbəli ziyafətlərdə və ya dostlarınızın qonaqlığında, yaxud təkliddə qarnınızı doyurmaq üçün bir parça çörəyi ağzınıza aparırken əl saxlayıb bir düşünün. Amerikanın məhsulları haqqında dostumun mənə demiş olduğu sözləri mən də sizə deyə bilmərəmmi? Onların taxıl tarlaları alın təri, göz yaşları və ah-nalələrlə suvarılmamışdır mı? Sizin yediğiniz çörək tikəsi dövlət tarlası deyilən tarla və ya heç olmazsa, öz mülkədarına

töycü verən əkinçi tarlasının sünbülündən əmələ gəlmişdirsə xoşbəxtsiniz. Lakin onun xəmiri dvoryan anbarında yatan taxıldan yoğun olmuşsa və ya sizin halınıza. O məhsul kədər və məyusluq nəticəsində toplanmışdır; allah-taala qəzəblə; bəd əməllər törədən torpağa lənət olsun, dediyi zaman, o torpaq lənətlənmişdir. Gözləyin ki, həsrətini çəkdiyiniz qidadan zəhərlənməyəsiz. O qidanın üstünə yoxsulun acı göz yaşları tökülmüşdür. O qidanı ağzınıza aparmayın, pəhriz saxlayın, bu pəhriz həm həqiqi, həm də faydalı olar.

Bir nəfər mülkədarın hekayəsi sübut edir ki, insan öz mənfəəti xatirinə özü kimilərin insan olduğunu unudur; daş qəlblilik timsalı üçün möcüzə axtarmaqdan ötrü başqa yerlərə, uzaq ölkələrə getməyə ehtiyac yoxdur; belə hallar bizim məmləkətdə göz qabağındadır.

Bir nəfər, el arasında deyildiyi kimi, məmuriyyətdə bəxti gətirməyi üçün, yaxud məmuriyyətdə bəxtini sınamaq fikrinə düşməyib, paytaxtdan çıxıb gedərək, yüz və ya iki yüz candan ibarət kiçik bir kənd alır və əkinçilik yolu ilə qazanc əldə etmək qərarına gəlir. O özü xışdan yapışmaq fikrində deyildi. O, torpağın becərilməsinə, ancaq öz kəndlilərinin təbii qüvvələrindən son həddinə qədər istifadə etməklə, onların öhdəsinə qoymaq fikrində idi. Bunun üçün, öz kəndlilərini iradə və məqsədi olmayan alətlərə çevirməyi ən etibarlı bir üsul hesab etdi və onları həqiqətdə də bəzi cəhətlərdən, əsrimizdə dəstə ilə təlim edilən, döyüşə dəstə ilə atılan, təkliddə isə heç bir əhəmiyyəti olmayan döyüşçülərə oxşatdı. Bu adam öz məqsədinə çatmaq üçün, adətən kəndlilərdən tələb edilən bütün icbari işlərin əvəzində, dvoryanlar tərəfindən kəndlilərə guya onların dolanacağı üçün verilən kiçik əkin və biçənək yerlərini kəndlilərin əlindən aldı. Sözlün qısa, bu dvoryan filankəs bütün kəndliləri, onların arvadlarını və uşaqlarını ilin bütün günlərində özü üçün işlətməyə başladı. Kəndlilər acından ölməsin deyə onlara aylıq azuqə adı ilə müəyyən qədər taxıl verirdi. Ailəsi olmayanlara aylıq azuqə verilmirdi, lakedemonların adəti üzrə hamı birlikdə ağanın heyətində ziyafət düzəldirdilər, mədə xarab olmasın deyə at yeyilən günlərdə də boş kələm şorbası, pəhriz vaxtında və pəhriz günlərində isə çörəklə kvas verilirdi. Əsl et isə ancaq pəhriz bayramında yeyilirdi.

Bu intizam altında saxlananlara münasib, özlərinə yaraşan paltarlar verildirdi. Qış üçün özləri çarıq tikirdilər, çarığın bağını isə ağa verirdi; yayda isə ayaqyalın gəzirdilər. Deməli, bu əsirlərin nə inəyi, nə atı, nə də qoyun-quzusu vardı. Ağa onları yalnız heyvan saxlamaq ixtiyarından

deyil, heyvan saxlamaq imkanından məhrum edirdi. Tavanalı olanlar, yeməyinə qənaət edənlər, bir neçə toyuq-cücə saxlayırdılar: ağanın kefi gələndə bu toyuq-cücəni alır, özü istədiyi qədər də pul verirdi.

İşlərin belə qurulması nəticəsində cənab filankəsin kəndinin gündən-günə çiçəklənməsi təəccüblü deyildi. Hamının taxılı pis gələndə, onun taxılı birə dörd gəlirdi. Başqalarının taxılı yaxşı gələndə, onunku birə on məhsul verirdi. Çox keçmədən iki yüz kəndlidən əlavə o, öz mənfəətinə qurban etmək üçün daha iki yüz kəndli aldı, bunlarla da əvvəlki kəndliləri kimi rəftar edərək, öz sərvətini ildən-ilə artırır; tarlalarında əzab içində inildəyənlərin sayını daha da çoxaldırdı. İndi onun kəndliləri minlərlədir, özü də məşhur əkinçi kimi şöhrət qazanmışdır.

Ey vəhşi! Sən vətəndaş adını daşımağa layiqsən. İldə bir neçə min pud artıq taxıl hasil edənlərlə dərin şırımlar açan öküzə fərq qoyulmursa, bu neçə min pud taxılın dövlətə nə faydası var? Yoxsa vətəndaşların xoşbəxtliyini taxıl anbarlarının dolu, qarnımızın boş olmasında görürük? Yoxsa istəyirik ki, hökumətimizə xeyir-dua edən minlər deyil, birçə nəfər olsun? Bu qan içənin var-dövləti onunku deyildir. Bu var-dövlət talançılıqla qazanılmış sərvətdir və bu sərvət sahibi qanunla ciddi surətdə cəzalandırılmalıdır. Elə adamlar vardır ki, bu cəlladın məhsuldar tarlalarına tamaşa edərkən onu əkinçiliyi təkmilləşdirmənin bir təmsali kimi göstərirlər. Beləliklə də istəyirsiniz ki, sizə ürəyi yumşaq adam desinlər və özünüzü də ümumin xoşbəxtliyinin himayəçisi kimi qələmə versinlər. Siz dövlət sərvətinin mənbəyi hesab etdiyiniz bu cür cəbri həvəsləndirmək əvəzinə, bu ictimai xəbisdən öz insanpərvərlik intiqamınızı alın. Onun okınçilik alətlərini dağıdın; onun məreklərini, dərz tayalarını, taxıl anbarlarını yandırın, külünü tarlalara sovurun, çünki o, zülmkarlığı bu tarlalarda etmişdir, siz onu dünyaya ictimai bir oğru kimi göstərin ki, onu görənlər ona nifrət etməklə bərabər onun bəd əməllərinin başqalarına sirayət etməməsi üçün ondan uzaq qaçsınlar.

VIDROPUSK

Burada mən yenə də dostumun kağızlarını gözden keçirməyə başladım. Saray rütbələrini ləğv etmək qaydaları haqqında əsasnamənin layihəsi əlimə keçdi.

Cəmiyyətdə pozulmuş olan təbii və vətəndaşlıq bərabərliyini yenə də təcridən tətbiq etməklə, ata-babalarımız bunun üçün dvoryanların hüquqlarını azaltmağı son üsul hesab etməmişlər. Əvvəllərdə öz şəxsi xidmətləri ilə dövlətə fayda verdikləri halda, şücaət nəsil-dən-nəslə keçdikdə bu fayda zəiflədi və əkilərkən şirin olduğu halda, nəhayət, acı meyvə gətirdi. Mərdlik əvəzinə lovğalıq və xudpəsəndlik törədən, nəcib qəlb və səxavət əvəzinə böyük işlər görməkdən qorxan yaltaqlıq və etibarsızlıq əmələ gəldi, əsl xəsislər böyüklər kimi qələmə verildilər. Bu qədər dar qəlbli adamlar arasında yaşayaraq ata-babalarının ləyaqət və xidmətlərlə lovğalanıb hünər göstərmək istəyən bir çox hökmdar allahlıq iddiası etməyə başladı və elə düşündülər ki, onlara aid olan hər bir şey ancaq xoşbəxtlik yaradır, işıqlığa çıxır. Bizim əməllərimizin nəticəsi belə, özü də, ancaq ümumin xeyrinə olmalıdır. Hakimiyyətinin belə özəmləndirilməsi ilə nəşələnon padşahlar elə xəyal etdilər ki, hər saat onların hüsurunda əl bağlayıb duran qulları və nökarları onlardan işıq alırlar; guya şahların parıltısı bir çox şeyi işıqlandırır və daha qüvvətlə əks olunur. Lakin bu cür xam xəyalları padşahlarda bir fitə və ya şıqqılıtya itaət edən və heykəl misallı xalis teatr kuklası olan saray adamları oyatmışlar. Saray rütbələrinə göz gəzdirsək, təəssüflə gülümsəyərək, öz xidmətləri ilə lovğalanan adamlara baxmaq istəmərik; lakin onların üstün tutulduqları xidmətlərinə hönkürtü ilə ağlayırıq. Mənim baş xidmətçim, mehtəbaşım və hətta, mehtərim və faytonçum, aşpazım, süfrəmi idarə edənlər, quş ovlayan və ona tabe olan başqa ovçular, mənə xidmət edən ev qulluqçuları, üzümü qırخان, başımı darayan, ayaqqabımın tozunu silənlər, hələ adlarını çəkmədiyim bir çoxları, vətən uğrunda canını, qanını əsir-gəməyərək, dövlətin şərəfi xatirinə hətta, ölümə də gedərək, vətənə canla-başla xidmət edən adamlara bərabər və hətta, onlardan üstün tutulurlar. Mənim evimdə tam bir təmizlik və böyük səliqə olmasının, sizə nə faydası var? Mənim yeməklərim sizinkindən yaxşı bişirilmiş olduqda və mənim qədəhlərim dünyanın hər tərəfindən gətirilən şorabla doldurulduqda sizin bundan qarnınız doyacaqmı? Arabam qızıla tutulmuş və atlarım harın olsa, yolda sizi tutan qar və çovğundan qoruna biləcəkmisiniz? Mənim könlümü açmaq üçün vəhşi heyvanlar ovlanmasında sizin ayaqlar altında tapdalanmış tarlanızın məhsulu yaxşımı olacaq, biçənlərinizin otu bolmu olacaqdır? Siz şəfqət hissələ

gülməyəcəksiniz. Lakin bir çoxları haqlı bir qəzəblə bizə deyəcəkdir: sən saraylarının səliqəli saxlanması qeyrət göstərən, bunları qızdırırlar, sən zəifləmiş mədəni və kütəşmiş zövqünü nəşələndirmək üçün isti yerlərin acı bitkilərini donmuş şimal piyləri ilə qarışdırırlar; sən qablarında Afrika üzümünün şirəsini köpükləndirən; sən arabının ətrafına ətirli yağ sürən, atlarına yem verib suvaran, sən naminə qalın meşələrin vəhşi heyvanları və göyün quşları ilə qanlı döyüşə girişən; bütün bu müftəxorlar, sən lovgalıqna yaltaqlıq göstərən bir çox başqaları kimi, bunlar məndən, döyüş meydanında qanlarını sel kimi axıdılardan, sən şəhərlərini və özəmət pərdəsi altında mərdlik kimi görünən acizliyin gizləndiyi saraylarını müdafiə edirkən bədəninin ən zəruri əzalarını itirənlərdən; verginin ümumi ağırlığını mümkün olduqca yüngülləşdirməyə çalışaraq, şənlik, gənclik və oylanca günlərini yarım qəpiyə də qənaət etməklə keçirənlərdən, öz rifahını düşünməyib gecə-gündüz əlləşərək cəmiyyətin xoşbəxtliyə nail olmasından ötrü vəsait tapmaq üçün çalışanlardan, səni sevdirmək üçün qohumluğa, məhəbbətə, ürək və qan dostluğuna biganə qalaraq məhkəmədə sənə xatirinə həqiqəti göstərənlərdən ucadadırlar. Saçlarımız göstərdiyimiz igidliklərdə ağarır, qollarımız qatlandığımız ağır zəhmətlərdə taqətdən düşür, bunlara baxmayaraq ölüm günümüzə də sənə mərhəmətinə nail ola bilmirik; zəriflik və eyiblər törədən döşlə bəslənmiş bu vücudlar, vətənin bu bədgülmüş övladları var-yoxumuza varis çıxacaqlar.

Bir çoxları sizin haqqınızda belə, hətta, bundan da ədalətli sözlər danışirlar. Ey zorlular, bu sözlər qarşısında nə cavab verəcəyik? Biz öz rəzaletimizi hissizliyimizlə pərdələyəcəyik, bu cür danışanlara qarşı gözlərimizi qəzəblə bəreləcəyik. Haqq sözlərə cavabımız çox vaxt belə olur. Bizlərdən ən yaxşımız belə cürət göstərərsə ona da kimse təəccüb etməsin; o, yaltaqlarla yaşayır, yaltaqlarla söhbət edir, yaltaqlarla oturub-durur, yaltaqlarla gəzir. Yaltaqlıq da, təməllüq də onu kar və kor edib hissiyatını əlindən alacaqdır.

Lakin qoy belə məzəmmət bizdən uzaq olsun. Kiçik yaşlarımızdan yaltaqlığa nifrot edərək qəlbimizi bu günə qədər də onun şirin zəhərindən qorumuşuq, indi isə sənə qarşı məhəbbətimizin və sədaqətimizin yeni təzahürləri qoy aşkar olsun. Biz indi çar sarayı məmurluğu xidməti ilə hərbi və mülki xidmət arasındakı müqayisəni ləğv edirik. Bu qədər illər ərzində aramızda mövcud olmuş biabırçı bir adət qoy xatirələrdən silinib məhv edilsin. Qoy həqiqi xidmət edən və ləyaqətli

adamlar ümumi xeyir üçün ciddi-cəhd ilə çalışanlar öz əməklərinə görə mükafat alsınlar və ancaq belə adamlar fərqləndirilsinlər.

Qəlbimizi, uzun müddət bizə ağırlıq edən bu cür dözülməz yükəndən azad edərək, xidmət göstərmə və ləyaqət üçün bu dərəcədə təhqirli olan rütbələri ləğv etmək qəsdimizin səbəblərini açıb sənə göstərəcəyik. Sən deyirlər (ata-babalarımız da bu fikirdə idi) ki, gücü xalqın rəyinə bağlı olan çar taxt-tacı öz zahiri dəbdəbəsi ilə fərqlənməlidir ki, əlahəzrətin haqqındakı fikir həmişə tam və sarsılmaz olsun. Xalqlar üzərində hökmdarlıq edənlərin zahiri cəlal və dəbdəbəsinin də səbəbi budur, onları əhatə edən bir sürü qulun mövcud olmasına da səbəb budur. Hər bir adam razılaşmalıdır ki, zahiri görünüş ancaq məhdud fikirli və ağıldan kəm adamları heyrətə gətirə bilər. Lakin xalq nə qədər çox maariflənmiş olarsa, yəni xüsusilə mədəni insanlar nə qədər çox olarsa, zahiri görünüş də bir o qədər az təsir bağışlayar. Numa hələ o zaman kobud olan romalıları inandırma bilirdi ki, qanunvericilik işini ona Eger pərisi öyrətməmişdir. Zəif iradəli peruanlılar səmimiyyətlə inanırdılar ki, Manko Kapaq günəşin oğludur və onun qanunları göydən nazil olmuşdur. Məhəmməd köçəri ərəbləri öz sayaqlamaları ilə aldada bilmişdi. Onların hamısı zahiri dəbdəbəni göstərirdilər, hətta Musa da ehkam lövhini dağda ildırımların şüaları altında qəbul etmişdir. Lakin indi, aldatmaq istəyənlər üçün parlaq zahiri görünüş deyil, dəlillərin zahiri görünüşü, təbiri cəizsə, əqidənin zahiri görünüşü lazımdır. Hazırda öz ərizəsini yuxarı idarələrdə təsdiq etdirmək istəyən adam zahirən faydalı adam olduğunu işə salmalı və bununla da hamının qəlbini yumşaltmalıdır. Madam ki, biz bütün qüvvəmizi hamının və hər kəsin faydası üçün sərf edirik, zahiri dəbdəbə bizim nəyimizə lazımdır? Bizim üzümüzü ağ edən, dövlətin səadəti üçün olan cari qərarlarımız deyildirmi? Bizə göz yetirən hər bir kəs bizim xeyirxah olduğumuzu görür, bizim göstərdiyimiz mərdlikdən fayda görəcəyini anlayar və bizə bir dəhşətli adam kimi deyil, səadət gətirən bir adam kimi hörmət edirlər.

Qədim iranlılar həmişə səxavətlə idarə edilsəydilər Əhrimənin və mənfur əzəli şərin mövcud olmasını arzu etməzdilər. Lakin dəbdəbəli zahiri görünüş bizim üçün faydasız olduğu kimi, onu mühafizə edən adamlar da dövlət idarəsində bir o qədər zərərli ola bilərlər. Bütün səyləri yalnız bizə yaltaqlıq etməkdən ibarət olan belə adamlar xoşumuza gələn hər bir şeyi icra etməkdə misilsiz zövq və səliqə göstərəcəklər. Arzumuz dərhal yerinə yetiriləcəkdir; yalnız bizdə nəinki arzu, hətta fikir belə oyanmağa yol verməyəcəklər, çünki hər bir arzu

və fikrimizin təmin edilməsi işi irəliləmədən hazırlanmışdır. Belə bir yaranmanın təsirinə baxsanız dəhşətə gələrsiniz. Ən möhkəm bir ürək də adi müvazinətini itirib sarsıya bilər, yaltaqlığın şirin lay-layı onu yuxuya verir. Bu şirin sehr, ağılı da məhv edir, qəlbi də. Görmədiyimiz kədər və narazılıq bizə keçici bir nasazlıq kimi görünər; bunlar üçün kədərilməyi ya özümüzə ayıb bilər, ya da iyrenc bir hal hesab edərək, onlardan şikayətlənməyi də qadağan edərək. Ən ağır kədər və yara, ölümün özü belə bizə zərurətdən irəli gələn adi bir hal kimi görünür və qara pərdə dalında görünərək, bizə teatr tamaşası kimi ani bir təsir bağışlayar. Ona görə ki, xəstəliyin oxu və belanın iynəsi bizim bədənimizə soxulmamışdır.

Bu, padşahların dəbdəbəli əməllərinin törətdiyi bütün fəlakətlərin ancaq zəif bir təsviridir. Biz xoş niyyətlərimizin qəzəbindən gizlənməmişiksə, xoşbəxt deyilikmi? Timsalın sirayət etməsinə də mane ola bilsəydik xoşbəxt olmazdıqmı? Biz öz rəhmdilliyimizə əminik, kənar bir əxlaqsızlıq etmədiyimizə əminik, arzularımızın mötədil olmasına əminik, yenidən ömrümüzü xoşhəllə keçirək və qarşılıqlı fayda üçün hakimiyyətlə azadlığı necə birləşdirmək lazım gəldiyini göstərməkdə gələcək nəsillər üçün nümunə olaq.

TORJOK

Burada, poçt həyatında mən ərizə vermək üçün Peterburqa gedən bir adama rast gəldim. Onun ərizəsi həmin şəhərdə sərbəst surətdə kitab çap etmək üçün icazə almaqdan ibarət idi. Mən onu deyirdim ki, bunun üçün icazə lazım deyildir, çünki bu işdə hamıya sərbəstlik verilmişdir. Lakin o, senzura cəhətdən azadlıq istəyirdi; bu xüsusda o, belə fikir edirdi.

Bizdə mətbəə saxlamağa hamının ixtiyarı vardır, bunun üçün xüsusi şəxslərə icazə verməkdən qorxmaq vaxtları keçmişdir; xüsusi mətbəələrdə yalan şeylər çap oluna bilər, deyə hamı üçün xeyirli və faydalı olan bu işdən çəkinirdilər. İndi hamının azad surətdə çap maşını ola bilər, lakin çap oluna bilən şey qəyyumluq altındadır. Senzura şüurun, fərasətin, təfəkkürün, əzəmətli və gözəl nə varsa hamısının dayəsi olmuşdur. Lakin dayələr olan yerdə, deməli, qayış və aşırma ilə gəzən uşaqlar da vardır ki, bundan da çox zaman onların ayaqları ayrı olur;

qəyyum olan yerdə, demək, özlərini idarə etməyi bacarmayan kiçik yaşlılar, inkişaf etməmiş şüurlar vardır. Dayə və qəyyumlar həmişə mövcud olarsa, uşaq uzun zaman qayış və aşırma ilə gəzəcək və böyüyəndə də şikəst olacaqdır. Nadan həmişə Mitrofanuşka olar, dayəsiz bir addım da atmaz, öz miras malını qəyyumsuz idarə edə bilməz. Adi senzuranın nəticələri hər yerdə belədir, senzura nə qədər çox tələbkər olarsa, nəticəsi də bir o qədər təhlükəli olar. Görün Herder nə deyir: "Yaxşı bir işi və təşəbbüsü həvəsləndirməyin ən yaxşı üsulu fikir və düşüncələrə mane olmamaq, bunlara sərbəstlik və azadlıq verməkdir. Elm aləmində istintaq zərərli: istintaq havanı qəlizləşdirir və nəfəsi daraldır. Gün üzü görənə qədər on senzordan keçən bir kitab kitab deyil, müqəddəs inkvizisiyanın saxtasıdır; çox zaman eybəcərləşdirilmiş, dəyənəklə kötəklənmiş, ağzına lavaşa vurulmuş bir məhbus, həmişəlik bir quldur... Həqiqət sahələrində, fikir və mədəniyyət aləmində yer üzünün heç bir hökmdarı qərar verə bilməz və verməməlidir; belə bir qərarı hökumət də verə bilmədiyi kimi istər keşiş papaqlı, istər qotazlı sensor heç verə bilməz. Həqiqət aləmində o, hakim deyildir, müəllif kimi bir cavabdehdir. İnsan ancaq mədəniyyət sayəsində islah oluna bilər; başsız və beyinsiz nə əl tərpenə bilər, nə ayaq... Dövlətdəki qanun-qayda nə qədər möhkəm olarsa, nə qədər müntəzəm və parlaq olarsa və dövlət öz möhkəmliyinə əmin olarsa, hər bir rəyin meydanı çıxmasından, qəzəblənmiş yazıçının hər bir kinayəsindən sarsıyıb lərzəyə düşməz; fikir azadlığına və mətbuat azadlığına iltifat göstərər və bunun nəticəsində söz yox ki, həqiqət, qazanmış olar. Həlak edənlər şübhəli olurlar, gizli xəbislər qorxaq olurlar. Ədalətli, möhkəm intizamlı və alnı açıq mürd bir adam haqqında hər şey danışa bilərlər. O, hər gün öz adəti üzrə hərəkət edir və onun haqqında düşmənlərinin düzəlttikləri iftirlər onun xeyrinə olur. Fikirde iltizam zərərli şeydir... Dövlət başçısı hamının rəyini əhatə etməkdən ötrü, öz dövlətində bu rəylərə imkan vermək, maarifləndirmək və onlardan ümumin xeyrinə istifadə etməkdən ötrü rəylər haqqında ədalətli olmalıdır: buna görə də dünyada həqiqi mənada böyük hökmdar çox nadirdir".

Hökumət, kitab çap etməyin faydasını başa düşüb, bu iş üçün hamıya icazə vermişdir; lakin yeni fikirlərin qadağan edilməsi azad surətdə kitab çap etmək kimi gözəl bir niyyəti mənasız edəcəyini bundan daha artıq başa düşərək, nəşriyyata nəzarət etməyi senzuraya və ya əxlaq və tərbiyə idarəsinə tapşırırmışdır. Bu cəhətdən onun

vəzifəsi ancaq zərərli əsərlərin satılmasını qadağan etməkdən ibarət ola bilər. Lakin bu senzuranın özü də artıqdır. Əxlaq və tərbiyə idarəsinin bir nəfər anlaşıq uryadniki mədəniyyətə böyük zərər vura bilər və idrakın inkişafını uzun illər ləngidə bilər; uryadnik faydalı ixtirarı, yeni fikri qadağan edər və hamını çox böyük şeylərdən məhrum edər. Kiçik bir misal. Təsdiq olunmaq üçün əxlaq və tərbiyə idarəsinə bir romanın tərcüməsini gətirmişdilər. Mütərcim müəllifin yazdıqlarını tərcümə edərək sevgidən bəhs olunan yerdə sevgini hiyləgər allah adlandırmışdır. Bütün varlığı ilə ixlas göstərən rütbəli sensor: “allaha hiyləgər demək ədəbsizlikdir” deyərək, bu ifadənin üstündən qələm çəkmişdir. Adam başa düşmədiyi bir şeyə qarışmamalıdır. Təmiz hava istəyirsənsə, hisli çırağı rədd et; işıq istəyirsənsə qaranlığı rədd et; uşağın qorxaq olmasını istəmirsənsə, çubuğu məktəbə buraxma. Şallaq və dəyənəyin dəb olduğu bir evin xidmətçiləri sərxoş, oğru və bəlkə bunlardan da pis olarlar¹.

Qoy kimin ağlına nə gəlsə çap etdirsin. Kim mətbuatda özünü təhqir edilmiş görərsə, ona rəsmi qaydada məhkəmə vasitəsilə kifayət verilsin. Mən bunu istehza ilə demirəm. Söz həmişə əməl olmadığı kimi, fikir və rəy də cinayət demək deyildir. Bu, yeni Qanunnamə haqqındakı Tapşırığın qaydalarıdır. Lakin söyüş, sözdə də, mətbuatda da söyüşdür. Qanunda heç kəsi yamanlamağa icazə verilməmişdir; hamı azad surətdə şikayət edə bilər. Lakin birisinin bir başqası haqqında doğru söz deməsini yaman hesab etmək qanunda yoxdur. Kitablarda polisə damğası olmadan çap edilərsə bundan nə zərər gələ bilər? Bundan nəinki zərər gəlməz, hətta bunun xeyri olar; birincidən sonuncuya qədər, kiçikdən böyüyə qədər, şahdan başlamış ən adi bir vətəndaşa qədər bunun xeyri olar.

Senzuranın adı qaydaları, təbii dinə və vəhyə qarşı nə varsa hamısını, üsul-idarəyə zidd olan hər bir şeyi qadağan etməkdən, qaramaqdan, cırıb atmaqdan, yandırmaqdan, cəmiyyətin əxlaq qaydalarına, quruluşuna və asayişinə qarşı çıxan hər bir şəxsiyyətin adına

¹ Deyirlər ki, bu cür bir sensor da, allah haqqında bəhs edilən bir əsərin çapına icazə verməyərək demişdir: “Mən onunla alıb-verməyim yoxdur.” Hansı bir əsərdə bu və ya başqa bir dövlətin xalq adətləri pisləndikdə o belə əsəri yaramaz hesab edərək demişdir; bu dövlətdə Rusiyanın dostluq müqaviləsi vardır. Bir əsərdə knyaz və ya qraf haqqında danışıldıqda, o belə kitabın çapına icazə verməyərək deyirmiş: bu, şəxsiyyətdir, çünki bizim adlı-sanlı adamlarımız içərisində də knyaz və qraf vardır (Müəllifin qeydi).

qələm çəkməkdən ibarətdir. Bunu ətraflı surətdə gözəndən keçirək. Bir nəfər dəli, xəyal ilə ürəyində deyil, uca səslə: “allah yoxdur” desə, bütün dəlilərin ağzında ucadan və tələsik: “allah yoxdur; allah yoxdur” deyən əks-səda eşidilərsə, bundan nə çıxar? Əks-səda səsdür; havada cingildəyər, havanı azacıq dalğalandırar, sonra işə yox olar. Çox az hallarda şüura təsir göstərər, göstərsə də bu təsir çox zəif olar; ürəyə isə əsla təsir göstərə bilməz. allah həmişə allah olaraq qalacaqdır. Onun varlığını ona inanmayanlar da hiss edirlər. Elə güman edirsənsə ki, nasaz danışmaqla allah-taala təhqir edilmiş olar, əxlaq idarəsinin uryadniki onun əvəzinə iddiaçı ola bilərmi? Qadir allah naqqala və hay-küyə etimadnamə verməz. Bütün kainatın sahibi olan, gürültü törədən və şimşək oynadan bir qədər sahibi, (bütün kainat ona tabedir) tərəddüd edən qəlblərdən, yer üzündə allahın vəkili olmaq xəyalilə yaşayan şahdan da intiqam almağı özünə layiq bilməz. Əzəli-əbədi allahın təhqir edilməsində kim özünü hakim hesab edə bilər? allahın təhqir edilməsi haqqında mühakimə yürütməyə cürət edən şəxsin özü allahı təhqir etmiş olur. allah qarşısında həmin bu adam cavab verəcək. Bu vaxta qədər Rusiyada açıq dindən dönüb mürtəd olanlar allahın varlığını inkar edən allahsızlardan daha çox zərər vurmuşlar. Belələri bizdə azdır, çünki bizdə hələ metafizika haqqında az düşünürlər. allahsız metafizikada raskolnik¹ (din təfriqəçisi) işə üç barmaqda dolaşır qalır. Yunan dininin ümumi nəzəriyyəsindən hər hansı bir cəhətdən kənara çıxan bütün rusları biz raskolnik adlandırırıq. Rusiyada raskolnik çoxdur, buna görə də onların ibadətində icazə verilir. Bəs açıq surətdə yoldan çıxmağa nə üçün icazə verilməsin? Nə qədər açıq olsa, o qədər də tez dağılar. Şəhidlər təqib nəticəsində meydana gəlmişlər; amansızlıq xristian qanununun özünün bir dayağı idi. Raskolların əməlləri bezən zərər yetirir. Onu qadağan elə. Bu əməllər timsal göstərilməklə təbliğ edilir. Timsalı yox et. Raskolnik çap olunan kitaba görə özünü oda atmaz, amma hiyləgər timsaldan atar. Sarsaqlığı qadağan etmək, onu həvəsləndirmək deməkdir. Onu başına burax; nəyin sarsaq və nəyin ağıllı iş olduğunu hər bir kəs görər. Qadağan olunan şey şirin olar. Biz hamımız Həvvanın övladlarıyıq.

Lakin qorxaq hökumətlər sərbəst surətdə kitab çap olunmasını qadağan etməklə küfrdən deyil, özlərinin məzəmmət ediləcəklərindən

¹ Pravoslav dinində təfriqə salanlara “raskolnik” deyilir. Əsl pravoslav üzünə üç barmaq, raskolnik isə iki barmaq xaç çəkir.

qorxurlar. Ağlısızlıq etdiyi zaman allaha ehtiram etməyən adam, ağı başına gələndə, qanunsuzluq edən hakimiyyətə əsla ehtiram etməz. Qüdrətli allahın qəzəbindən qorxmayan adam dar ağacını lağa qoyar. Buna görə də hökumətlər azad fikirdən qorxurlar. Bütün varlığı belə sarsılmış olan azad fikirli bir adam cəsarətli, həm də qüdrətli və sarsılmaz əlini hakimiyyət heykəlinə uzadaraq onun üzlüyünü və pərdəsini yırtar, onun bütün mahiyyətini ifşa edir. Onun çürük ayaqlarını hamı görər, ona dayaq üçün hər kəs nə vermişsə geri alar, qüvvə öz mənbəyinə qayıdar, heykəl yıxılır. Lakin hakimiyyət duman kimi rəyə arxalanmazsa, onun tac-taxtı səmimiyyətə və ümumi səadəti və məhəbbətinə əsaslanarsa, – onun bünövrəsi aşkara çıxarıldıqda daha da möhkəmlənməzmi, onu sevən daha səmimiyyətlə sevməzmi? Qarşılıqlı olmaq təbiəti hiss etməkdir, bu meyl insanın təbiətindədir. Möhkəm və davamlı bir bina üçün özünün bünövrəsi kifayətdir, ona dayaq verməyə ehtiyac yoxdur. Bu bina ancaq köhnəlib sarsıdıqda ona əlavə dirək vurmaq lazım gəlir. Hökumət həqiqi bir hökumət, onun rəhbərləri səmimi olarlarsa, bütün iftiralar, bütün pisliklər öz sahiblərinə qayıdar; həqiqətin üzü isə həmişə ağ, alını da açıq olar. Sözlərdən qəzəblənən adam (həqiqətə əsaslanan bütün möhkəm fikirləri hökumət adamlarına xoş gəlmək üçün hakimiyyətə zidd adlandıraraq) allaha qarşı nasaz danışan adam kimi bir ağılsızdır. Hökumət özünə müəyyən edilmiş yol ilə gedərsə, allah nasazdan narahat olmadığı kimi hökumət də boş iftira səsindən qəzəblənməz. Lakin hökumət tamahkarlıq edərək həqiqəti ayaq altına salarsa, vay onun halına. Belə olduqda təkə möhkəm bir fikir də onu narahat edəcək, həqiqətin səsi onu sarsıdacaq, mərdlik əməlləri onu məhv edəcəkdir.

– Şəxsiyyət, həm də acıdır şəxsiyyət təhqirdir. Həqiqət danışan şəxsiyyət həqiqətin özü kimi yol verilən bir şeydir. Gözünə pərdə çəkilmiş bir hakim ədalətsiz mühakimə edərsə və günahsız adamın müdafiəçisi hakimin qəddar hökmünü nəşr edir və hakimin hiylə və ədalətsizliyini göstərərsə, bu şəxsiyyətdir, həm də yol verilən şəxsiyyətdir; müdafiəçi onu satqın, riyakar, səfəh hakim adlandırırsa o, şəxsiyyətdir, həm də yolverilən bilən şəxsiyyətdir. Onu pis və yaman sözlərlə və bazar söyüşlərilə biabır edərsə, bu da şəxsiyyətdir, lakin acıdır və yolverilməz bir şəxsiyyətdir. Hakim, hətta həqiqəti müdafiə edərkən təhqir edilmiş olsa da, hökumət hakimin müdafiəsinə qalxmamalıdır, bu onun işi deyildir. Bu işdə hakim deyil, təhqir edilmiş şəxs müddəi olar. Hakim

isə dünya qarşısında və onu hakim təyin edən qarşısında ancaq öz əməlləri ilə bəraət qazanmalıdır.¹ Şəxsiyyət haqqında bu qayda ilə mühakimə yürütmək lazımdır. Həmin şəxsiyyət cəzaya layiqdir, lakin onun əsərlərinin çap edilməsinin zərərindən çox xeyri vardır. Hər bir şey qaydaya düşsə, qərarlar həmişə qanuna əsasən çıxarılsa, qanun həmişə həqiqətə əsaslanarsa, kədər və qüssə rəf edilərsə, o zaman, ancaq o zaman şəxsiyyət pozğunluq edə bilər. Bir neçə kəlmə də yaxşı əxlaqlılıq və sözlərin ona nə qədər zərər verməsindən danışaq.

Şəhvətpərəstlik təsvirləri ilə dolu olan, əxlaqsızlığa sövq edən, bütün səhifələri və sətirləri təhrikəedici ehtiras səhnələrini göstərən əsərlər gənclər və yetişməmiş duyğular üçün zərərliyə. Belə əsərlər onların qızğın xəyallarını alovlandıraraq, yağmış hissləri hərəkətə gətirərək və sakit ürəyi həyəcanlandıraraq vaxtsız yetkinliyinə səbəb olmaqla, gənclərin möhkəm hisslərini aldadır və beləliklə də, onların tez qocalmasına zəmin hazırlayır. Belə əsərlər zərərli ola bilər; lakin əxlaqsızlığın kökünü təşkil edən bunlar deyildir. Gənclər bu kitabları oxuyub hədsiz eşq şəhvətinə meyl göstərsələr də, öz gözəllikləri ilə alver edənlər olmasa, bu meyli işə sala bilməzlər. Rusiyada belə əsərlər hələ çap edilməmişdir, lakin hər iki paytaxtın hər küçəsində ənlilik–kirşanlı məşuqələri görürük. Əxlaq, sözdən çox əməl, timsal isə daha çox pozar. Öz ürəyini hərracda çox pul verənə satan gəzəyən məşuqələr minlərlə gənci zöhrəvi xəstəliyə mübtəla edir və minlərlə də gələcək nəsil bu xəstəliyə tutulur. Lakin hələ ki, kitabdən xəstələnən olmamışdır.

Deməli, senzura hərracda satılan qızlar üçün saxlanmalıdır, ağı əxlaqsızlaşdıran olsa da, əsərlərə senzura toxunmamalıdır. Sözümlə bununla qurtarıram: çap olunan şeylərin senzurası cəmiyyətə aiddir, yazıçı cəmiyyətin özü ya yüksəklərə qaldırar, ya da onun əsərinin vərəqlərini şey bükmək üçün işlədər. Eləcə də səhnə əsərini teatrın müdiri deyil, tamaşaçılar ruhlandırır; beləliklə, çap olunmuş əsəri də

¹ Amerikada baş verən çevrilişdə iştirak etmiş və bununla da şöhrət qazanmış və sonralar Pensilvaniyada prezident olmuş Q.Đinkson, üzərinə hücum edənlərlə qarşılaşmağı özünə ayıb bilmirdi. Onun əleyhinə ən şiddətli vərəqələr nəşr edilmişdi. Vilayətin ən birinci inzibati reisi meydana girərək, özünü müdafiə üçün dəlillərini çap etdirdi, bəraət qazandı, öz düşmənlərinin dəlillərini puça çıxarıb, onları utandırdı... Biri öz çap əsəri ilə bir adamı camaat qarşısında ittiham edərsə, ondan intiqam almaq istədikdə belə hərəkət etməlidir. Bir yazının çap edilməsinə mane olan bir adam belə düşünməyə vadar edir ki, çap olunmuş söz həqiqətdir, intiqam alan şəxs isə yazılana tamamilə müvafiqdir. (Müəllifin qeydi).

senzura nə şərəfli, nə də şərəfsiz edə bilər. Pərdə qalxır, hamı diqqətlə səhnəyə baxır; əsər tamaşaçıların xoşuna gəlirsə əl çalır; xoşlarına gəlmədikdə isə ayaqlarını yerə döyür və fit çalır. Sarsaq bir şeyi sən cəmiyyətin öz mühakiməsinə burax; cəmiyyət minlərlə sensor tapar. Yaramaz bir fikri qəzəblənən camaat qadağan etdiyi kimi, ən ciddi bir polis qadağan edə bilməz. Yaramaz fikrə bir dəfə diqqət verərlər, sonra isə belə fikir ölüb gedər və bir daha dirilməz. Lakin elm sahəsində biz senzuranın faydasız bir şey olduğunu, yaxud onun daha zərərli olduğunu etiraf etməklə, mətbuatın azad olmasının geniş və hədsiz faydasını dərk etmiş oluruq.

Bunun üçün, gerek ki, sübut lazım deyildir. Hər bir adam azad surətdə düşünə bilərsə və öz fikrini hamıya münaqişəsiz elan edə bilərsə təbiidir ki, icad edilən, ixtira edilən hər bir şey məlum olar; böyüyün əzəməti görünər, həqiqət də parlayar. Xalqlara hökmdarlıq edənlər həqiqət yolundan kənara çıxmaqdan qorxarlar və bu işə cürət edə bilməzlər, çünki onların tutduğu yolun, hiddət və hiylələrinin üstü açılır. Ədalətsiz hökmə imza atan hakim lərzəyə düşər, öz hökmünü cırıb atar. İxtiyar sahibləri bu ixtiyardan ancaq öz arzularını yerinə yetirməkdən ötrü istifadə etməkdən utanırlar. Gizli talana talançılıq, gizli qətlə qatillik deyilərdi. Bütün xəbis adamlar həqiqətin ciddi baxışlarından qorxarlar. Həqiqi bir asayiş bərpa olar, çünki bu asayişə fitnə qatan olmaz. İndi ancaq suyun səthi sakit görünür, lakin dibindəki ləl qalxır və suyu bulandırır.

Senzuranı pisləyən şəxs mənimlə vidalaşırken mənə bir dəstəçə verdi. Oxucu, canın sıxılmazsa qarşındakını oxu. Təsədüfən sən özün senzura komitəsində işləyənlərdən olsan, vərəqi büküb cəld uzaqlaş.

SENZURANIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ HAQQINDA QISA HEKAYƏT

Biz senzura ilə inkvizisiyanın bir kökdən olduğunu, senzuranın, yəni kitablar çapa buraxılmazdan əvvəl onların yoxlanmasının inkvizisiya baniləri tərəfindən icad edildiyini desək və bunu aydın dəlillərlə sübut etsək, yeni bir söz deməmiş olsaq da, keçmiş zamanların qaranlıqlarından bir çox başqa sübutlara əlavə olaraq, aydın bir sübut da

tapırıq ki, din xadimləri həmişə buxov icad etmişlər ki, bu buxovlar da müxtəlif dövrlərdə insan şüurunun inkişafına mane olmuşdur; həmin din xadimləri, əzəmətə və azadlığa doğru yüksələ bilməsin, – deyər şüurun qanadlarını kəsmişlər.

Biz, keçən zamanlara və əsrlərə nəzər salaraq hər yerdə hakimiyyətin əzabverici izlərinə rast gəlir, hər yerdə həqiqətə zorakılıq göstərən qüvvəni, bəzən də xurafatı görürük. Din xadimləri tərəfindən həyəcana gətirilmiş Afina camaatı Protaqorun əsərlərini qadağan etdi, onun bütün yazılarını toplayıb yandırmağı əmr etdi. Həqiqət təcəssümü olan Sokratı ağılsızlığa qapılaraq öldürən və bununla da özünə əbədi lənət qazanan Roma camaatı olmamışmı? Biz bu cür qaniçənlik təmsallarına Romada daha çox rast gəlirik. Tit Livi nağıl edir ki, Numanın tabutunda tapılmış yazılar senatın ömrilə yandırılmışdır. Müxtəlif zamanlarda belə əmrlər verilmişdir ki, şübhəli kitablar pretora¹ göstərsin. Svetoni yazır ki, Sezar Avqust iki minə qədər bu cür kitabı yandırmışdır. İnsan şüurunun uyğunsuzluğuna dair daha bir misal! Bu hökmdarlar, xurafata dair yazıları qadağan edirkən xurafatın məhv olacağını düşünürdülər?

Hər bir adama özünün xüsusiyyətinə görə çox zaman yalnız ani usandırıcı kədərin qarşısını almaq üçün fal açmağa əl atmağı qadağan edir, avqurların² və aruspitsilərin³ aşkar və dövlət fəlciliyinə icazə verirdilər. Lakin mədəniyyət inkişaf etdiyi günlərdə, fal öyrədən və ya xurafatı təbliğ edən kitabları qadağan etmək, yaxud yandırmaq fikrinə düşsəydilər, həqiqətin əldə çomaq olaraq xurafata qarşı hücum keçməsi, həqiqətin öz varlığı, yoldan azmanın ən amansız bir qənimi olduğu halda, həqiqətin çəşqinliyi məhv etmək üçün hakimiyyətə və qılınca arxalanması gülünc olmazdı?

Lakin Sezar Avqust təkcə fəlciliyi təqib etməklə kifayətlənmirdi, o, Tit Labienin kitablarını yandırmağı da əmr etmişdi. Seneka ritor deyir ki, “bədəfkarlar onun üçün bu cür bir yeni cəza üsulu icad etmişdilər. Elmdən edam qaydalarını öyrənmək eşidilməmiş və qeyri-adi bir işdir. Lakin dövlətin xoşbəxtliyindən bu ağıllı qəddarlıq Siserondan sonra icad edilmişdir. Üç konsul Siseronun ağılı təqdir etmək fikrinə düşsəydi nələr olardı?” Lakin çox keçmədən, Labienin əsərlərini yandırmaq

¹ Pretor – ali məhkəmə orqanları nümayəndəsi

² Avqurlar – Roma kahinləri

³ Aruspitsilər – Roma fəlciləri

təşəbbüsü göstərmiş cəllad cəzasına çatdı. O hələ sağlığında öz əsərlərinin də oda atılıb yandırıldığını gördü¹. Seneka deyir: "Burada başqa bir pis hərəkətdən deyil, onun özündən örnək almışlar"² allah eləsin ki, pislilik həmişə, pislilik edən öz başına gəlsin və fikri təqib edən adam öz fikirlərinin güllünə vəziyyətə düşüb təhqirə və məhvə məruz qaldığını görsün! Əgər bağışlana bilən bir qisas varsa o da həmin bu cür qisasdır.

Romada xalq hakimiyyəti zamanlarında bu qayda ilə ancaq xurafat təqib edilirdi, imperatorlar zamanında isə bütün möhkəm fikirlər təqib edilməyə başladı. Kremutsi Kord öz tarixində, Labienin əsərlərinə qəsd edən Avqustun hərəkətlərini lağa qoymağa cürət etmiş Kassini sonuncu romalı adlandırmışdı. Tiverinin qarşısında sürünən Roma senatı ona yaltaqlıq göstərərək Kremutsinin kitabının yandırılmasını əmr etdi. Lakin ondan köçürülmüş bir çox parçalar əllərdə qaldı. Tassit deyir: "Öz qüdrətlərinə güvənərək gələcək nəsildə əmələ gələn xatirələrə məhv edo biləcəkləri xəyalına düşənlərin qayğısını daha artıq lağa qoymaq olar. Hakimiyyət, şüuru quduzluqla məhv etməyə çalışırsa da, öz quduzluğu ilə özünü biabır edib, onlara şöhrət qazandırmış olar".

Sirsk padşahı Antiox Epifanın dövründə yəhudi kitabları yandırılmaqdan yaxa qurtara bilmədi. Xristianların da əsərlərinin taleyi belə oldu. İmperator Dioklitian İncilin yandırılmasını əmr etmişdi. Lakin xristian qanunu zülmə qalib gələrək, zalımların özünü məhkum etdi və hazırda həqiqi bir şahid olaraq qalır ki, fikir və rəylərin təqib edilməsi onları nəinki məhv edə bilməz, bəlkə əksinə, onları daha da möhkəmləndirir və intişar etdirir. Arnobi belə təqiblərə və zülmə qarşı haqlı olaraq üsyan edir. Arnobi deyir: "Bəziləri deyirlər ki, qədim dinin əhəmiyyətini inkar edib xristian dinini sübut edən əsərləri məhv etmək haqqında senatın əmr verməsi dövlət üçün faydalıdır. Lakin əsərləri qadağan etmək və nəşr edilmiş əsərləri məhv etməyə çalışmaq allahları müdafiə etmək deyil, həqiqətin təsdiq olunmasından qorxmaq deməkdir". Lakin xristian dini yayıldıqdan sonra bu dinin xadimləri onların faydasına olmayıb ziddinə olan əsərlərə qarşı qəzəblənməyə

¹ Niderlanda, qadağan edilən kitabların ilk siyahısını nəşr etmiş olan Ari Montanın əsərləri həmin siyahıya daxil edilmişdi.

² Labienin dostu olan Kassi Sever onun əsərlərinin yandırıldığını görüb dedi: "İndi mənim özümü yandırmaq lazımdır, çünki mən onları əzbər bilərəm". Bu əhvalat rüsvayedicə əsərlər haqqında qanunlar nəşr etmək üçün bir bəhanə oldu; bu qanun isə, insanın təbiətinə xas olan meymunluğu təqlid etmək nəticəsində İngiltərədə və başqa dövlətlərdə qəbul edilmişdir. (*Müəllifin qeydi*).

başladılar. Bir az əvvəl bütperəstlər arasındakı bu cür sərtliyi məzəmmət edirlər, bir az əvvəl onu, müdafiə etdikləri şeyə qarşı etibarsızlıq əlaməti hesab edirdilər, lakin çox keçmədən özləri hökmranlıq etməyə başladılar.

Yunan imperatorları dövlət işlərindən artıq məzhəb mübahisələri ilə məşğul olduqları üçün dövləti idarə edən ruhanilər, İsanın gördüyü işləri və məzhəbini onlar kimi başa düşməyənlərin hamısını təqib etməyə başladılar. Şüur və idrakın yaratdığı əsərlər də bu cür təqib edilməyə başladı. Arinin nəzəriyyəsinə lənətləndirmiş Nikey kilsəsinin qərarına əməl edən Böyük deyilən Konstantin, zülmkar Konstantin, onun kitablarını qadağan etdi, onları yandırdı, belə kitabları saxlayan adamları isə ölüm cəzasına məhkum etdi. İmperator II Feodosiy Nestorun lənətlənmiş kitablarının hamısını toplayıb yandırmağı əmr etdi. Xalkidon kilsəsində Yevtixinin əsərləri haqqında da belə qərar çıxarılmışdır. Yustinianın hüquq qanunnaməsində bəzi bu cür qərarlar saxlanmışdır. Ağilsızlar! Başa düşmürdülər ki, xristian məzhəbinin yanlış və ya sarsaq təfsirini məhv etmək, hər hansı rəyi tədqiq etmək üzərində çalışmağı şüura qadağan etməklə, onlar xristian dininin inkişafını ləngidirdilər; həqiqəti möhkəm dayaqdan: rəylərin müxtəlifliyindən, mübahisələrdən və fikirləri azad surətdə ifadə etməkdən məhrum edirdilər. Kim zəmin ola bilər ki, Nestoru, Ari, Yevtixi və başqa bu kimi bidətçilər Lüterin sələfləri ola bilərdilər və ümumdünya kilsə yığıncağı çağırılmamış olsaydı Dekart on əsr əvvəl doğula bilərdi? Cəhəllətə və nadanlığa doğru nə qədər böyük addım atılmışdır.

Roma imperatorluğu dağıldıqdan sonra Avropanın rahibləri elm və maarifin hafizləri olmuşdular. Lakin onlara istediklərini yazmaqda kimsə mane olmurdu. 768-ci ildə Benedikt rahibi Amvrosi Opert Apokalipsisə dair təfsirini papa III Stefana göndərir və öz əsərini davam etdirmək və onu nəşr etmək haqqında icazə istəyirkən demişdir ki, yazıçılar içərisində o, birinci olaraq belə bir icazəni istəmişdir. O, sözüne davam edərək demişdir: "Alçalmağa məruz qalmış adam öz iradəsi ilə baş əydiyi üçün yazı azadlığı kaş məhv edilməyə idi". Sana kilsə yığıncağı 1140-cı ildə Abelardın rəyini təqdir, papa isə onun əsərlərinin yandırılmasını əmr etmişdi.

Lakin nə Yunanıstanda, nə Romada, heç bir yerdə biz elə bir misal tapmırıq ki, fikri mühakimə edən hakim intixab edilmiş olsun, bir adam cürət edib desin: əgər ağzımızı açıb natiqlik etmək istəsəniz məndən icazə alın; bizdə ağıl, elm və maarif damğalanır və üzərində

bizim damğamız olmadan meydana çıxan hər bir şeyi biz qabaqcadan mənəsiz, rəzil və yaramaz elan edirik. Bu cür biabırçı bir ixtira xristian ruhanilərinin sərəncamına verilmişdi və senzura inkvizisiya ilə müasirdi.

Tarixə göz gəzdirdikdə çox zaman şüurun xurafata, müasirlərin ən faydalı ixtiralarının kobud cəhəlləyə üstün olduğunu görürük. Rahiblər möhkəmlənmiş bir şeyə qorxaq etibarsızlıq göstərərək, senzura təsis etməyə və fikir meydana gələn kimi onu dərhal məhv etməyə vadar olduqları zaman, haman o zaman Kolumb dənizlərin naməlum yerlərində dolaşaraq Amerikayı axtarmaq kimi bir işə cürətlə iqlam etdi; Kepler təbiətdə, Nyuton tərəfindən isbat edilmiş cazibə qüvvəsini öyrənirdi; haman o zaman, göy cisimlərinin fəzadakı hərəkət yolunu müəyyən edən Kopernik dünyaya gəldi. Lakin insan şüurunun taleyi üçün təəssüf ediləcək bir cəhəti deməliyik ki, çox böyük fikir bəzən cəhəllət törətmişdir. Kitab çap etmək – senzuranı əmələ gətirdi; fəlsəfi şüur XVIII əsrdə illüminatları meydana çıxartdı.

Qədimdən, 1479-cu ildən bu vaxta qədər məlumdur ki, kitab çap olunmasına icazə verilmişdir. 1480-ci ildə çap olunmuş “Özünü gör, tanı” adlı kitabın sonuna bu cümlələr əlavə edilmişdir: “allahın mərhəmətilə biz, Dalmatiyada birincilik edən Venetsiya patriarxı Morfey Jirardo yuxarıda qeyd edilən əsərləri oxumuş cənabların şəhadətini gözdən keçirdikdən sonra və həmin cənabların rəyinə inanaraq, biz də şəhadət veririk ki, bu kitab pravoslav və allahdan qorxan bir kitabdır”. Ən qədim bir ağılsızlıq deyil, ən qədim senzura abidəsi!

Senzura haqqında bu vaxta qədər məlum olan ən qədim qanun 1486-cı ildə, kitab çapı icad edilən şəhərin özündə nəşr edilmişdir. Rahiblərin idarələri irəliləyən bilirdilər ki, kitab çapı onların hakimiyyətini dağıdan bir silah olacaq, kitab çapı ümumi şüurun inkişafını sürətləndirəcək, buna görə də ümumin faydasına deyil, kimin işə rəyinə əsaslanan qüdrətinə kitab çapı son qoyacaqdır. Burada bizə müsaidsə etsəydilər, fikri məhv və mədəniyyəti rüsvay etmək üçün hələ də mövcud olan bir əsəri buna əlavə edərdik.

Yunanca, latınca və sair kitabların alimlər tərəfindən qabaqca baxılıb bəyənilmədən ana dilində nəşr edilməməsi haqqında 1486-cı il tarixli fərman.¹

“allahın inayətilə müqəddəs Maints yeparxiyasının arxiyepiskopu, Almaniya arxkanslər və kurfirist olan Bertold. İlahi qüdrətlə insanın

elm kəsb etməsi üçün sərbəst surətdə müxtəlif elmlərə dair kitab çap etmək və bol kitab əldə etmək imkanı verilmişsə də lakin bizə çatan məlumata görə bəzi adamlar boş şöhrət qazanmaq və ya sərvət əldə etmək xəyalilə bu sənətdən pis niyyətlə istifadə edir və insan həyatında bilik əldə etmək üçün verilən bu imkanı fəlakətə və qeybətçilik alətinə çevirirlər.

Biz müqəddəs erkan və dini ayinlərimizə dair, latın dilindən alman dilinə tərcümə edilmiş və müqəddəs qanuna hörmətsizlik göstərən kitabların qara camaat içərisində yayılmış olduğunu gördük; bəs nəhayət, müqəddəs qayda və qanunların göstərişlərinə nə deyək; bunlar elmi-ilahidə məharətli adamlar tərəfindən, ən müdrik və ən fəsatətli adamlar tərəfindən məqul və diqqətlə yazılmış olsa da, elmi özlüyündə o dərəcədə çətindir ki, ən fəsatət və dərin elm sahibi olan adamların bütün ömrü belə elm kəsb etmək üçün kifayət deyildir.

Bəzi axmaq, həyasız və cahil adamlar bu cür kitabları ümumi dilə tərcümə etməyə cəsarət edirlər. Bir çox alim adamlar bu tərcümələri oxuyarkən etiraf edirlər ki, böyük uyğunsuzluq və sözləri yerində işlətməyi bacarmamaq nəticəsində bu tərcümələr orijinalın özündən də anlaşılmaz olurlar. Vəziyyət belə ikən, məzmununa çox zaman yalan şeylər qatılan, yalan adlar artırılan başqa elmi əsərlər haqqında nə deyək?

Bu kimi tərcüməçilər doğrudan da həqiqəti sevirlərsə qoy desinlər ki, bu işi nə niyyətlə, yaxşı və ya pis niyyətlə edirlər; qoy desinlər görək, gözəl xristian dininin ilahi fikirləri və elmlər haqqında yunan və latın yazıçıları tərəfindən yazılmış düzgün və ağıllı yazıları tərcümə etmək üçün alman dili müsaidimi? Etiraf etmək lazımdır ki, dilimiz zəngin olmadığına görə tərcümə üçün kifayət deyildir və bunun üçün lazımdır ki, unat şeylərin naməlum adlarını öz beyinlərində düzib qoşsunlar; qədim adları işlətsələr əsl mənanı pozarlar, müqəddəs kitablarda onların əhəmiyyətinə dair yanlış mühakimə edərlər ki, bizim də ən çox qorxduğumuz cəhət budur. Çünki əllərinə müqəddəs kitablar düşən kobud və elmsiz adamlara və qadınlara həqiqi mənanı kim göstərsin? Müqəddəs İncilin sətirlərini və ya həvvari Pavelin naməsini gözdən keçirdikdə hər bir ağıllı adam etiraf edir ki, onların üzünü köçürənlər bir çox əlavə və düzəlişlər etmişlər.

Dediklərimiz çoxlarına məlumdur. Katolik dinindən olan yazıçıların əsərlərinin ciddi nəzarət altında olmasına nə deyə bilərik? Bir çox misallar gətirmək olar, lakin bu məqsəd üçün, dediklərimiz də kifayətdir.

¹ Quden tərəfindən nəşr edilmiş diplomatiya qanun məcəlləsi. Cild IV. (Müəllifin qeydi).

Sözün həqiqətini desək, bu sənətin əsası şanlı şəhərimiz Maintsdə gözəl bir surətdə qoyulmuş və indi də şəhərimizdə səliqə ilə mövcud olub zənginləşdiyi üçün bu mühüm sənətin mühafizəsini öz üzərimizə götürsək, ədalətli iş görmüş olarıq. Zira vəzifəmiz müqəddəs kitabları pozğunlaşdırılmamış, nöqsansız halda mühafizə etməkdir. Beləliklə, həyasız, xəbis adamların doğru yoldan azmaları və cəsərlərindən danışıqdan sonra, imkanımız olduğu qədər, allahın köməyi ilə əyalətimizin bütün və hər bir ruhani və dünyəvi təbəələrinə və əyalətimizdən kənar yerlərdə ticarət edənlərə, rütbə və silklərindən asılı olmayaraq, xəbərdarlıq edib, onları cilovlamaq məqsədilə, – bununla hər bir adama əmr edirik ki, heç bir əsər, hansı elmə, bədii sənətə və ya biliyə aid olur-olsun, istər yunan, latın və başqa bir dildən alman dilinə tərcümə edilən və ya artıq tərcümə edilmiş olan, ancaq sərlövhəsi və ya başqa bir yeri dəyişdirilən əsər, çap edilməzdən əvvəl və ya çapdan sonra buraxılışdan əvvəl çap olunmasına və ya buraxılışına universitetin lütfkar və nəcib olan doktorları və magistrlərindən, yeni bizim şəhərimiz Maintsdə ilahiyyətə dair məsələlərdə İohani Bertram de Naumburxdan, şəriət elminə dair məsələlərdə Aleksandr Didrixdən, təbabət elminə dair məsələlərdə Feodorik de Meşcdən, filoloji elmlərə dair məsələlərdə Andrey Yelərdən, bu məqsəd üçün şəhərimiz Erfurtda intixab edilmiş doktorlardan və magistrlərdən, icazə alınmadan yayılmasın və ya açıq, yaxud gizli surətdə bilavasitə və ya başqasının əli ilə satdırılmasın. Frankfurt şəhərində isə satışa buraxılmaq üçün nəşr olunmuş kitablara bələdiyyə idarəsindən illik maaş alan möhtərəm və lütfkar bir nəfər ilahiyyət magistri iki və yaxud bir nəfər doktor və litsey direktoru tərəfindən baxılıb təsdiq edilməsə, satışa buraxıla bilməz.

Bir adam bizim bu himayəçilik qərarımıza nifrət edərsə və ya bizim bu fərmanımızın əleyhinə şəxsən özü, yaxud kənar şəxs vasitəsilə məsləhətlər verərsə, kömək edərsə və ya şərait yaradarsa, bizim lənətimizə giriftar olacaq, bundan başqa da həmin kitablar onun əlindən alınacaq və xəzinəmizə yüz qızıl qulden cərimə verəcəkdir. Bu qərarı, xüsusi əmr olmadan, heç bir adam pozmağa cəsəret etməməlidir. Bu qərar şəhərimiz Maintsdən müqəddəs Martinin qəsridə verilmiş və möhürümüzle təsbit edilmişdir. Yanvar ayının dördüncü günü 1486-cı il¹.

Senzor vəzifəsini necə yerinə yetirmək haqqında yenə də onun göstərişi. "1486-cı il Bertold və s. Ən möhtərəm alimlərdən, İsanı bizim qədər sevən ilahiyyətçi doktor İ. Bertrama, şəriət elmi doktoru

A. Didrixə, təbabət elmi doktoru F. de Meşdə və filoloji elmlər magistri A. Yelərə salamətliq və aşağıdakılara əməl etməkdə səy göstərməyi arzu edirik.

Elmi əsərlərin bezi tərcüməçilərinin və kitab çap edənlərin yoldan çıxmaqları və saxtakarlıqları haqqında məlumat alaraq, mümkün qədər onların qarşısını almaq və yol verməmək məqsədilə əmr edirik ki, yeparxiyada və əyalətimizdə hər hansı bir əsər və ya kitab şəhərimiz Maintsdə sizin tərəfinizdən yoxlanılmadan və mahiyyəti məlum edilmədən, onların tərcümə edilməsi və satılması üçün yuxarıda göstərilən fərmana görə sizin icazə və təsdiqiniz olmadan kiməsə kitabları alman dilinə tərcümə etməyə, çap etməyə və ya çap edib yaymağa cəsəret göstərməməlidir.

Sizin əql və ehtiyatlı olmağınıza möhkəm ümid bağlayaraq, sizə bunları tapşırıq: tərcümə, çap və ya satış üçün müəyyən edilən əsərlər və ya kitablar sizə gətirildikdə siz onun məzmununa baxın; onların həqiqi mənasını aydınlaşdırmaq çətin olarsa və ya çaşqınlıq və yoldan çıxarma halları əmələ gətirərsə və ya isməti təhqir edəcək olarsa, belə əsərləri rədd edin; icazə verdikləriniz kitablarda isə şəxsi imzanız olmalıdır, yeni əsərlərin və ya kitabın axırında sizlərdən iki nəfər imza etməlidir ki, bu kitabları siz oxuyub təsdiq etmişsiniz. Siz allahımıza və dövlətimizə faydalı bir xidmət göstərirsiniz. Müqəddəs Martinin qəsridə yazılmışdır. Yanvar ayının 10-da, 1489-cu ildə¹.

O zamana görə bu yeni qanunu gözədən keçirirək görürük ki, bu qanun qadağan etməyə daha artıq meyl göstərirdi, məqsəd isə bu idi ki, alman dilində az kitab çap olunsun və ya, başqa sözlə desək, xalq həmişə cəhəlet içərisində qalsın. Latın dilində yazılmış əsərlərə, görə ki, senzura şamil edilmirdi, zira latın dilini bilən adamlar çaşqınlıqdan guya qorunmuşdular, guya onlar səhv buraxmazdılar və oxuduqlarını da aydın və düzgün başa düşürdülər.¹ Beləliklə, ruhanilər istəyirdilər ki, ancaq onların hakimiyyəti ilə əlaqədar olan bir sıra adam mədəni olsun, xalq isə elmi, ilahi qüdrət və onun anlağından daha yüksək hesab edib bunlara əl atmağa cürət etməsin. Beləliklə həqiqəti və mədəniyyəti ən dar bir çərçivə içərisinə almaq üçün olan icad, öz qüdrətinə inanmayan bir hakimiyyət tərəfindən edilən icad, cəhəlet və

¹ Bu halı xarici dildə hər cür kitaba malik olmağa icazə verib, həmin kitabların ana dilində oxunmasını qadağan etmək kimi bir vəziyyətlə müqayisə etmək olar (*Müəllifin qeydi*).

zülmeti davam etdirmək üçün edilən icad, hazırda elm və fəlsəfə inkişaf etdiyi günlərdə, idraka yad olan xurafat yolları rədd edildiyi, həqiqətin getdikcə daha artıq parlادığı, elm mənbəyinin cəmiyyətdə daha geniş sahələrə yayıldığı, hökumətlər çaşqınlığı aradan qaldırmağa və şüurun həqiqətə doğru gedən yollarını maneələrdən təmizləməyə səy etdiyi bir zamanda, lərzəyə düşmüş hakimiyyətin biabırçı rahiblərə məxsus bir icadı indi hər yerdə qəbul edilmiş, kök salmış və çaşqınlığın qarşısını almaq üçün faydalı bir alət kimi tətbiq olunur. Qudurğanlar! Gözünüzü bir açın, siz həqiqətə tərsinə dayaq vermək istəyirsiniz, xalqları çaşqınlıqla maarifləndirmək istəyirsiniz. Özünüzü gözəleyin, zira zülmət bir daha baş qaldırmayacaqdır. Cahillər, həm də kobudlaşmış olan cahillər üzərində ağahıq edəcəyiniz, cahillərin öz təbii cəhəlatində və ya təbii avamlığında qalması, mədəniyyət vəsaitinin yoxluğundan deyil, mədəniyyətə doğru addım ataraq irəliyə hərəkətləri dayandırılıb, geriye, cəhəlatə tərəf sürüklənməsinin sizə nə faydası ola bilər? Öz-özünüzlə mübarizə aparıb sağ əlinizlə qurduğunuz bir şeyi sol əlinizlə dağıtmağın sizə nə faydası? Siz bundan həzz alan ruhanilərə bir baxın. Siz ruhanilərə əvvəlcədən xidmət edirsiniz. Zülməti dağıdın, onda öz üzərinizdə bir buxov, – həmişə müqəddəs xurafatın buxovu olmasa da siyasi xurafat buxovunu, bir o qədər gülünc olmasa da, o dərəcədə fəlakətli olan siyasi xurafat buxovunu hiss edersiniz.

Lakin cəmiyyətin xoşbəxtliyindən sizin əyalətlərinizdə kitab çap olunması qadağan edilməmişdir. Həmişəbahar bir ağac öz yaşıllığını itirmədiyi kimi, kitab çap etmə alətlərinin də ancaq işi dayandırılı bilər, lakin məhv edilə bilməz.

Azad kitab çapından öz hakimiyyətlərinə qarşı təhlükə əmələ gələ biləcəyindən qorxan papalar senzura haqqında tələsik bir qanun çıxarmaqdan çəkinmədilər, bu qayda isə çox keçmədən Romadakı ruhanilər yığıncağında ümumi qanun qüvvəsinə mindi. Müqəddəs Tiveri, papa VI Aleksandr, papalardan birinci olaraq 1507-ci ildə senzura haqqında qanun nəşr etdi. Hər cür xəbəslilik nəticəsində belə bükülmüş bu papa, xristian dininin təmizliyi qayğısına qalmaqdan utanmadı. Lakin hakimiyyətin üzü nə zaman utanmışdır! Papa öz fərmanını şeytandan şikayətlənməklə başlayaraq yazır ki, şeytan taxıla qaramuq otu toxumu səpir, bundan sonra isə sözə başlayaraq deyir: “Göstərilən sənət vasitəsilə, dünyanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə Kölnə, Maintsdə, Trierdə, Maqdeburqda çap edilmiş bir çox kitabların və

əsərlərin məzmunu müxtəlif çaşqınlıqla, xristian dini üçün təhlükəli nəzəriyyə ilə dolu olduğunu və belə kitabların indi də bəzi yerlərdə çap edildiyini öyrənərək, bu mənfur bəlanın qarşısını təcili surətdə almaq məqsədilə, kitab çap etmək sənəti ilə məşğul olanların və onlara mənsub olanların hər birinə və hamısına və göstərilən əyalətlərdə bütün mətbuat işi ilə məşğul olanlara, həvvari hakimiyyətimiz adından, lənətlə cəzalandırılmaq və onlardan möhtərəm rahiblər heyəti, Köln, Maints, Trier və Maqdeburq arxiyepiskopları və ya onların canişinləri tərəfindən öz əyalətlərində həvvarilər otağı nəfinə alınan pul cəriməsi qorxusu ilə ciddi surətdə qadağan edirik ki, yuxarıda göstərilən arxiyepiskoplara və ya canişinlərə rəsmi məlumat vermədən və onların pulsuz xüsusi və düzgün icazələri olmadan kitab, əsər və ya yazıları çap etməyə, yaxud çapa verməyə cəsarət etməsinlər, çapa təyin edilmiş kitab və əsərləri özləri diqqətlə gözədən keçirmədən və ya alimlər və ortodokslar vasitəsilə yoxlanılmasını təmin etmədən, onlara icazə verməyi, pravoslavların əqidəsinə zidd, allahsız və yoldan azdırıcı əsərlərin çap edilməməsinə lazımi qədər səy etmələrini onların öz vicdanına tapşırıq”. Keçmiş kitabların bundan sonra da fəlakət törətməməsi üçün, kitablara dair bütün cədvəllərin, çap edilmiş kitabların gözədən keçirilməsi və məzmununda katolik məzhəbinə zidd bir şey olan bütün kitabların yandırılması haqqında əmr verilmişdi.

Siz ey senzura təsis edənlər! Unutmayın ki, siz papa VI Aleksandra bərabər tutularsınız və bunun üçün də utanarsınız.

1515-ci ildə Lüteran ruhanilər yığıncağı senzura haqqında belə bir qayda qoymuşdu ki, heç bir kitab ruhanilər tərəfindən təsdiq olunmadan çap edilməsin.

Yuxarıda deyilənlərdən gördük ki, senzuranı ruhanilər icad etmişdir və senzura yalnız onlara xidmət etmək üçün idi. Senzura haqqında verilən qanunları pozan adamın, dəhşətlə lənətlənməsi və cərimə edilməsi o zaman ədalətli görünə bilərdi. Lakin Lüter tərəfindən papa hakimiyyətinin təkzib edilməsi, Roma dinindən müxtəlif məzhəblərin ayrılması, otuz illik müharibə dövründə hökmdarların münaqişəsi nəticəsində adi senzura damğası vurulmadan çox kitab buraxıldı.

Buna baxmayaraq, ruhanilər hər yerdə kitab nəşri üzərində senzura təsis etmək səlahiyyətini mənimsədilər; 1650-ci ildə Fransada mülki senzura təsis edilərkən Paris universitetinin ilahiyat fakültəsi, bu hüquqdan iki yüz il ərzində istifadə etməkdə olduğuna əsaslanaraq yeni qoyulan qaydaya etiraz etmişdi.

İngiltərədə kitab çap edilməsi işinə başladıqdan az sonra¹ senzura təsis edildi. İspaniyada inkvizisiya və ya Rusiyada gizli Dəftərxana olduğu kimi İngiltərədə də vaxtilə onlar qədər dəhşətli olmuş Ulduzlu saray çapçıların və çap dəzgahlarının sayını müəyyən etdi; qoruyucu vəzifəsi təsis etdi ki, bunun da icazəsi olmadan bir şey çap etməyə heç kəs cəsarət edə bilmədi. Hökumət haqqında yazanlara qarşı onun amansızlığının həddi yox idi, onun tarixi ağır cəzalar tarixidir. Deməli, İngiltərədə ruhani xurafat, şüuru ağır senzura cilovu ilə cilovlamağa qadir olmadığı halda, siyasi xurafat onu ağır cilovla cilovladı. Lakin bunların hər ikisi çalışırdı ki, hakimiyyət toxunulmaz halda qalsın, mədəniyyətin gözləri daima cazibədarlıq dumanı ilə örtülsün və zorakılıq şüura hakim kəsilmiş olsun.

Qraf Straford öləndən sonra Ulduzlu saray dağıldı; lakin nə onun dağılması, nə I Karlın məhkəmə qərarı ilə edam edilməsi İngiltərədə azad kitab çapını təmin edə bilmədi. Uzun parlament, kitab çapının azadlığı əleyhinə qoyulan qaydaları bərpa etdi. II Karl və I Yakov zamanında bu qaydalar yenidən bərpa edildi. Hətta, 1692-ci ildəki çevrilişdən sonra da bu qanun təsdiq edildi, lakin bu qanun ancaq iki il davam etdi. Bu qanun 1694-cü ildə "vəfat etdi", İngiltərədə azad kitab çapı tamamilə təsbit edildi, senzura da axırıncı dəfə əsnəyib, gəbərdi.¹

Amerika hökumətləri vətəndaş azadlığını təsdiq edən ən birinci qanunlar içərisində mətbuat azadlığını qəbul etdilər. Pensilvaniya əyaləti özünün əsas qanunlarının 1-ci fəslində, Pensilvaniya əhalisi hüquqlarını uzun-uzadı elan etdiyi 12-ci maddədə deyir: "Xalq danışmaq, yazmaq və öz rəyini bildirmək hüququna malikdir; demək, mətbuat azadlığı heç bir zaman çətinləşdirilməməlidir". 2-ci fəslin 35-ci bölməsində üsul-idarə haqqında deyilir: "Qanunverici məclisin qanun-qaydalarını və ya başqa üsul-idarə sahələrini tədqiq etmək istəyən hər bir kəs üçün mətbuat azad olmalıdır". Pensilvaniya dövlətində üsul-idarəyə dair 1776-cı ilin iyul ayında layihə çap edilmişdi ki, Pensilvaniya əhalisi bu layihə ilə tanış olub, layihə haqqında öz fikirlərini deyə bilsinlər; bu layihənin 35-ci bölməsində deyilir: "Qanunverici

¹ Londonlu tacir Villiam Kakston İngiltərədə 1474-cü ildə IV Eduardın zamanında kitab çap etmək işinə başladı. İngilis dilində çap edilmiş ilk kitab fransızcadan tərcümə edilmiş "Dama oyunu haqqında mühakimələr" olmuşdur. İkinci kitab lord Riversin tərcümə etdiyi "Filosofların kəlam və sözləri külliyyatı" olmuşdur (*Müəllifin qeydi*).

hökuməti yoxlamaq istəyən hər bir kəs üçün mətbuatın qapıları açıq olmalıdır, ümumi məclis isə bu məsələyə heç bir cəhətdən toxunmamalıdır. Məclisin hərəkətləri haqqında, üsul-idarənin müxtəlif sahələri, ümumi işlər və ya xidmətçilərin öz vəzifələrini yerinə yetirmək cəhətdən onların rəftarları haqqında qeydlər, qiymətləndirici fikirlər, müşahidələr nəşr etmiş heç bir nəşriyyatçı məhkəməyə cəlb edilməməlidir. Delevar dövləti hüquqlar izahatının 23-cü maddəsində deyilir: "Kitab çapı azadlığı həmişə pozulmaz olmalıdır". Mariland dövləti bu məsələni 38-ci maddədə yenə də haman sözlərlə izah edir. Virginiya dövləti 14-cü maddə həmin sözlərlə deyir: "Kitab çapı azadlığı dövlət azadlığının ən böyük arxasıdır".

Fransada baş vermiş 1789-cu il çevrilişinə qədər kitab çap etmək işi bu dövlətdə sıxışdırıldığı kimi, heç bir yerdə bu dərəcədə sıxışdırılmamışdı. Yüzgözlü Arq, yüzqollu Briarey, Paris polisi əsərlərə və yazıçılara qarşı çox quduzluq edirdi. Nazirlərin yirticiliğini və əxlaqsızlığını təqdir etməyə cürət göstərmiş zavallılar Bastiliya zindanlarında çürüyürdülər. Fransız dili Avropada bu qədər geniş işlənilib, ümumi bir dil şəklini almasaydı, senzuranın qırıncı altında inləyən Fransanın yazıçıları bu dərəcədə əzəmətli fikir zirvəsinə yüksələ bilməzdilər. Lakin fransız dilinin ümumi bir dil şəklini alması Hollandiyada, İngiltərədə, İsveçrədə və Almaniya torpağında kitab çap etmək işinə səbəb oldu və Fransada baş qaldırmağa cürət etməyən şeylər, başqa yerlərdə azad surətdə elan edildi. Beləliklə də öz əzəmətləri ilə məğrur olan qüvvə istehzaya hədəf olub heç kəsi qorxuda bilmədi; bu surətlə, quduzluqla köpüklənən ağızlar açıq qaldı, söz isə özünə möhkəm addımlarla yol açıb onların qəzəbinə düşər olmadı.

Lakin insan şüurundakı uyğunsuzluğa təəccüb edilməlidir. Hazırda, Fransada hamı azadlıqdan dən vurduğu, azgınlıq və özbaşınalıq həddini aşdığı bir zamanda, Fransada senzura ləğv edilməmişdir. İndi orada hər bir şey qadağansız çap olunursa da, gizli çap olunur. Biz bu yaxın vaxtlarda oxuduq, qoy fransızlar və onlarla da bir yerdə bəşəriyyət öz taleyinə aqlasın! – bu yaxın vaxtlarda oxuduq ki, bu vaxta qədər onların hökmdarı etdiyi kimi, indi də məclis, mütəliqəçilər siyasət yürüderək, məclis əleyhinə yazmağa cürət etmiş bir yazıçının çap edilmiş kitabının yayılmasını qadağan edib özünü də məhkəməyə vermişlər. Bu hökmü yerinə yetirən Lafayet oldu. Ah, Fransa! Sən hələ də Bastiliya uçurumları yaxınlığında dolaşırsan.

şahidi olub, adətlərimiz haqqında öz vətəndaşlarınla söhbət edərkən bizim bu biabırçılığımızı onlara danışmayasan.

Dostum mənə dedi:

– Buna mən inana bilmirəm, hər kəsin istədiyi kimi düşünüb inanmasına icazə verilən bir yerdə bu cür biabırçı bir adətin mövcud olması mümkündürmü?

Mən ona:

– Təəccüblənmə, – dedim, – dini azadlıq təkcə keşişləri və rahibləri incidə bilər ki, onlar da İsa sürüsünün qoyunundansa, özləri üçün canlı bir qoyun əldə etməyə daha artıq can atarlar. Lakin kənd camaatına azadlıq verilməsi, necə deyirlər, xüsusi mülkiyyət hüququna toxunur. Azadlığa bütün tərəfdar ola bilən adamlardan, bütün böyük malikanə sahiblərindən deyil, azadlığı onların məsləhətlərindən deyil, əsaretin ağırlığından gözləmək lazımdır.

TVER

Aşxanada mənimlə birlikdə nahar edən bir nəfər mənə deyirdi:

– Bizdə müxtəlif mənarlarda başa düşülən şairlik sənəti əzəmətdən hələ çox uzaqdadır. Şeir bir zaman oyanmaq istədisə də, lakin hələ də mürgüleyir, şeir yaradıcılığı isə bir dəfə addım atdısa da, lakin donuxub qaldı.

Lomonosov, şeirlərimizə geyindirilmiş leh paltarının gülünc olduğunu görüb, onlara yaraşmayan arxalığı soyundurdu. Yeni gözəl şeir nümunələri göstərərək, öz xələflərinin başına böyük təmsal cilovı keçirdi; bu vaxta qədər də kiməsə onun qoyduğu nümunələrdən kənara çıxmağa cürət etməmişdir. Bədbəxtlikdən Sumarokov da haman dövrdə yaşayırdı; özü də gözəl bir şair idi. O da Lomonosov kimi şeir yazırdı; indi də hamı onun arxasınca gedərək, başa düşməzlər ki, bu məşhur kişilərin yazdığı yamb kimi, başqa cür şeir də yazmaq olar. Bu şairlərin hər ikisi başqa cür şeir yazmaq qaydalarını da öyrədirlərsə də, Sumarokov isə hər cür şeir nümunəsi qoyub getmişsə də, onlar o qədər əhəmiyyətsiz olmuş ki, kiməsə onun yolu ilə getməmişdir. Lomonosov İovu və ya Zəbur oxuyan daktil vəznə çəkşeydi, yaxud Sumarokov “Semira” və ya “Dmitri” əsərlərini xorey vəznə ilə yazmış olsaydı, Xeraskov da, yamblardan fərqli olan başqa cür şeirlər yazar və özünün səkkiz il əmək çəkib yaratdığı əsərində Kazanın alınmasını

mənzum dastan şəklində təsvir etmiş olsaydı daha artıq şöhrət qazanardı. Vergiliyə Lomonosov biçimli qədim papaq geydirilməsinə təəccüb etməmə; lakin arzu edərdim ki, Omir bizə yamb vəznə ilə deyil, onun öz şeirlərinin vəznə, – müsəddəs, – şəklində təqdim edilsin, şair olmasa da, tərcüməçi olan Kostrov isə şeirin inkişafını bir nəsil qədər sürətləndirərək, şeir yaradıcılığında yeni bir dövr açmış olsun.

Lakin Rusiyada şeir yaradıcılığını ləngidən təkcə Lomonosov və Sumarokov olmamışdır. Yorulmaq bilməyən işlək və çalışqan Trediakovski öz “Telemaxida” adlı əsəri ilə buna az kömək etməmişdir. İndi isə yeni bir şeir nümunəsi vermək çox çətin, çünki yaxşı və pis şeir yaradıcılığı təmsalları dərin kök salmışdır. Parnas yamblarla əhatə edilmiş və qafiyələr də hər tərəfdə qarovul çəkir. Daktil ilə yazmaq istəyəndə dərhal Trediakovskini lələ verəcəklər; beləliklə də, gözəl bir körpə uzun zaman, Miltonlar, Şekspirilər və ya Volterlər dünyaya gəlməyə qədər eybəcər qalacaq. O zaman Trediakovskini də unudulmuş və mamır basmış qəbirdən qazıb çıxaralar, “Telemaxida”da gözəl şeirlər tapılar və onlar hamıya nümunə kimi göstərilər.

Qulaqlarımız adət etmiş olduğu “krayesloviye” şeir forması¹, faydalı dəyişikliyə hələ uzun zaman mane olacaqdır. Şeirlərdə hamılıqla qəbul edilmiş sonluğu uzun zaman eşitdiyimiz üçün qafiyəsizlik kobud, kələ-kötür və biçimsiz görünəcəkdir. Rusiyada başqa dillərdən daha çox fransız dili işləndikcə vəziyyət belə də qalacaqdır. Bizim hisslərimizi yeni əkilən cavan ağac kimi düz də yetişdirmək olar, əyri də, o bizim özümüzəndən asılıdır. Bundan əlavə bütün başqa şeylərdə olduğu kimi şeirdə də moda hökmranlıq edə bilər, onun özündə müəyyən dərəcədə təbiiyyət olarsa, şübhəsiz qəbul ediləcəkdir. Lakin modaya minən hər bir şey anidir, bu cəhət xüsusilə şeir yaradıcılığına aiddir. Zəhiri parıltı paslana bilər, həqiqi gözəllik isə heç bir zaman solmaz. Omir, Vergili, Milton, Rasin, Volter, Şekspir, Tasso və bir çox başqaları bəşər nəsli məhv oluncayadək yaşayacaq və oxunacaqdırlar.

Rus dilinə xas olaraq yazılan müxtəlif şeirlər haqqında sizinlə söhbət etməyi artıq hesab edəmə. Şeir yaradıcılığı qaydalarına az çox bələd olan hər bir adam yamb, xorey, daktil və ya anapestin nə olduğunu bilir. Lakin mən müxtəlif şeir növlərinə dair kifayət qədər misal göstərə bilsəydim, o da faydasız olmazdı. Lakin buna mənim nə gücüm

¹ Bir neçə misrənin birinci hərfələrindən ad əmələ gələn şeir forması. Azərbaycan şeir sənətində belə bir forma yoxdur.

çatar, nə də ağlım yetər. Əgər mənim məsləhətim bir şey edə bilərsə, mən deyirdim ki, mənzum əsərlər həmişə yamb ilə tərcümə edilməyə idi rus şeiri, eləcə də rus dilinin özü xeyli zənginləşərdi. “Genriada” yamb ilə tərcümə edilməmiş olsaydı epik poemaya daha yaxın olardı, krayesloviyyəli olmayan yambılar isə nərdən pisdirdi.

Bütün bu deyilənləri mənim nahar yoldaşım bir nəfəsə və elə bacarıqlı bir dillə danışdı ki, mən ona heç bir etiraz edə bilmədim, halbuki yambi və yamb ilə yazanları müdafiə etmək üçün çox dəlil gətirərdim.

O, sözüne davam edərək dedi:

– Mən özüm də bu xəstəliyə tutulmuş olduğum üçün yamb ilə şeir yazırdım, lakin bu şeirlər qəsidi idi. Onlardan qalanların biri budur, ayrı nə var idisə, hamısı yandı; əldə qalanın da taleyi əvvəlkilərininki kimi olacaqdır. Moskvada onu iki səbəbə görə çap etmək istəmədilər: birincisi ona görə ki, şeirin mənası aydın deyil və bir çoxları kobud yazılmışdır; ikincisi, şeirlərin məzmunu şəraitimizə uyğun deyildir. İndi mən Peterburqa gedirəm ki, onun nəşr edilməsini xahiş edirəm; mən öz balasına məhəbbət bağlamış ata kimi o ümidlə gedirəm ki, son səbəbə görə bunu Moskvada çap etmək istəmədikləri üçün, bəlkə birinciyə mərhəmət nəzəri ilə baxalar. Əgər bəzi beytləri oxumaq sizə ağır olmazsa, – deyə o, mənə bir kağız verdi. Mən kağızı açıb bu sözləri oxudum: Azadlıq... Qəsidi... – Təkcə adına görə bu şeirlərin çap edilməsini rədd etdilər. Lakin mənim yaxşı yadımdadır ki, yeni qanunnamənin tərtib edilməsi haqqındakı tapşırıqda azadlıq haqqında belə deyilmişdir: “həminin qanuna bir bərabərdə təbə olmasına azadlıq deyilməlidir”. Deməli azadlıq haqqında danışmağımız yerli olar.

1

Ey qüdsi göylərin verdiyi nemət,
Möhtəşəm işlərin mənbəyi sonson!
Azadlıq! Ucadır səndəki qiymət.
Qul tərənnüm edir seni ürəkden.
Könlüm atəşinlə alovlanaraq,
Eşqinlə çırpınır hər zaman ancaq:
Köləlik zülmətin işığa döndər!
Ayılsın Brut və Tell yuxusundan.
Onları, hakimlik etməyə göndər.
Titrəsin səsindən zalım hökmran.

Bu beytləri iki səbəbə görə ittiham etdilər: “köləlik zülmətin işığa döndər” misrasından ötrü. Çox ağır və çətindir. Bir misrada (ruscasında) on samitə qarşı üç sait vardır. İtalyan dilində olduğu kimi rus dilində də şirin şeir yazmaq olar. Raziyam... Başqaları isə bu misranı çox müvəffəqiyyətli hesab edir və deyirlər ki, misranın kələ-kötürlüyünə hadisənin özündəki çətinliyin təsviri səbəb olmuşdur... Başqa bir misra: “titrəsin səsindən zalım hökmran”. Padşahın titrəməsini arzu etmək ona pislik arzu etmək deməkdir; deməli... Lakin mən sizi mənim şeirlərimə edilən qeydlərlə danıxdırmaq istəmirəm. Etiraf edirəm ki, bu qeydlərin bəziləri haqlı idi. İcazə verin, mən sizin oxucunuz olum.

2

Mən çıxdım işığa sən də mənimlə...

Bu misranın yanından ötək. Onun məzmununu belədir: insan azad doğulmuşdur...

3

Hər yerdə arzuma görürəm bir södd,
Nədir mane olan azadlığımıza?
Xalqın arasından doğdu hökumət
Hər bir hökumətə rəhbərdir icma.
Cəmiyyət hər yerdə ona baş əyir,
Hər yerdə dilbirdir onunla, dilbir.
Rast gəlməz ümumun xeyri əngələ.
Hamını bəxtimə görürəm amir.
İradəm həminin iradəsidir:
Cəmiyyət qanunu belədir, belə.

4

Sarı sünbül bitən gen vadilərdə,
Orada ki, açılır incə zənbəqlər
Məşəqqətlə taxıl biçilən yerdə
Orda ki, kölgəli sakit zeytun var.
Orda Parosək mərmərindən ağ
Günün işığından aydın və parlaq

Bir məbəəd ucalıb, baş çəkib göyə.
Orda görülməyir yalançı əhsan.
Orda qızıl xətlə yazılıb lövhə
"Hər bir fəlakətə son qoyar insan".

5

Zeytun yarpağından qoymuşdur bir tac!
Tanrı oturmuşdur daş üzərində
Kardır, insafsızdır, soyuqqanlıdır,
Heç şey yox nəzərində...

və sairə... Qanun, məbəddə əyləşən və gözətçisi həqiqət və ədalət olan allah kimi təsvir edilir.

6

Ciddi baxışlarla o salır nəzər,
Saçır dörd bir yana şadlıq, məsərrət.
Heç kəsə göstərmir sevgi, ya nifrət.
Yaddır yaltaqlığa mala-sərvətə.
Baxan deyil əsla o, nəcabətə.
Qurbanıdan iyənir o, sevməyir nəzir.
Nə qohumluq bilir, nə də ki, düşmən.
Bölür mükafatla cəzayı hər an.
Tanrı kölgəsidir o, yerdə gəzir.

7

Xeyli dəhşətlidir, yaman bədheybət,
Yüz başlı ilana, əjdərə bənzer.
Güllərdir, ağladır lakin hər saat,
Doludur cəhəngi daima zohər.
Tapdayır yerdəki hökmranları,
Başını qaldırır göylərə sarı.
Söyləyir ki, "məne göylərdir məskən"
Mövhumat, cəhəlat yayır hər yana
Peşədir aldatmaq, yaltaqlıq ona,
Deyir kor-korana çıxma ömrimdən.

8

Zülmətdən idrakə çəkibdir pərdə,
Qorxulu zəhərlər yayır hər yerdə.

İnsan hissiyyatını əlindən alan, onu əsarət və çaşqınlıq boyunduruğu altına sövq edən, onu zirehə geyindirən müqəddəs mövhumatın təsviri.

Ömr edir ki, qorxun hər həqiqətdən...

Hakimiyyət onu allahın xəyanəti, düşüncə isə aldadıcılıq adlandırır.

9

Görürük çox əngin, geniş sahədə
Durur köləliyin dumanlı taxtı.

Əmin-amanlıq və dinclik aləmində müqəddəs və siyasi mövhumat bir-birini tamamlayır.

Xalqı əsir edib birlikdə onlar
Biri düşüncəni daim dondurur,
Biri iradəyə zərbələr vurur.
Deyirlər: "Ümumçün bunda fayda var".

10

Köləlik hökmran olan bir yerdə
Ağaclar yetirə bilməz qızıl bar.
Ordakı ağullı baş düşür dərdə.
Yetişməz heç zaman böyük insanlar.

Köləliyin qeydsizlik, tənbəllik, qəddarlıq, aclıq və sairə kimi bütün pis nəticələri.

11

Alnını qaldırıb göstərir qürur.
Əlində dəmirdən osa tutub çar.
Hakimiyyət taxtı üstə oturur,
Sanır həşəratdır bütün insanlar.

Deyir ölüm-dirim məndədir ancaq
"İradəmlə qalar amanda alçaq,
Ona verdirəm mən hökmdarlıq
Sevinər hər bir kəs güldüyüm zaman.
Tələşə düşərlər qasqabağımdan
Əmrilə yaşaya bilər hər varlıq".

12

Onu dinləyirik biz soyuqqanlı...

...acgöz ilan kimi ağzına gələnlə söyüşərək şadlıq və əyləncə günlərini zəhərləyir. Sənin taxt-tacının ətrafında hamı baş əymiş halda dursa da, titrə, bu intiqamçı gələcək, azadlıq xəbərini gətirəcək...

13

Yaranır döyüşkən dəstə hər yanda,
Hamının olubdur ümid silahı;
Çarın axıtdığı qırmızı qanda
Yumağa çalışır hər kəs günahı.
Hər yerdə bir iti qılınc parlayır;
Ölüm qanad çalır hər an gurlayır,
Müxtəlif şəkildə məğrur başlarda
Sevinsin qandallı xalqlar da tamam;
Təbiət alacaq yəqin intiqam
Cəllad kötüyünə çıxacaq çar da.

14

Gecələrin böyük gücü qüvvəti
Bu mənfur, yalançı pərdəni yırtar,
Bu lovğa, inadkar hakimiyyəti
Bir heykəl tapdayıb edər tar-mar,
Bu yüz qollu nəhəngi xalq zəncirləyər.
Müqəssir yerinə gətiribdilər:
"Hökmdarlıq verdim sənə ey alçaq!
Başına tac qoydum etdin xəyanət,
Qüvvəmlə yüksəldin sonra sən ancaq
Üsyanla göstərdin mənə xəyanət.

15

"Geydirdim oynino şahlıq paltarı
Bir gözdə tutasan xalqı bərabər,
Himayə edəsən yoxsul dulları,
Yetimlər çəkmesin belə, qəm, kədər.
Atalıq edəsən günahsızlara,
Cəza verdirəsən sən haqsızlara;
İntiqam alasan böhtançılardan,
Düz çalışanlara mükafat olsun.
Bütün pis işlərə bir son qoyulsun
Əxlaqlar qorunsun kirlə-çirkəbdən.

16

Seyr etdim gəmidə mən dənizləri...

Sərvət və səadət əldə etmək üsulunu göstərdim. Mən istəyirdim ki, əkinçi öz tarlasında əsir olmayıb həmişə sənə xeyir-dua versin...

17

Bir damla qanımı əsirgəmədən,
Yaratdım səninçin böyük bir ordu;
Misdən özəmətli heykəl qurdum mən!
Xarici düşməne olsun bir qorxu.
Əmr etdim olunsun sənə itaət,
Qazanım adınla mən şərəf, şövkət.
Xalqımçın hər işi mən görüm görək.
Ən dərin qatını yerin yarıram,
Parlaq metalları mən çıxarıram.
Verəsən özüne qızıldan bəzək.

18

Lakin sən unutdun içdiyin andı,
Unutdun ki, səni mən oldum seçən,
Tac qoydun, qəlbində nəşə canlandı.
Zənn etdin deyiləm hakim mən, sənən,

Qılıncınla pozdun qanunlarını,
Tapdadın acizin hüquqlarını.
Əmr etdin utansın düzlük, həqiqət,
Bütün pis işlərin yolunu açdın.
Tanrını çağırdın məndənsə qaçdın,
Boslədin qəlbində mənə kin, nifrət.

19

Çalışıb, işləyib alın tərimlə,
Özümçün mən hasil edirəm yemək.
Nə qazanmışamsa öz hünərimlə,
Hamısını sənənlə bölüşdürərək.
Verdim sənə dünya xəzinəsini.
Məgər bu da qane etmədi səni,
Soydun əynimdəki köhnə paltarını?
Ki, onu verəsən yaltaq qadına
Namussuz, şərəfsiz pis arvadına,
Yoxsa sən qızılı satırsan tanrı?..

20

Yaxşılarcın icad olmuş nişanı
Sən hədiyyə verdin həyasızlara;
Qılıncı tökülər alçağın qanı,
Sən onu çevirdin günahsızlara
Yaratdığım böyük ordunu məgər
Xilas olmaq üçün əzabdan başor
Apardın meydana dava, döyüşçün
Vuruşursan bu gün qanlı sohrada,
Qarlar axıdırsan sən Afinada,
Qəhrəman desinlər sənə bu işçin.

21

Zülmkar, zalımın ən qəddarısən...

Sən bütün xəbəsliliyi cəmləşdirdin və ağunu mənim üstümə tökdün.

Gəber, məhv ol yüz kərə...

148

Xalq deyir:

22

Dövlət adamısan, var sənə hiylə
Kafirsən, riyakar, ən xəbis, alçaq.
İstəsən dünyada əməllərinlə
Olardın xeyirxah... olmadın ancaq.
Kromvel hörmətə layiqdir sənə,
Hökmranlıq varken qüdrətində sən,
Necib azadlığı məhv etdin tamam.
Nəsillər zülmündən sənə iyrendi,
İntiqam almağı xalqlar öyrəndi.
Karlı öz hökmünə eylədin edam.

23

Və bu azadlıq səsi hər tərəfdə gurlayır...

Axır hər tərəfdən xalq yığınağa
Tunc taxtı məhv edib kökündən yıxır,
Elə bil qüdrətli Samsondur qalxır
Yıxmaqçın fitnəli kaşanələri.
Qanunun möhkəmdir ulu təbiət!
Ülvisən, azadlıq var sənə qüdrət,
Hünərindir böyük tanrı hünəri

24

Qalan on bir beytdə azadlıq səltənəti və onun təsiri, yəni saxlanması, asayışı, rifahı, özəməti təsvir edilir...

34

Artırırdı kini lakin cəzası...

Vətəndaşların asayişini fəlakətə çevirirlər.

Atanı oğulla edirlər düşmən,
Pozurlar qalmasını əsər kəbindən.

149

Dəbdəbənin fəlakətli nəticələrinin təsviri. Daxili müharibə. Mülki söyüş. Mari, Sulla, Avqust...

Yatırdın azadlıq həyəcanını,
Çarlıq əsasına sərdin çiçəklər...

Bunun nəticəsi köləlikdir...

Təbiətin qanunu belədir; əzabdan azadlıq törəyir, azadlıqdan köləlik...

Burada nə təəccüb yeri var? İnsan da ölmək üçün doğulur...

Qalan 8 beytdə hissələrə ayrılacaq və nə qədər tez ayrılarsa o qədər də tez genişlənəcək vətənin gələcək taleyi xəbər verilir. Lakin zaman hələ çatmamışdır. Nə vaxt çatarsa o zaman:

Partlayar qandalı ağır gecənin.

Çevik hakimiyyət gəbərkən sözün üstündə gözetçi qoyar və baş verən azadlığı bir dəfəlik əzməkdən ötrü bütün qüvvələrini toplayar.

Lakin bəşəriyyət buxovlanmış halda bağırar və azadlıq ümidi və özünün məhv edilə bilməz təbii hüququ ilə sövq edilərək hərəkətə gələr... hakimiyyət titrəyəcək. O zaman bütün toplanmış qüvvələr, o zaman ağır hakimiyyət

Bir anda dağılıb məhv olub gedər.
Ey əziz günlərin əzizrağı

Gəlir qulağıma bir ilahi səs,
Təbiət səsidir eşitdiyim səs.

Qaranlıq qalalar titrədi və azadlıq parladi.
Vəssalam, deyə yeni modalı şair sözünü bitirdi.

Mən çox sevindim və istədim ki, onun şeirləri haqqında cansıxıcı bir etiraz deyim, lakin zıncırov məni xəbərdar etdi ki, kahgir Peqasla getməkdənsə, poçt yabıları ilə getmək daha yaxşıdır.

QORODNYA

Bu kəndə girərkən qulağıma şeir səsləri deyil, insanın qəlbini parçalayan ah-nalə səsləri gəldi. Bu, qadınların, uşaqların və qocaların ürək dölən ah-nalə səsləri idi. Kūçədə baş vermiş qarğışıqlığın səbəbini öyrənmək üçün kibitkamdan çıxıb, onu poçt həyətinə buraxdım.

İzdihama yaxınlaşıb öyrəndim ki, burada toplaşan adamların çoxunun nalə və fəryadına səbəb kəndlilərin əsgəriyə aparılmasıdır. Bir çox xəzine və mülkədar kəndlilərindən əsgəriyə aparılan adamlar toplanmışdı.

Bir dəstədə əlli yaşlı bir qarı iyirmi yaşlı cavan oğlanın başını bağrına basıb qışqırırdı:

Mənim əziz balam, sən məni kimin ümidinə qoyub gedirsən? Atanın evini kimə tapşırırsan? Bizim tarlalarımızı ot basacaq, komamız mamurla örtüləcək. Sənin bu binəva qoca anan avara sərgərdan gəzib dolanmalı olacaq. Mənim bu taqətsiz bədənimi soyuqdan kim qoruyacaq, onu şiddətli istilərdən kim mühafizə edəcək? Məni kim yedirib içirəcək? Hələ bunlar mənim qəlbimi bir o qədər də sıxmır; son nəfəsimdə mənim gözlərimi kim bağlayacaq? Mən kimə analıq xeyir-duası verəcəyəm? Mənim cəsədimi ümumi anamız olan rütubətli torpağa kim tapşıracaq? Kim mənim qəbrimin üstünə gələcək, məni kim xatırlayacaqdır? Sənin isti göz yaşların qəbrimin üstünə tökülməyəcək; belə bir xoşbəxtlik mənə nəsib olmayacaqdır.

Qadının yanında cavan bir qız dayanmışdı. O da nalə edirdi:

– Bağışla, mənim əziz sevgilim, bağışla, mənim parlaq günəşim. Sənin nişanlığın üzə bir daha gülməyəcək, o bir daha şad olmayacaqdır.

Amansız mülkədar! sənın ixtiyarında olan kəndlilərin uşaqlarına bir bax. Onlar, demək olar ki, tamamilə lütdürlər. Nə üçün? Xəstəlik və qəm-qüssə içərisində doğulan bu zavallıları bütün tarla işlərindən başqa bir də öz faydan üçün biyarla yükləyən sən deyilsənmi? Hələ to-xunub qurtarmamış kətanı özü üçün müəyyən edən sən deyilmisən? Sənın nazlı əlin yerdən qaldırmaqdan iyrendiyi kobud və cındır paltar nəyinə lazımdır? O, sənın heyvanlarını da silib təmizləməyə yara-mayacaqdır. Kəndlilərinin lüt və paltarsız qalmaları üçün ittiham olunacağına baxmayaraq, sən özünə lazım olmayan şeyləri də top-layırsan. Səni burada mühakimə edən yoxdursa, üzgörməlik nə olduđu-nu bilməyən hakim vardır; bu hakim bir zaman sənə gözəl bir belədcı – vicdan vermişdir, lakin sənın pozğun şüurun onu öz məskənindən – sənın qəlbindən çoxdan qovub çıxarmışdır bax, sən həmin hakim qarşı-sında cavab verməli olacaqsan. Lakin cəzanə çatmayacağına ümid etmə. Sənın bütün əməllərinə sayıqlıqla nəzarət edən bu gözetçi səni təklidə yaxalayacaqdır və sən də onun cəzasının ağırlığını hiss edəcəksən. Ey kaş, sənın əməllərin özünə və sənın ixtiyarında olanlara fayda vermiş olaydı... Ah! Ey insan, kaş öz daxili aləminə tez-tez nəzər salıb, özünün heç bir şeyə tabe olmayan hakimın, vicdanın qarşı-sında öz əməllərini açıb göstərməklə tövbə etmiş olaydı. Onun ildırım şaqqıltısı kimi gur səsi qarşısında hərəkətsiz bir şalban kimi dayanar-dın, gizli cinayətlərə əl atmazdın; belə olsaydı fəlakətlər, dağıdıb məhv-etmə halları da az olardı... və sairə, və sairə, və sairə.

ÇYORNAYA QRYAZ

Burada da dvoryanların kəndlilər üzərində özbaşınalığına dair bir çox hallar gördüm. Həmin yerdən toy mərasimi keçirdi. Lakin şad və gülər üzlər əvəzinə, gəlinin tezliklə şadlığa çevriləcək və qorxaq göz yaşları əvəzinə, evlənmək qərarına gələnlərin simasında kədər və qüssə əla-mətləri görünürdü. Onlar bir-birinə nifrət edir və öz ağalarının hökmü ilə edama, bütün nemətlər sahibinin, incə duyğuları və şadlıqları yaradanın, həqiqi xoşbəxtlik banisinin, kainatı xəlf edənın mehrabına sürüklə-nirlər. Onun xidmətçisi olan din xadimi isə hökmə içilən andı qəbul edib nikahı təsdiq edəcəkdir! Bu da ilahi bir ittifaq adlandırılacaqdır! Bu kafirlik isə başqalarına örnək olacaqdır! Bu pozğunluq qanunla

cəzalandırılmamış qalacaq!.. Buna nə üçün təəccüb edilsin? Nikaha xeyir-dua verən satqın bir adamdır; qanunu qorumalı olan bəylərbəyi dvoryandır. Bunların hər ikisinin bu işdə mənfəəti var. Birincisi, bu işi mizd almaq üçün icra edir; – digəri isə, bəşəriyyət üçün təhqir olan zorakılığı aradan qaldırmaqla özü kimi insanları kefi istədiyi kimi idarə etmək üstünlüyündən məhrum olmamaq üçün bu işə yol verir. – Ah! Milyonlarla insanların acı taleyi! Sənın sonunu mənim nəvələrim də görə bilməyəcəklər...

Oxucu, sənə deməyi unuttum ki, Tverdəki aşxanada birlikdə nahar etdiyimiz Parnas hakimi mənə bir hədiyyə vermişdir. Onun başı bir çox məsələdə öz gücünü sınamışdır. Onun təcrübələrinin nə dərəcədə mü-vəffəqiyyətli olduğunu istəyirsən özün müəyyən et; sənə necə təsir bağışladığını isə qulağıma deyərsən. Bunu oxuyarkən yatmaq istəsən, kitabı büküb yuxula. Bunu yuxun gəlməyən vaxtlar üçün saxla.

LOMONOSOV HAQQINDA

İsti yay günü axşamının xoş havası məni otağımdan çıxmağa vadar etdi. Mən Neva monastrına tərəf üz tutub onun dalındakı meşədə xeyli gəzindim. Günəş üzünü gizlətməmişdi, lakin gecənin zərif pərdəsi göy qübbəsinə yenidən çəkilməmişdi. Evə qayıdırkən mən Neva qəbiristan-lığının yanından keçirdim. Qəbiristanın darvazası açıq idi. Mən qəbi-ristana girdim... Ən möhkəm adamlar da bu əbədi sükut yerinə daxil olanda bütün parlaq qəhrəmanlıqların sonunun burada başa çatacağını düşünürkən özünü qırırdı; sarsılmaz sakitlik və möhkəm laqeydliklə lovğalıq, şöhrətpərəstlik və təbəbbür bir yerə sığışa bilərmidi? Bəs bu təmtəraqlı sərdəbələr?.. Bunlar şübhəsiz ki, insan təbəbbürünün əla-mətləri, həm də əbədi olaraq yaşamaq arzusundan irəliləyən əlamət-lərdir. Lakin insanın bu dərəcədə həsrətini çəkdiyi əbədiyyət budur-mu? Səni gələcək nəsillərin xatirəsində yaşadan, qəbrin üzərində ucaldılmış abidə olmayacaqdır. Sənın şöhrətini gələcək əsrlərə, üzə-rində sənın adın qazılmış daş keçinməyəcəkdir. Sənın əsərlərində həmişəlik və əsrlər boyu yaşayan sözlərin, rus xalqının, dilimizdə sən tələlədiyin sözlər, xalq içərisində ağızdan-ağıza keçib əsrlərin ucsuz-bucaqsız üföqlərinə yayılacaqdır. Qoy dünyanın təbii qüvvələri top-laşib yerin bağrını yararaq bu gözəl şəhəri, sənın gurultulu nəğmə

və qüvvəyə qarşı çıxan həqiqətlə yazılan həmin yazı belədir: “Bu, göylərin gurultusunu susduran və şahların əlindən əsasını alan adamdır”. Lomonosovu, elektrik qüvvəsini öyrəndiyi, elektrik cərəyanının gücündən həlak olmuş müəllimini görəndən sonra da elektriki tədqiq etməkdən boyun qaçırmadığı üçün mü onunla yanaşı qoyaq; Lomonosov elektrik qüvvəsi hasil edə bilirdi, ildırım şığımasının qarşısını alırdı, lakin Franklin bu elmin memarı, Lomonosov isə peşəkardır.

Lomonosov təbiəti tədqiq etmək sahəsində dahiliyə nail olmamışdırsa da, təbiət hadisələrini təmiz və aydın bir üslubla çox gözəl təsvir etmişdir. Biz onun, təbiət elmlərinə dair əsərlərində gözəl təbiyyat müəllimi olduğunu görmürüksə də, söz ustası olduğunu və təqlid edilmək üçün ləyaqətli bir nümunə olduğunu görməliyik.

Beləliklə, böyük insana haqq verərək, Lomonosovun adını özünə layiq dərəcəyə yüksəldib, biz burada, onun etməmiş olduğu şeyləri və ya görmədiyi işləri də onun müvəffəqiyyətləri saymaq istəyirik; yaxud coşqun sözləri düzüb qoşaraq həyəcan və qərəzə qapılmırıq. Bizim məqsədimiz bu deyildir. Biz göstərmək istəyirik ki, rus ədəbiyyatı coşqundan şən-şöhrət məbədinə doğru yol açan adam, bu məbədə daxil ola bilməsə də, şən-şöhrət qazanmağa haqqı olan ilk adamdır. Elmi yalnız necə inkişaf etmək mümkün olduğunu deyə bilmiş Bakon Verulamski yad edilməyə layiq deyildirmi? Zülm və əsarətə qarşı üsyan edib beşəriyyəti buxovdan və köləlikdən xilas edə bilməmiş mərd yazıçılar minnətdarlıq hissələrinə layiq deyildirləmi? Lomonosov da biabırçı şərhin mahiyyətini başa düşməyərək dastan aləminə qapılmış, şeirləri təsirsiz və quru olmuş, öz mühakimələrində həmişə uzaq-görən olmamış və qesidələrində bəzən mənadan çox sözçülük olmuş deyə, biz ona hörmət göstərməməliyikmi? Lakin bir düşün, dövrümüzdən əvvəl, o zamanlar ki, həyat istinadgahsız idi, o zamanlar ki, hər bir şey qüvvə mənbəyindən asılı idi, dünyanın bütün gözəlliyi onun fikrinə idi, lakin hərəkət yox idi, başlanğıc yox idi. Bu qüdrətli əl fəzada maddələrə təkan verərək, onları hərəkətə gətirmişdir. Günəş parladi, ay işıqlanmağa başladı, yüksəklərdə fırlanan cisimlər əmələ gəlməyə başladı. Yaradıcılıqdakı ilk vüsət qüdrətli idi; dünyanın bütün yaraşığı, onun bütün gözəlliyi yalnız nəticədən ibarətdir. Müasir insanların və ya nəsillərin qəlblərinə böyük qəlblərin göstərdiyi təsiri mən belə başa düşürəm; ağılın ağıllara təsirini mən belə anlayıram. Rus dili və rus ədəbiyyatının inkişafı yolunda çalışan ilk adam Lomonosov olmuşdur.

Qaç, ey həsəd aparan izdiham, onu mühakimə edən bu nəsil dir. Bu nəsil riyakar deyildir.

Lakin hörmətli oxucum, seninlə söhbətimiz uzandı... Artıq Vsesvyatskoye görünməkdədir... Əgər mən səni təngə gətirmədimsə, hasarın yanında məni gözlə, qayıdan baş görüşərik. Hələlik salamat qal! Arabaçı, sür.

Moskva! Moskva!!!

KİTABDAKILAR

Ön söz	4
--------------	---

PETERBURQDAN MOSKVAYA SƏYAHƏT

Lütfkar dostuma	15
Səfər	16
Sofiya	17
Tosna	19
Lübani	20
Çudovo	23
Spasskaya polest	30
Podberezye	46
Novqorod	51
Bronnitsı	57
Zaytsovo	59
Kresttsı	72
Yajelbitsı	86
Valdai	89
Yedrovo	91
Xotilov	100
Vışni Voloçok	111
Vıdropusk	114
Torjok	118
Mednoye	137
Tver	140
Qorodnya	151
Zavidovo	160
Klin	162
Peşki	166
Çyornaya Qryaz	168
Lomonosov haqqında	169

ALEKSANDR NİKOLAYEVİÇ RADİŞŞEV

PETERBURQDAN
MOSKVAYA SƏYAHƏT

“AVRASİYA PRESS”

BAKİ-2006

Buraxılışa məsul:	<i>Umud Rəhimoğlu</i>
Texniki redaktor:	<i>Mübariz Piriye</i>
Kompyuter operatoru:	<i>Ruhəngiz Arazqızı</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>İslam Rzayev</i>
Korrektor:	<i>Elmira Əliqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 01.06.2006. Çapa imzalanmışdır 02.08.2006.
 Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$, Fiziki çap vərəqi 11,5. Ofset çap üsulu.
 Tirajı 25000. Sifariş 107.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
 Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.